

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA
UNIVERSITETI**

Jumaniyozov X.S. Nigmanova U.B

GEOSIYOSAT ASOSLARI
uslubiy qo‘llanma

Toshkent - 2016

“Geosiyosat asoslari” fanidan tayyorlangan ushbu uslubiy qo‘llanmada geosiyosatning mohiyati, jamiyat hayotidagi o‘rni, vazifalari, ilmiy - nazariy asoslari, geosiyosiy jarayonlar, ularning rivojlanish xususiyatlari, geosiyosiy bilimlar va harakatlarning vujudga kelishi, rivojlanishi, klassik geosiyosatning asosiy g‘oyalari, shuningdek, Markaziy Osiyoning geostrategik holati va ahamiyati, mintaqaning siyosiy, demografik va iqtisodiy salohiyati hamda Markaziy Osiyoda xavfsizlikni ta’minlash masalalari ifodasini topgan.

Uslubiy qo‘llanmadan “Milliy g‘oya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi” yo‘nalishi talabalari, shuningdek, ushbu soha bilan qiziquvchilar foydalanishi mumkin.

Taqrizchilar: f.f.n.dotsent X.Samatov
f.f.n.dotsent Sh.S.Agzamxodjayeva

Ushbu uslubiy qo‘llanma Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universiteti Kengashining 2016 yil “___” _____ - sonli bayonnomasi bilan nashrga tavsiya etildi.

KIRISH

Yangi ming yillikka kelib halqaro munosabatlarda davlatlarning geografik joylashuviga bog'liq geosiyosiy jihatlarni muhokama qilish dolzarb masalalardan biri bo'lib qoldi. Halqaro munosabatlar maydonida yuz bergan o'zgarishlarning geosiyosiy jihatlarni bilish murakkab vazifa va ahamiyatga ega bo'lmoqda. Chunki keyingi o'n yilliklar shubhasiz, dunyoning jug'rofiy - siyosiy tuzilishini va xaritasini tubdan yangilashga olib keldi. Boshqa mintaqalardagidek Markaziy Osiyoda ham bir qator yangi mustaqil davlatlar paydo bo'ldi. Ular hozirgi til bilan aytganda, sotsialistik o'tmishga ega bo'lgan, o'z siyosiy mustaqilligini tinch yo'l bilan qo'lga kiritgan davlatlardir¹. Bu davlatlar O'zbekiston Respublikasi prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek: «... mustaqil rivojlanish va ijtimoiy munosabatlarni yangilash yo'liga qadam qo'ydi. Ular dunyodagi boshqa mamlakatlar orasida o'z mavqeni mustahkamlashga intilmoqda. Bu davlatlar oldida muvaffaqiyatsiz, chippakka chiqqan tarixiy tajribaning fojiali oqibatlarini qisqa davr ichida bartaraf etish vazifasi turibdi. Xavfsizligimizga tahdid bo'lib turgan muammolarga nimani qarshi qo'ya olamiz? Jamiyatimiz to'xtovsiz va barqaror rivojlanishiga, biz istiqomat qilayotgan mintaqada jug'rofiy - siyosiy (geopolitik) muvozanat saqlanishiga nimalar kafolat bo'la oladi?»². Ushbu savollarga javob izlash kunning muhim vazifasi hisoblanadi.

Umumjahon taraqqiyotidagi xalqaro terrorchilik tashkilotlari kuchini qaytadan to'playotgan dastlabki yillarida ro'y bergan o'zgarishlar uzoq yillar mobaynida hukm surib kelgan «kuchlar muvozanati» siyosati asosida qurilgan xalqaro munosabatlar tizimini qayta ko'rib chiqish va ularni yangicha yondashuv asosida shakllantirish zaruratini taqozo etmoqda. Jadal rivojlanayotgan va o'zgarayotgan dunyoda bir tomondagi xalqaro barqarorlikka qarshi yangi tahdidlar maydonga chiqmoqda, ikkinchi tomondan esa ba'zi xalqaro mintaqaviy nizolar va xavflarning xususiyatlari tubdan o'zgarmoqda. Binobarin, ayni shunday bir sharoitda sayyoramizning juda katta maydonida kuchlar nisbati jihatdan Markaziy Osiyodagi yangi mustaqil davlatlar qaysi yo'ldan borishlariga bog'liq. Hozirgi kunda xalqaro munosabatlarning sifat jihatidan yangicha tarkibini shakllantirish jarayonida vujudga kelayotgan geosiyosiy muammolarning ko'pchiligi aynan O'zbekistonning Yevroosiyoda va umuman butun dunyoda olib borayotgan tashqi va ichki siyosatiga ko'p narsalar bog'liq bo'lib qolmoqda. Prezidentimiz I.A.Karimov mamlakatimizda olib borilayotgan siyosiy islohotlar strategiyasini quyidagi fikr - mulohazalar orqali ko'rsatib o'tadi: "... –zamon talab qiladigan demokratik tamoyillar va milliy xususiyatlarimiz–qadriyatlarimizni o'zaro uyg'un tarzda birlashtirishdek o'ta muhim

¹ Qarang: Karimov I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. T.6.-T.:O'zbekiston - 1998. – B. 31.

² Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari // Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. T.6.-T.:O'zbekiston - 1998. – B. 429.

va strategik ahamiyatga ega bo'lgan vazifani ro'yobga chiqarish, qat'iyat va izchillik bilan hayotimizning barcha jabhalarida joriy etish – bular biz tanlagan yo'lni belgilab berayotgan asosiy omillari va sharti, desak, ayni haqiqatni aytgan bo'lamiz"¹. Negaki, Markaziy Osiyo mintaqasida turli siyosiy, iqtisodiy, harbiy, transportga va ekologiyaga oid muammolar to'planib qolgan.

Shuni nazarda tutadigan bo'lsak, bugun ya'ni mustaqillik sharoitida O'zbekistonning Markaziy Osiyo mamlakatlari geosiyosatidagi o'ziga xos o'rnini tahlil etish eng dolzarb vazifalardan biridir. Uning dolzarbligi fikrimizcha:

Birinchidan, bugungi kunda xalqaro siyosat maydonida muhim omilni tashkil etuvchi geosiyosat tushunchasining tahlil etish, qayta baholash va milliy taraqqiyotimizda uning o'rnini aniqlab olish bilan bog'liqdir.

Ikkinchidan, O'zbekistonning geografik jihatdan muhim transport - kommunikatsiyasi tizimidagi o'rni bilan bog'liq. To'g'ri mamlakatimiz buyuk ipak yo'lining muhim chorrahalari joylashgan. Bugungi kunda uning mavqeini tiklash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bizning hududimiz Xitoyni Eron, Old Osiyo, Kichik Osiyo va Shimoliy Afrika bilan, Hindistonni Rossiya va Sharqiy Yevropa bilan bog'lanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Bu hududlarga e'tibor beradigan bo'lsak ushbu mintaqalar misolida jahonning eng yirik moliya markazlari, eng yirik xom - ashyo bazalari, eng yirik ishlab chiqaruvchilar, eng yirik savdo markazlarini ko'rish mumkin.

Uchinchidan, turli xil "izmlar" tortishuvidan insoniyat charchadi, turli "sovuq urush" laridan o'zaro munosabatlar "sovub" ketdi. Xalqaro siyosiy, harbiy, iqtisodiy, ekologik munosabatlardagi ziddiyatlar va ularni bartaraf etishda xalqaro hamkorlikni vujudga keltirish, unda umuminsoniylik tamoyillarining ustuvorligini ta'minlashni hayotning o'zi taqozo qilmoqda²;

To'rtinchidan, Bugun O'zbekiston - faqat juda boy tabiiy - xom ashyo zaxiralari, cheksiz bozor va sarmoya sarflanadigan sohagina emas. Ayni chog'da mamlakatimiz g'oyat ulkan aql - zakovat, ma'naviy va madaniy imkoniyatlarga ega. Bularning barchasi dunyoda yangi siyosiy va iqtisodiy tartib faol shakllanib borayotgan bir sharoitda, yurtimizning noyob jo'g'rofiy o'rni bilan qo'shilgan holda juda katta jo'g'rofiy - siyosiy va jo'g'rofiy - strategik qiziqish uyg'otadi;

Beshinchidan, Markaziy Osiyo mamlakatlari hududidagi geosiyosiy va geoiqtisodiy omillarning barchasi, ayniqsa, dunyoda siyosiy - iqtisodiy va xalqaro munosabatlardagi yangi tartib tez sur'atlar bilan shakllanib borayotgan bir sharoitda,

¹ Karimov I.A. Inson manfaatlarini ta'minlash, ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish – ustuvor vazifamizdir. – T.: O'zbekiston, 2007. – 3-b.

² Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Международные отношения, 1999. – 256 с. Бедринцев А., Мирзажонов Ш., Центральная Азия: основные направления усиления интеграционных процессов // Мировая экономика и международные отношения. – 1997. - №12. – с.129.

O'zbekistonning noyob geografik o'rnini jahon hamjamiyatida juda katta geografik - siyosiy va geografik - strategik qiziqish uyg'otmoqda. Shunday ekan bugungi kunda O'zbekistonning Markaziy Osiyo siyosiy va iqtisodiy geografiyasida o'ziga xos tutgan o'rnini aniqlashni taqozo qiladi;

Oltinchidan, Markaziy Osiyodagi geosiyosiy muammolarga oid bo'lgan ilmiy mavzularni o'rganish dolzarbligi mintaqadagi ijtimoiy - iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan mamlakat, katta ma'naviy va madaniy kuch - qudratga ega bo'lgan O'zbekiston bugungi kunda qo'shni davlatlar Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va Afg'oniston o'rtasida bog'lovchi xalqa vazifasini o'tayotganligidan ham kelib chiqmoqda. Bu esa dunyoning barcha katta - kichik davlatlari uchun O'zbekiston bilan faol hamkorlik qilish orqali Yevroosiyo mintaqasida manfaatli munosabatlar o'rnatish imkoniyatini ochadi;

Yettinchidan, mamlakatimiz mustaqil taraqqiyotining tarixiy tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, nafaqat xalqaro siyosiy munosabatlarda, balki, xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonidagi tashqi siyosatning ilmiy - nazariy asoslarini ishlab chiqish ham bevosita geosiyosat bilan bog'liq ekanligidandir.

Yuqorida ko'rsatilgan muammolarni politologik jihatdan ilmiy - nazariy tahlil etish va bu borada ma'lum bir tavsiyalarni taqdim etish har qachongidan ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Buni bir tomondan, hozirgi kunda dunyoda yuzaga kelayotgan jug'rofiy-siyosiy (geopolitik) vaziyat, ikkinchi tomondan, Markaziy Osiyo davlatlarning Yevroosiyo hamjamiyatidagi hamkorligi va uning ahamiyati nafaqat sho'ro zamonlari, balki hatto mintqa respublikalarining mustaqilligi qaror topgan yillarga qaraganda ham sezilarli darajada oshishi bilan belgilanadi.

Dastlabki geosiyosat masalalari Qadimgi Yunon va Rim mutafakkirlari, Sharq allomalari asarlarida o'z ifodasini topgan¹. Biroq Yevroosiyo mamlakatlari geosiyosatidagi O'zbekistonning o'ziga xos o'rnini mustaqillik yillarida keng qamrovli o'rganila boshlandi. Uning ilmiy - nazariy va metodologik muammolari mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimovning asarlari va ma'ruzalarida bayon etilgan².

Ushbu muammoni R.M.Alimov, A.Begmatov, R.Z.Jumayev, P.Mahkamboyev, Sh.Paxrutdinov, F.Tolipov, U.Ubaydullayev, N.Umarova, S.S.Safoyev, A.O.Fayzullayev, T.Fayzullayev, I.Ergashev, B.Xo'janov, S.Sharapovalar³

¹ Qarang: Аристотель. Политика. В кн.: Мыслители Греции. От мифа к логике. -М.: Эксмо-экспресс, 1999. – с 48. Платон. Государство // Соч. В 3 т. М.: Мысль, 1971. Т.3. Ч.1. 172 с. Низам аль-мульк. Сиясат-намэ. Книга о правлении визиря XI столетия. М. –Л., 1949.- 278 с. Абу Рейхан Беруни. Индия. Избранные произведения. – Т.: - 1963.- Т.2.- 310 с. Amir Temur. Qissai Temur. –Т.: SHarq, 2005. - 760-b. Ma'naviyat yulduzlari: (Markaziy Osiyolik mashhur siymolar, allomalari. Adiblar) // Т.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashr., 1999. – 400 b.

² Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. –Т.: O'zbekiston, 1997. -360 b. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. –Т.: O'zbekiston, 2001.-86 b.

³ Алимов Р.М. Центральная Азия: Общность интересов. –Т.: Шарқ, 2005. - 464 б. Бегматов А. Маънавият фалсафаси. Т. 2006. Толипов Ф.Ф. Большая стратегия Узбекистана в контексте

O'zbekistonning Markaziy Osiyo mamlakatlari geosiyosatidagi o'ziga xos tutgan o'rini ijtimoiy - siyosiy boshqaruv hamda xavfsizlik nuqtai - nazardan tahlil qilganlar.

Biroq, Markaziy Osiyo mamlakatlari hamkorligining huquqiy, tarixiy, iqtisodiy va siyosiy jihatlarni geosiyosiy nuqtai nazaridan tahlil etish borasida o'zbek tilida ilmiy adabiyotlar hozircha yetarli emas. Shunga ko'ra, Markaziy Osiyo geosiyosatida O'zbekistonning o'rni va mavqeini keng qamrovli o'rganishga harakat qilindi.

Ushbu qo'llanmani yozishdan maqsad sifatida quyilagi fikrni aytish mumkin. Halqaro siyosiy munosabatlardagi o'zgarishlar va mavjud ziddiyatlar hamda ularni bartaraf etishda Yevroosiyo mamlakatlari geosiyosatidagi umumiylik, alohidalik kategoriyalardan kelib chiqqan holda o'ziga xos yondashuvning asosiy tamoyillari, mazmun, mohiyati, davlatlar o'rtasidagi aloqalarga doimiy tarzda o'tkazib kelayotgan sezilarli geosiyosiy ta'sirini tahlil qilishdan iborat.

Qo'llanmada quyidagi masalalarga asosiy e'tibor:

- "Geosiyosat asoslari" fanining ob'ekti, predmeti, maqsad va vazifalarini tahlil etish;
- geosiyosiy jarayonlarning mohiyati, tarkibi, umumiy qonuniyatlarini ochib berish;
- geografik makon ustidan nazorat o'rnatishning asosiy tiplarini, uni amalga oshrish resurslarini belgilab olish;
- geosiyosiy jarayonlar va geosiyosiy bilimlarning rivojlanib borish davrlarini taxlil etish;
- jahonning bugungi geosiyosiy manzarasini qarab chiqishda turli mintaqa mamlakatlarining geosiyosiy xususiyatlarini taxlil qilish;
- mafkuraviy jarayonlarni globallashuvi jarayonida O'zbekistonning geosiyosiy manfaatlarini belgilab olish.
- dunyoning siyosiy - mafkuraviy manzarasini, unda kechayotgan g'oyaviy kurashlardan ko'zlangan tub maqsad - manfaatlarining asl qiyofasini ochib berish.
- O'zbekistonning Markaziy Osiyo mintaqasi geosiyosatida tutgan o'ziga xos o'rini o'rganish va uni geosiyosiy sub'yekt sifatidagi rolini yoritish;
- Markaziy Osiyo mintaqasidagi siyosiy va iqtisodiy integratsiya yo'nalishlarini tahlil qilish hamda ushbu jarayondagi O'zbekistonning strategik rolini aniqlash;

геополитический идеологической трансформации Центральной Азии-Т: Фан, 2005. Пахрутдинов Ш.И. Тахдид халокатли куч. (мақола ва маърузалар тўплами). Т.: Академия, 2001. Сафоев. С.С. Марказий Осиёдаги геосиёсат.-Т.: ЖИДУ, 2005. –Б.160. Файзуллаев А. Инсон, сиёсат, бошқарув. Человек, политика, управление.- Т.: Ўзбекистон, - 1995.

- Markaziy Osiyoda doimiy ravishda jahondagi yirik davlatlarning geostrategik manfaatlarining mavjudligi ba'zi hollarda esa ular bir - birlari bilan kelishmasligining tub sabablarini ilmiy - nazariy jihatdan tahlil etish;

- Hozirgi vaqtda ko'z o'ngimizda dunyoning geopolitik, iqtisodiy va ijtimoiy, axborot - kommunikatsiya manzarasida chuqur o'zgarishlar ro'y berayotgan, turli mafkuralar tortishuvi keskin tus olayotgan bir vaziyatda, barchamizga ayonki, fikrga qarshi fikr, g'oyaga qarshi g'oya, jaholatga qarshi ma'rifat bilan kurashish har qachongidan ko'ra muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shunday ekan, bugungi murakkab mafkuraviy jarayonlarni ilmiy - amaliy jihatdan atroflicha tahlil qilish va baholash, ularning ustuvor yo'nalishlarini, kimga va nimaga qarshi qaratilganini aniqlash, aholi turli qatlamlariga ta'sirini o'rganish, milliy manfaatlarimizga, hayot tarzimizga zid bo'lgan zararli g'oyalar va mafkuraviy xurujlarning mohiyatini ochib berish, fuqarolarimiz qalbida milliy tafakkur va sog'lom dunyoqarash asoslarini mustahkamlash alohida ahamiyat kasb etadi.

Mazkur qo'llanma 5111600 – Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, dastlabki adabiyotlar sirasiga kiradi. Shunday ekan qo'llanma o'ziga xos kamchiliklardan xoli emas. Muallif sizlardan o'z taklif - xulosalaringizni kutadi. Siz tomondan berilgan bu tavsiyalar qo'llanmaning keyingi nashrlarini yanada samaralik bo'lishini ta'min etishga xizmat qiladi: *xushnud1967@mail.ru*

«GEOSIYOSAT» TUSHUNCHASI, PREDMETI, OB'YEKTI VA MANBALARI.

Reja:

1. «Geosiyosat» fan va siyosiy amaliyot sifatida.
2. «Geosiyosat» tushunchasi va uning asosiy aspektlari.
3. «Geosiyosat asoslari» fanining predmeti va tadqiqot doirasi.
4. «Geosiyosat» ning asosiy aktorlari.

1. «Geosiyosat asoslari» fan va siyosiy amaliyot sifatida. Geosiyosat fan sifatida XIX asr oxirlari - XX asr boshlarida vujudga keldi. Uning vujudga kelishi yirik mustamlakachi davlatlarning vujudga kelishi, dunyoni bo'lib olishga intilish, jahon savdosining yuksalishi, sanoat inqilobining tugallanishi, sanoat va moliya kapitalining rivojlanishi, jahon bozori uchun kurashning avjiga chiqishi, yangi bozorlarga, mustamlakalarga ega bo'lishga intilish va uning ustiga qurilgan siyosatning hosilasi sifatida kechdi. Shunday bo'lsada bugungacha uning shakli - shamoyiliga, tadqiqot doirasiga, ob'yektiga aniq bir ta'rif berilmadi. Bu bir tomondan yangidan shakllangan har bir fan uchun o'ziga xos xususiyat bo'lsa, ikkinchi tomondan geosiyosiy jarayonlarning naqadar murakkabligi bilan izohlanadi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda, ayniqsa “sovuq urush” tugashi arafasida «Geosiyosat» atamasi ommabop atamaga aylandi. Fransuz olimi Iv Lakostning e'tirof etishicha “geosiyosat” atamasi 1980 - yillardan boshlab, ayniqsa «sovuq urush» davri tugaganidan keyin nihoyatda keng qo'llanila boshlandi. Bugungi kunda bu atama barcha davlatlarning OAV larida jurnalistlar nafaqat Yevropa davlatlari o'rtasidagi hududiy raqobatchilikni, ayni damda unga qarshi jamoatchilik fikridagi e'tirozlarni ham ko'tarib chiqishmoqda. Ba'zan esa geopolitika atamasi turli hodisalarga, jumladan hech qanday aloqasi yo'q hodisalarga nisbatan ham ishlatilmoqda. «The Economist» jurnalida e'tirof etilishicha geopolitika tamasi fundamental hodisa hisoblansada, uni shunday bir yorliqqa qiyoslash mumkinki, bu yorliqni istalgan hodisaga ilib q o'yish mumkin¹.

1945 yilda jahon urushi yakuniga yetgach u keltirgan barcha yo'qotishlarga bir tomondan geosiyosat fani ham aybdordek hisoblandi. 2 - jahon urushi va uning asoratlarini tugatish davrida geosiyosat doirasidagi izlanishlar bir oz susaysada butunlay to'xtab qolmadi va mumkin ham emas edi. Negaki davlatlar bor ekan, ular o'rtasida munosabatlar bor ekan, ularning manfaatlari mavjud ekan geosiyosat ham mavjud bo'ladi. Mustamlakachilik tizimi, jahon urushlari va undan keyingi «sovuq urush» davri salbiy jihatlariga ba'zan geopolitik jarayonlar sabab qilib ko'rsatildi. XX asr oxiri – XXI asr boshlariga kelib geosiyosat o'tib ketgan «patologiya» dan xalos bo'ldi. O'z navbatida tabiiy

¹ Желтов В.В. Желтов М.В. Геополитика: история и теория. М.: 2009. с 3

savol tug'iladi: tarix va geografiya o'rtasida siqilib qolgan geosiyosat yashash huquqiga ega bo'ladimi?

O'zida iqtisodiy va siyosiy geografiyani umumlashtirgan geosiyosat harbiy yoki diplomatik tarixga shunchaki qo'shilgan oddiy hodisa emas. Geosiyosiy uslub ularni o'zlashtirgan xolda namoyon bo'ladi.

Alohida tadqiqot, mashg'ulot sohasi sifatida, dunyoga nazar tashlash uslubi sifatida geosiyosatning prespektivlari quyidagi holatlar bilan o'z dolzarbligini namoyon qiladi:

Birinchidan, jamiyatning demokratik siyosiy madaniyatini shakllantirishda, aholii tafakkurini imperiyaga xos tafakkur tarzidan xalos bo'lishlarida, radikal geosiyosiy hatti - harakatlar mohiyatini anglab yetishda geosiyosatning asoslarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi;

Ikkinchidan, geosiyosiy paradigmalar, alohida faoliyat turi sifatidagi geosiyosat shakllanayotgan ko'p qutbli dunyoda, jahon hamjamiyatida munosb o'rin egallashida muhim ahamiyat kasb etadi;

Uchinchidan, endigina shakllanayotgan geosiyosat fani oldida G'arb geosiyosatsi erishgan yutuqlarni o'zlashtirish, uning asosiy tendensiyalarini, hozirgi zamon geosiyosiy jarayonlarining rivojlanish xususiyatlarini o'rganish kabi masalalar turibdiki ularning yechimi O'zbekistonning Markaziy Osiyoda, jahon hamjamiyatida tutgan maqomini belgilab olishda o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Geosiyosat fan sifatida XX asr boshlariga kelib paydo bo'ldi. Uning shakllanish jarayoni jahondagi iqtisodiy, siyosiy jarayonlarning keskin rivojlanishi davriga to'g'ri keldi. Nafaqat ilmiy doirada, balki siyosatshunoslar o'rtasida ham «geosiyosat» tushunchasiga nisbatan yagona bir ta'rif yo'q. Mavjud ta'riflar u yoki bu darajada bir - birini to'ldirsada, ma'lum jihatdan bir - biriga qarama - qarshi hamdir. O'z navbatida geosiyosatning ob'yekti va sub'yekti haqida ham turlicha qarashlar bor. Albatta, bildirilgan fikrlarga salbiy munosabat bildirish kerak emas, balki ularga geosiyosat ob'yektining murakkabligi bilan izohlanadi. Umuman olganda geosiyosat hukmronlik vositalari va u bilan bog'liq bilimlar mohiyati to'g'risida fan sohasi sifatida izohlanadi. Fransuz geosiyosatchisi Mishel Fushe ingliz va nemis geosiyosati xususida fikr yuritib jahonda iqtisodiy va siyosiy hukmronlikni qo'lga kiritish ustida kurash natijasidagi ehtiyoj natijasida yuzaga kelganligini ta'kidlaydi. Uning fikricha geosiyosat faqatgina uslub hisoblanmasdan, ayni damda tasavvur va amaliyot ham hisoblanadi. Negaki dastlabki geosiyosatchilar sifatida turli davrlarda turli hukmdorlar maydonga chiqishgan. Geosiyosatni tasavvur sifatida shu ma'noda e'tirof etiladiki qator geosiyosiy maktablar ilgari surgan nazariy muhokamalar dunyo haqidagi tasavvurlarni inikos ettirgan, u yoki bu davlatning olib borayotgan siyosatini belgilab bergan. Geosiyosat metod sifatida ilmiy, pedagogik ahamiyatga ega bo'lgan bilimlar mohiyatini ifoda etgan.

To'g'ri, XX asrning 90 - yillarigacha kommunistik mafkura geosiyosatni imperialistik ekspansiyani asoslash uchun geografik dalil va omillardan (mamlakatning

hududi, joylashuvi va b.) foydalanuvchi siyosiy konsepsiya deb, uning asosini irqchilik, maltuschilik, sotsial - darvinizm bilan bog‘lab ta’riflash orqali salbiy baholab kelgan. Biroq, keyingi o‘n yil ichidagi o‘zgarishlar geosiyosatga nisbatan yangicha yondashuvlarni yuzaga chiqardi va geosiyosat sobiq sovet fani uqtirib kelgan g‘oyalarning batamom aksi ekanligini ko‘rsatdi.

2. Geosiyosat tushunchasi va uning asosiy aspektlari. "Geosiyosat" ("Geopolitika") so‘zi garchi yunon tilidagi "geo" (yer) va "politicos" (davlatni boshqarish san’ati) jumllaridan olingan bo‘lsada, o‘zbek siyosiy lug‘atiga nemis tilidagi "geopolitik" so‘zidan kirib kelgan desak to‘g‘ri bo‘lar. Qolaversa, bahs etayotganimiz geosiyosat nazariyasi ham avvalo nemis geosiyosiy maktabida tugal shakllanganligi barchaga ma’lum.

Geosiyosat davlatga turg‘un, statik xoldagi hodisa sifatida emas, balki dinamik – o‘zgaruvchan ijtimoiy hodisa sifatida qaraydi. «Geosiyosat» so‘zini asarlarida ishlatmasada, geosiyosat fanining «otasi» deb nemis olimi Fridrix Ratselni (1844 - 1940) aytish mumkin. Ratsel sotsiologiya, geografiya fanlari bilan keng shug‘ullanadi. 1897 yilda chop etilgan asosiy ishini ham «Siyosiy geografiya» («Politische Geographie») deb nomlagan. Garchi F.Ratsel siyosiy geografiya haqida sub’yektiv fikrlarini o‘rtaga tashlasada, uning mulohazalari bevosita geosiyosiy ahamiyatga molik edi. Jumladan, olim davlatda geografik omillarning ustuvorligini va ularning o‘zgarmasligi borasidagi fikrlarni yoqlamaydi. Uningcha, davlat doimo jo‘shqinlikda hayot kechiruvchi «tirik organizmdir». F.Ratsel fikricha, geosiyosat siyosiy geografiyadan farqli tarzda, davlatning joylashishi, uning iqlimi va shakllari bilan birlamchi darajada qiziqmaydi.

Ilmiy doirada birinchi bo‘lib "geosiyosat" atamasini shved olimi Rudolf Chellen (1864 - 1922) o‘zining «Davlat hayotning bir shakli sifatida» («Der Staat als Lebensform», 1916) nomli asarida qo‘llagan. Olim geosiyosatga quyidagicha ta’rif beradi, ya’ni «geosiyosat – bu borliqdagi davlatlarni geografik organizm, yoki makondagi fenomen sifatida o‘rganuvchi fandır». Shuningdek, geosiyosat "... makonni fundamental asosda tadqiq qilish bo‘lib, tadqiqot Yer va undagi foydali qazilmalar bilan bog‘liq. Bu esa o‘z navbatida imperiyalarning tashkil topishini, mamlakatlarning yuzaga kelishini va davlatlar hududlarini o‘rganish demakdir".¹

Geosiyosatga o‘ziga xos ta’rif o‘z vaqtida «Zeitschrift feur Geopolitik» nomli nemischa jurnalda berilgan: geosiyosat yer va siyosiy jarayonlar o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganuvchi fandır. Bu joyda qayd etish lozim bo‘lardi, siyosiy jarayonning sub’yektlari noma’lum. Geosiyosat geografik fundamentga ega. Shuningdek, geosiyosat borliqdagi siyosiy organizmlar va ularning tuzilishini

¹ Геополитические тетради // Элементы – 1993. №3. с.17

o'rganuvchi fan – siyosiy geografiyaga asoslanadi. Geosiyosatning maqsadi siyosiy harakatlarni kerakli vositalar bilan ta'minlash va umuman siyosiy hayotga yo'naltirishni ko'rsatadi. Bu jihatdan geosiyosatni amaliy siyosatni boshqarish haqidagi fan deyish mumkin. Geosiyosat –davlatning geografik aqlidir.¹ Rus geosiyosatchisi N.Nartov fikricha geosiyosat oraliq fan bo'lib maxsus o'ziga xos tadqiqot maydoniga emas. Siyosatga, siyosiy hodisalarga ko'proq e'tiborini qaratsada, ularni geografik omillar, aspektlar asosida umumlashtiradi. O'z navbatida geopolitika davlatning ichki, tashqi siyosatini tushuntirishda, asoslab berishda bir qator geografik omillardan keng foydalanadi: chegara tafsili, tabiiy va qazilmalar resurslarga boyligi, u joylashgan orol yoki quruqlikning qulayligi, iqlimi, reliefi va boshqalar. Uzoq yillar davomida geosiyosatda hal etuvchi omil metropoliyaning geografik makonda kengayib borishi asosiy ahamiyat kasb etib kelgan edi. Vaqt o'tishi bilan bu omil o'z ahamiyatini davlatlar o'rtasidagi hamkorlikka, tenglikka asoslangan o'zaro hamkorlikka asoslangan munosabatlarga bo'shatib bera boshladi.

Ko'plab tadqiqotchilar geosiyosatga davlatning geostrategik qudratiga ta'sir o'tkazuvchi geografik, tarixiy, siyosiy, madaniy va boshqa omillarni o'rganuvchi fan sifatida qarashadi. Rus geosiyosatchisi V.Dergachev geosiyosat va siyosiy geografiyani o'zaro taqqoslar ekan siyosiy geografiya atrof - muhit, makondagi imkoniyatlar, xususiyatlarni siyosiy jarayonlar rivojiga ta'sirini o'rganuvchi fan sifatida olib qaraydi. K.Gadjiyev fikricha geosiyosat jahon hamjamiyatining hozirgi holati, evolyutsiyasi, faoliyati, kundalik turmush tarzi tamoyillari va qonuniyatlari, global va strategik yo'nalishlari, ob'yekti va tarkibini o'rganuvchi fan hisoblanadi. E.Pozdnyakov fikricha geosiyosatning asosiy e'tiborini davlat o'zining siyosiy, harbiy, iqtisodiy manfaatlarini hal etishda, shunga qaratilgan siyosatida geografik omillarga tayanib ish yuritishiga qaratishi lozim. Y.Tixonravov fikricha geosiyosatni siyosatni geografik muhit tomonidan yaratilgan – joylashgan atrof - makon, iqlim, landshaft, foydali qazilmalar, ekologiya, demografiya, va sh.k siyosiy bo'lmagan tizim o'zaro ta'siri qonuniyatlarini o'rganuvchi fan sohasi sifatida olib qaraydi. Ba'zilar esa geosiyosatning jamiyatdagi, ma'lum bir mintaqa yoki davlatlardagi harbiy - siyosiy, madaniy va iqtisodiy omillarni tadqiq etuvchi fan ekanligini isbotlashga urinishadi. N.Starikov mazkur fan nimani o'rganishini ushbu formula asosida tushuntirishga harakat qiladi:

$$\text{geosiyosat} = \text{siyosat} + \text{tarix} + \text{geografiya}^2.$$

Yuqorida qayd etib o'tilganidek SSSR da 1980 - yillarning oxirlarigacha geoyosatga reaksiya, g'ayriilmiy, imperialistik davlatlarning mustamlakchilik

¹ Нартов Н.А. Геополитика (учебник). ЮНИТИ. М., с.9

² Стариков Н. Геополитика: как это делается. СПб. 2014. с. 8

siyosatini oqlaydigan, ularning turli geografik makonlar ustidan hukmronligini ta'min etishga xizmat qiladigan uslub va vositalarni tahlil qiladigan fan sifatida qaralgan. Sovet hukumatining ushbu fanga bunday munosabatda bo'lish sabablari nimada: birinchidan, geoyosatning asosiy g'oyalari, nazariyalari, qoidalari amaldagi hukmron marksizm - leninizm g'oyalari, jamiyat rivojiga sinfiylik nuqtai - nazaridan qarash kabi nazariyalarga mutlaqo zid edi; ikkinchidan, fashistlar agreyessiyasi natijasida jahonda million - million insonlar qirilib ketdi. «Buyuk Germaniya», «oliy irq», «fashistlar uchun hududiy kenglik» kabi g'oyalarni da'vo qilgan fashizm mafkurasini oqlagan nemis geosiyosati badnom etilgan edi; uchinchidan, Sovet davlatining ichki va tashqi zo'ravonlik siyosati mohiyati fosh bo'lib qolish ehtimolining yuqoriligi; to'rtinchidan, Sovet davlati tashqi siyosat olib borishda har bir mintaqadagi tub iqtisodiy, geografik, demografik omillardan, manfaatlardan kelib chiqib emas, balki mafkuraviy omillardan kelib chiqib yondashgan edi. Ushbu xolatlar ayniqsa «sovuq urush» davrida geoyosatga, uning ob'yektiga xolisona murojat etish imkonini bermadi. Lekin bu degani sobiq ittifoq mutaxassislari bu fanga, uning qator imkoniyatlariga, amaliy ahamiyatiga umuman e'tibor berishmadi degani emas. Sovet davlatining amaliyotida, maxsus ilmiy tekshirish institutlarda geosiyosat bilan bog'liq jarayonlar bilan bog'liq keng ko'lamli kuzatishlar, tadqiqotlar olib borildi. Sovet davlati hukm surgan butun davrda geoyosiy jarayonlar tahlili uning ajralmas atributi bo'lib keldi. I.Stalin tarixga XX asrning eng yirik geosiyosatchilaridan biri bo'lib kirdi. Sovet davlatining turli davrlardagi tashqi siyosatida quyidagi hatti - harakatlar geosiyosiy nuqtai nazardan turib amalga oshirilgan: Birinchidan, birinchi jahon urushidan bir qator sabablar bois sovet davlati tashqi iqtisodiy qamal holatiga tushgan edi. 1921- yilda sovet davlati o'zining janubiy qo'shnilari Afg'oniston, Mongoliya, Eron va Turkiya bilan munosabatlarni yo'lga qo'ydi. Buyuk Britaniyaning Bosforda mustahkamlanishiga imkon bermadi. Estoniya, Litva, Latviya, Finlyandiya bilan savdo bitimlari imzolandi. 1922 - yilda Germaniya bilan tuzilgan Rapallo bitimi deyarli iqtisodiy qamalni bekor qildi. Ikkinchidan, Komintern manfatlari yo'lida Mongoliyaga, Xitoyga va respublikachilar Ispaniyasiga katta miqdorda iqtisodiy, harbiy - texnik yordam ko'rsatildi. Uchinchidan, 2 - jahon urushidan keyin SSSR chegaralarida qizil armiya tomondan ozod etilgan hududlarda ittifoqdosh, mute davlatlar vujudga keltirildi. Ular xalqaro maydonda sovet manfaatlarini himoya etishga mahkum etilgan. To'rtinchidan, tashqi siyosatda sovet siyosatini kuch ishlatish yo'li orqali amalga oshirishni tamin etuvchi doktrina vujudga keltirildi. 1956 - yilda Budapesht voqealari, 1961- yilda Karib inqirozi, «Berlin devori» vujudga keltirilishi, 1968 - yilgi «Praga bahori» voqealari buning isboti bo'la oladi. Albatta sobiq ittifoqning bunday xatti - harakatlari xalqaro hamjamiyat tomonidan javobsiz, jazosiz qoldirilmadi. Sovet davlati kuchli mafkuraviy tashqi bosim ostiga olindi. Iqtisod, fan, ilmiy - texnologik sohalarda hamkorlik to'xtatib qo'yildi. Tabiiy xom -

ashyoning narxlari keskin tushib ketdi. Milliy va diniy sohada olib borilgan siyosatning noinsoniyligi ichki va tashqi norozilikning kuchayib borishiga sabab bo'ldi. Sovet qo'shinlarining qo'shni afg'on hududiga kiritilishi katta miqdorda sarf - harajatlarni talab etardi. Bu holatlar sobiq tizimning inqirozini yanada tezlashtirdi.

Umuman olganda geosiyosat bilan bog'liq tadqiqotlarni, unga nisbatan berilgan ta'riflarni shartli ravishda quyidagicha tahlil etish mumkin. Bular:

1 - yo'nalish: siyosiy geografiya va siyosat o'rtasidagi munosabatlarga katta e'tibor beriladi. Bu yo'nalishdagilar geografiyaga birlamchi omil sifatida qarab, uning siyosatga ko'proq ta'sir etishini uqtirishadi;

2 - yo'nalish: muayyan mintaqa yoki jahonda hokimiyat uchun siyosiy kuch markazlarining o'zaro kurashlariga kengroq e'tibor beriladi. Bu yo'nalishdagilar asosan davlatlararo raqobatga urg'u berib, fanning umumbashariy xususiyatlaridan bahs etadi;

3 - yo'nalish: geosiyosatga kompleks yondashuv, ya'ni geografik omillardan tashqari iqtisodiy, demografik, diniy va boshqa shu kabi omillarga ham keng asosda yondashgan, tadqiq qilgan va qilayotgan geosiyosatshunos tadqiqotchilar fikrlari.

Qayd qilingan umumiy qarashlardan ko'rinib turibdiki, geosiyosat uslubi va o'z ob'yekti jihatidan siyosiy geografiyadan keskin farq qiladi. Uning amaliyoti jamiyatdagi geografik omillar bilangina chegaralanmaydi. Shuningdek geosiyosat o'z amaliyotida turli ko'rinishdagi siyosiy, iqtisodiy, diniy, harbiy, geografik omillarni doimiy va o'zgaruvchan jarayon sifatida olib qaraydi.

Geosiyosiy omillarni mazmun - mohiyatiga ko'ra doimiy va o'zgaruvchan omillarga bo'linadi. Doimiy geografik omillarga davlat yoki mintaqaning hududiy joylashuvi, chegarasining shakli va ko'lami (nisbatan), iqlimi, relefi, flora va faunasi va shu kabilar kiradi. O'zgaruvchan geografik omillar esa mintaqa yoki davlatning aholisi, foydali qazilmalari, siyosiy madaniyati va ijtimoiy tuzilishlarini nazarda tutadi. Umuman borliqdagi asosiy geosiyosiy omillar quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi:

- hududiy omil;
- siyosiy omil - davlatning siyosiy tuzilishi, uning o'ziga xos xususiyatlari, davlatdagi ijtimoiy qatlamlar, davlatning chegaralari va shu kabilar;
- geografik omil - borliqda joylashuv holati, tabiiy resurslari, fauna, flora dunyosi va shu kabilar;
- iqtisodiy omil - aholining turmush darajasi, ishlab chiqaruvchi kuchlar qudrati, mavdo-sotiq, bozorning rivojlanganlik darajasi, va shu kabilar;
- transport - kommunikativ imkoniyat - strategik o'rni, temir yo'l, avtomobil yo'llari, daryo - suv transporti va shu kabilar;
- tabiiy iqlim sharoiti;
- madaniy omil - milliy an'analar, madaniy qadriyatlar, fan va ta'lim taraqqiyoti darajasi va shu kabilar;

- demografik omil - aholi tarkibi, joylashuvi, aholi o'sish darajasi va shu kabilar;
- harbiy omil - qurolli kuchlarining qudrati va harbiy tayyorgarligi, harbiy mutaxassislarni tayyorlash darajasi va shu kabilar;
- ekologik omil aholining davlatlar va mintaqalar tabiiy resurslarining chegaralanganligiga munosabati, xom - ashyo zahiralarning kamayishi va shu kabilar;

Ko'rinib turibdiki geosiyosat o'rganish mavzusiga ko'ra, o'z qamrovi jihatidan ko'p qirrali va juda kengdir. Zamonaviy geosiyosat mundariyasi jahon siyosati, hokimiyat muammosi va jamiyatdagi ustuvor mafkuralar omillari bilan bilvosita va bevosita bog'liq. Bu jihatdan geosiyosatga - geosiyosat jamiyatdagi boshqaruv muammolarini tadqiq etadigan fan deb ta'rif berish mumkin. Bundan tashqari, geosiyosat fan sifatida yuqorida qayd etib o'tilgan omillarni tadqiq etuvchi bir qator mustaqil fan va fan sohalarining xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan. Bular – geografiya, siyosatshunoslik, tarix, etnografiya, dinshunoslik, ekologiya, mafkuralar tarixi, sotsiologiya, harbiy bilimlar nazariyasi va amaliyoti, demografiya va h. Ko'rinib turibdiki, geosiyosat shunchaki bir fan emas, balki ko'plab fanlarga xos xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirgan, o'z maqsad - vazifalarini amalga oshuvini ta'min etuvchi uslub - vositalarni tahlil etadigan tarmoqlararo fan tizimidir. Qayd qilingan mulohazalar asosida geosiyosatga quyidagi ta'rifni berish mumkin: **geosiyosat** - davlatning strategik qudratiga ta'sir etuvchi, uning ichki va tashqi siyosatdagi ustuvor manfaatlarini ta'min etadigan geografik, tarixiy, siyosiy va boshqa o'zaro bog'liq bo'lgan omillarni birgalikda ko'ruvchi va tadqiq etuvchi fandır.

3. «Geosiyosat asoslari» fanining predmeti va tadqiqot doirasi. Bugungi xalqaro munosabatlarda kechayotgan jarayonlarni, uni vujudga keltirayotgan kuchlarni, ularning manfaatlarini, bu manfaatlarini amalga oshuvini ta'min etuvchi usul - vositalarni o'rganish va tahlil etish muhim ahamiyat kasb etadi. O'z - o'zidan ko'rinib turibdiki bu jarayonlarning bugungi tahlil oldingi davrlardan tubdan farqlanadi. Chunki, ijtimoiy - siyosiy, geosiyosiy jarayonlarni tahlil etishga qaratilgan ilmiy muhit jahon taraqqiyotining murakkab muammolarini o'zida jo qilgan "o'tish davri", "yangicha dunyo" barpo etish bilan ro'baro' kelib turibdi. Uning ustiga "sovuq urush"dan keyin jahon siyosatiga ta'sirini ko'rsatayotgan geosiyosiy o'zgarishlar to'ldini yangi bir bosqichga ko'tarildi, ko'p qutbli dunyoning shakllanishi qiyin kechmoqda. Bipolyar tizim quladi; bir qator davlatlarda siyosiy tuzumlar tubdan o'zgardi; davlatlarning va ittifoqdosh davlatlarning geografik chegaralari yangidan shakllanib bu jarayon ma'lum ma'noda yana davom etmoqda; integratsiya jarayonlarini dezintegratsiya aloqalari qamrab olmoqda yoki aksincha. Umuman, xalqaro munosabatlar tizimi notinch, tez - tez o'zgarib turibdi.

Xalqaro munosabatlarda kechayotgan, o'ziga xos yangicha tarzida shakllanayotgan bunday jarayonlarni tahlil etishda zamonaviy xalqaro huquq va xalqaro munosabatlar nazariyasidagi ilgaridan mavjud nazariy - tahliliy yondashuvlar zamon talabiga javob bermay qoldi. Bu jihatdan mavjud muammolarni o'rganish va ularni ilmiy - nazariy tahlil etish, ijtimoiy - siyosiy jarayonlar rivojiga xolisona baho berish, mavjud muammolarni bartaraf etish yo'llarini topish uchun tabiiy ravishda geosiyosatga zarurat tug'ilmoqda. Chunki yuqorida qayd qilingan siyosiy jarayonlar, ularni vujudga keltiruvchi kuchlar, manfaatlar, ularni ta'min etishga qaratilgan mafkuraviy siyosat, ular o'rtasidagi ziddiyatlar va shu singari boshqa muammolar bevosita geosiyosat fanining ob'yekti va predmeti hisoblanadi.

Umuman olganda geosiyosat ob'yekti bo'lib – jahon siyosati, yagona tizim sifatidagi dunyoning geosiyosiy tuzilishi va xalqaro dunyoviy tartibot olib qaraladi. Geosiyosat ob'yekti sifatida jahonning geosiyosiy xaritasi turishi birinchi navbatda, dunyoning ko'p qutbli dunyoga aylanishi bilan va xalqaro munosabatlarning yangi bir transformatsiya – davlatlarning o'z ta'sir doiralari uchun kurash bosqichiga ko'tarilishi bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchidan, xalqaro maydonda ko'pqirrali global dunyoviy siyosat tushunchasining shakllanishi bilan ham bog'liqdir. Mazkur masalalar geosiyosat ob'yektida yaxlit holatda turishi mumkin, biroq geosiyosat ularni tahliliy jihatdan o'rganishni bir qator bosqichlarda ko'radi. Masalan, zamonaviy geosiyosat dunyoning siyosiy xaritasida kechayotgan jarayonlarni umumbashariy, mintaqaviy va ma'lum bir davlatning o'zigagina daxldorligidan, manfaatidan kelib chiqib tahlil etadi va tegishli xulosalarni chiqaradi.

Dunyoviy siyosat – xalqaro huquqning asosiy sub'yektlari o'rtasidagi siyosiy faoliyatlar majmuasi; Xalqaro siyosat tuzilish jihatidan suveren, mustaqil milliy davlatlarning tashqi siyosiy faoliyatini; mintaqaviy davlatlararo va jamoatchilik tuzilmalari, guruhlar va ittifoqdoshlar o'rtasidagi aloqalarni hamda umumbashariy miqyosda BMT va boshqa xalqaro tashkilotlar va muassasalar faoliyatlarini qamrab oladi.

Geosiyosatning tarixiy - tadrijiy taraqqiyotiga e'tibor bersak, uning predmeti ham zamonga mos tarzda takomillashib, o'zgarib borganligiga amin bo'lamiz. Chunki jamiyatdagi geosiyosiy jarayonlar mavjud davlatlar manfaatlari bilan bog'liq bo'lgan real voqelikni o'zida aks ettiradi. Shu boisdan har bir davrda geosiyosat predmeti sifatida jamiyatdagi ustuvor sohalar va xalqaro siyosatga daxldor bo'lgan strategik masalalar namoyon bo'lgan.

Geosiyosat predmeti. Xalqaro va mintaqaviy muammolarni hal etishda geosiyosiy sub'yektlar va tabiyat o'rtasida, shuningdek geosiyosiy sub'yektlarning o'zaro munosabatlari, jamiyatda kechayotgan har xil darajadagi ijtimoiy - siyosiy jarayonlar, ularning yuzaga kelishi, harakatlanishi va o'zgarib borishini o'zida aks ettiruvchi voqealar rivoji geosiyosat predmeti sifatida olindi.

Albatta har qanday manfaat iqtisodiy asosga tayanadi. Uzoq yillar davomida turli kelishmovchiliklarning asosi bo'lib iqtisodiy manfaat xizmat qilib keldi. Lekin uning amalga oshirishning turlari, usullari takomillashib keldi. Xalqaro iqtisodiy jarayonlar nafaqat texnologik, balki tashkiliy jihatdan ham takomillasha boshladi. Iqtisodiy jarayonlarning umumbashariylashuvi xalqaro savdo, davlatlararo munosabatlarda investitsiya, kapital va boshqa omillarning ahamiyatini ko'rsata boshladi. Tabiiyki, bu va bularga mansub bo'lgan boshqa iqtisodiy tarmoqlar nafaqat xalqaro hayotda muhim o'ringa ega, balki ularning dunyoviy siyosatga ta'sir etayotganligi ham real haqiqatdir.

Bundan tashqari, zamonaviy geosiyosatning asosiy muammolari bo'lib kelayotgan quyidagi masalalarni geosiyosiy tadqiqotlarning predmeti sifatida ko'rish mumkin:

- ilmiy - texnika inqilobi rivojining samarasi bo'lgan harbiy - texnikaviy vositalar va ular turlarining ko'payib va takomillashib borayotganligi; o'z navbatida davlatlarning harbiy - texnika vositalaridan foydalanish, ularni ishlab chiqarish yoki chiqarmaslikka nisbatan munosabatlari;
- shuningdek, insoniyatning ommaviy qirg'in qurollarini ishlab chiqarishga kirishishi bilan bog'liq jarayonlar. To'g'ri bu jarayonni tartibga solishga intilish kuchaymoqda. Lekin uning samarasi ko'ngildagidek emas. Buni Hindiston, Pokiston, Eron misolida ko'rish mumkin.
- davlatlar va xalqlar hayotida muhim ahamiyatga ega bo'layotgan elektron aloqa vositalarining birgina kommunikatsiya vositasi emas, ularning harbiy va iqtisodiy sohalarga ham bog'lanib ketayotganligi masalasi;
- jamiyatdagi mavjud madaniyat va sivilizatsiyalar, ular o'rtasidagi muloqot;
- dunyoviy va milliy - hududiy dinlar, ularning dunyo xalqlari turmush tarzidagi o'rni, birining boshqasiga yoki mavjud dunyoviy tartibotga nisbatan munosabati;
- xalqaro tashkilotlar faoliyatining kengayib borishi, ikkinchi tomondan ular ta'sir doirasining kuchayib borishi natsjasi bo'lmish turli ziddiyatlarning vujudga kelishi: YEI - Gretsiya, YEI - Turkiya, YEI - Ukraina.
- davlatlardagi mavjud siyosiy tuzumlar, ularning nafaqat davlat, boshqa davlatlarga ham ta'sir etish masalasi;
- geosiyosiy kuchlar muvozanatiga u yoki bu darajada ta'sir etayotgan demografik jarayonlar va h.

Geosiyosat predmetini aniqlash birgina mavjud muammolarning geografik ko'lamigagina bog'liq emas. Bunda muammoga daxldor bo'lgan tashqi va ichki omillardan tashqari, yetakchi davlatlarning ishtiroki yoki ularning muammoga nisbatan munosabati masalasi ham muhimdir. Aynan ushbu omillar geosiyosat predmetida turgan va tadqiq etilayotgan jumboqlarning tarqalish darajasini (umumbashariy, mintaqaviy yoki davlatga mansubligini) belgilab beradi.

4. «Geosiyosat» ning asosiy aktorlari. Geosiyosatning asosiy aktorlari haqida gap ketar ekan avvalombor aktor soʻzining etimologik maʼnosiga eʼtibor qaratish lozim boʻladi. Negaki tahlillar, oʻrganish jarayonlarida anglashmovchilik boʻlmasligi uchun. Mazkur soʻz yunon, lotin, ingliz tillarida uchraydi. Rus, oʻzbek tillarida uchramaydi. Aktor soʻzi qadimgi yunon mifologiyalarida, EHM dasturlarida, siyosiy sotsiologiyada, shuningdek politologiya fanlarida uchraydi. Qadimgi yunon afsonalarida mashhur qahramonlarning ismlari sifatida keladi. Mazkur mavzuga aloqasi uzoqligi bois ortiqcha toʻxtalishning hojati yoʻq. EHM dasturlarida asoslab berilishi zarur boʻlgan maqsad, bir necha funksiyalarni, rollarni bajarishga moslashgan komponent nazarda tutiladi. Sotsiologik tahlillarda aktor atamasi ijtimoiy voqelikka qaratilgan muayyan faoliyatni amalga oshiruvchi jamoaviy yoki individual faoliyat koʻrsatuvchi subʼyekt, individ, shaxs, kishilar jaomasi, uyushma, tashkilotlarni anglatadi. Politologiyada esa xalqaro siyosiy jarayonlarning ishtirokchisi, unda yuz berayotgan turli voqealarning, hatti - harakatlarning vujudga kelishiga muhim taʼsir etuvchi siyosiy, iqtisodiy, madaniy, diniy va shu kabi koʻrinishlardagi muhim omillar nazarda tutiladi. Masalan davlat ichki va tashqi maydonda faoliyat yurituvchi, maʼlum bir manfaatlarni himoya qiluvchi, xalqaro jarayonlarning rivojiga yuksak darajada taʼsir etuvchi siyosiy aktor hisoblanadi. Shunday ekan bugungi ingliz tilida keng qoʻllaniladigan aktor atamasini oʻzbek tiliga tarjima qilib boʻlmaydi. Yaqinroq ravishda sanʼat sohasida aktyor atamasi ishlatiladi. Lekin falsafiy, ijtimoiy - siyosiy fanlarda bunday atama uchramaydi. Shunday ekan atamani oʻz holida ishlatish maqsadga muvofiq.

Jamiyat hayotining turli sohalarida, turli mintaqalarida bir qator turli koʻrinishlardagi geosiyosiy aktorlar muhim faoliyat yuritadi va ayni damda ular oʻzaro hamkorlikda faoliyatda boʻladi. Aktorlarning oʻzaro faoliyati baʼzan ijtimoiy hamkorlikka asoslangan boʻlsa, baʼzan konfrontatsiyada ruhida ham kechishi mumkin. Jamiyat hayoti vaqt oʻtishi bilan rivojlanib, yuksalib borishi natijasida uning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ilmiy, texnik - texnologik, diniy va shu kabi turli sohalaridagi tub oʻzgarishlar bois geosiyosiy aktorlar ham son jihatidan, ham sifat jihatidan oʻzgarib, takomillashib boradi.

Geosiyosatning asosiy aktorlari ularning mazmun - mohiyatidan, namoyon boʻlish shakllariga qarab quyidagicha klassifikatsiyalash mumkin:

1. Hududiy aktorlar. Har qanday siyosiy faoliyatning harakatga kelishida muayyan hudud muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda hududning quyidagi bir qator imkoniyatlariga, xususiyatlariga keng eʼtibor beriladi: joylashgan oʻrni, iqlimi, tabiiy boyliklari, oʻsimlik va hayvonot dunyosi, transport - kommunikativ imkoniyatlari va boshqalar. Jahon savdosi vujudga kelib yuksalib borishi bilan unda asosiy oʻrinni dengiz transporti egallay boshladi. Buyuk Britaniya dengizda oʻz hukmronligini oʻrnatadi. Kuchli zamonaviy armiya va flotga ega boʻlgach Gibraltar, Adan,

Keyptaun, Singapur singari muhim bo'g'ozlar ustidan o'z nazoratini joriy qiladi. Albatta ushbu muhim yo'llar Buyuk Britaniyaga jahon savdosini o'z nazoratida ushlashga, boshqa yirik davlatlarning tashqi siyosiy faoliyatiga ta'sir etish, ularni nazoratda ushlashga imkon berdi. Yoki e'tiborni Yaqin Sharqqa qarataylik. Quddusda joylashgan Iso Masih qabrini musulmonlardan ozod qilish bahonasi ostida deyarlik uch asr davom etgan salib yurishlari bo'lib o'tdi. 1930- chi yillarda Boliviya va Paragvay o'rtasida yangi neft konlari topilgan Chakao - Boreal viloyati ustida urush kelib chiqadi. Ko'rinib turibdiki hududning turli mazmundagi geosiyosiy hatti - harakatlarga undovchi imkoniyatlari beqiyos.

2. Klassik siyosiy aktorlar - davlat, armiya, diniy tashkilotlar. O'rta asrlarda xalqaro siyosiy munosabatlarning eng faol ishtirokchilari sifatida aynan shularga e'tibor ko'p qaratiladi. Qayd etib o'tilganidek geosiyosatning eng muhim markaziy kategoriyasi davlat hisoblanadi. Markaziy kategoriya sifatida davlat muayyan himoyalangan hududga egalik qiladi. Bu hudud ustidan o'z boshqaruvi o'rnatadi. Qator siyosiy institutlar orqali o'z hokimiyatini amalga oshiradi. Siyosiy jarayonlarda davlat faoliyatining faolligini ta'minlashda uning mustaqilligi, ya'ni suvereniteti beqiyos ahamiyat kasb etadi. Bugungi siyosiy, iqtisodiy jarayonlarning globallashuvi davlatning tom ma'nodagi suverenitetiga ta'sir etmasdan qolmadi. Davlatdan yuqori turuvchi xalqaro tashkilotlarning vujudga kelishi, BMT, Xalqaro savdo tashkiloti, transmilliy korporatsiyalar va shu kabilar. Albatta bunday tashkilotlar ma'lum bir imtiyozlar evaziga davlatning ichki va tashqi faoliyatiga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi. Armiya geosiyosatning mustaqil geosiyosiy aktori hisoblanmaydi. Ma'lumki mavjud tartib - qoidalarga asosan armiya amaldagi siyosiy hokimiyatga, hukumatga bo'ysunadi. Aholining tafakkuriga, kayfiyatiga albatta diniy tashkilotlarning ta'siri har doim katta bo'lib kelgan.

3. Yangi geosiyosiy aktorlar - siyosiy partiyalar, elektoral geografiya, nodavlat tashkilotlar, iqtisodiy aktorlar, xalqaro moliyaviy institutlar, xalqaro mafiya, OAV, qurolli guruhlar. Davlat va jamiyat hayotini demokratlarshatirishda, erkinlashtirishda, aholining siyosiy tafakkurini yuksaltirishda, mamlakatning ichki va tashqi siyosatini belgilashda siyosiy partiyalar muhim ahamiyat kasb etadi. Bir qator xususiyatlari bilan siyosiy hayotdagi turli tashkilotlardan farqlanib turadi. Ijtimoiy - siyosiy tahlillarda ular mazmun - mohiyatiga ko'ra turlicha klassfikatsiyalanadi: inqilobiy, islohotchi, konservativ, reaksiy, muxolifatchi, legal, etnik, milliy, separatist va shu kabilar. Siyosiy rejimlarning demokratlashuvi bois yangi fan sohasi elektoral geografiya vujudga keldi. Saylovlarda aholining ishtiroki, munosabati, qanday ishtiroki, ovoz berishi, aynan kimga ovoz berishi, sotsiologik taxminiylar ko'rsatkichlar bu fan oldidagi muhim vazifalar hisoblanadi. Va albatta davlat organlari, siyosiy partiyalar, tashkilotlar bu natijalar bilan hisoblashishlari talab etiladi.

4. Inson. Har qanday geosiyosiy g'oyalarni amalga oshuvi unda kishilarning ishtirokisiz kechishi, amalga oshuvi mumkin emas. Kishilik jamiyati, unda ishtirok etayotgan kishilik birlashmalari, uyushmalari rang - barang, murakkab bo'lib, ularning ichida geosiyosiy ahamiyatliligi bilan etnos, irq, millat muhim ahamiyat kasb etadi. Ularning o'ziga manfaatlari, intilishlari turli mazmundagi geosiyosiy harakatlarga sabab bo'ladi.

Shunday ekan ushbu ko'rib chiqilgan geosiyosiy aktorlari xalqaro maydonda turli manfaatlarni amalga oshuviga olib keladigan faoliyatni yuzaga keltiradi. Geosiyosiy jarayonlarni tahlil etishda geosiyosat fanining asosiy kategoriyalari, funksiyalari, metodlari, qonuniyatlari bilan bir qatorda ushbu aktorlar ham o'ziga xos e'tibor, ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga doir tayanch tushunchalar:

Geosiyosat, siyosiy tarix, siyosiy geografiya, geosiyosiy makon, siyosatshunoslik, geosiyosiy manfaat, milliy manfaat, geostrategiya, aktor, geosiyosiy aktorlar

Mavzuni mustahkamlash yuzasidan savollar:

1. «Geosiyosat asoslari» fan va siyosiy amliyot sifatida qanday xususiyatlarga ega?
2. «Geosiyosat asoslari» ning fan sifatida shakllanishi qaysi davrga to'g'ri keladi?
3. «Geosiyosat asoslari» tushunchasi va uning asosiy aspektlari?
4. «Geosiyosat asoslari» ning asosiy manbalari?
5. Geosiyosatning aktorlari nima?

«GEOSIYOSAT» NING KATEGORIYALARI, QONUNLARI, METODLARI VA FUNKSIYALARI.

REJA:

1. Geosiyosatning asosiy qonunlari
2. Geosiyosatning asosiy kategoriyalari
3. Geosiyosatning asosiy metodlari
4. Geosiyosatning asosiy funksiyalari

1. Geosiyosatning asosiy qonunlari. Barcha fanlar singari geosiyosat fanining ham o'ziga xos kategoriyalari, metodlari va qonuniyatlari mavjud. Geosiyosat ijtimoiy, siyosiy, geografik, demografik, harbiy va boshqa tizimlarning shakllanish, amal qilish, rivojlanish xususiyatlarini, qonuniyatlarini tahlil qiladi. Tadqiqotchilar geosiyosatning asosiy qonuniyatlari haqida gap borganida asosiy e'tiborni geografik dualizm qonuniga qaratishadi. Odatda ushbu qonun tabiatning geografik tuzilishi va sivilizatsiyaning tarixiy shakllarida namoyon bo'ladi. Ko'pgina geosiyosatchilar quruqlikdagi kuch - qudratni (tellurokratiya) dengizdagi kuch - qudratga (talassokratiya) qarama - qarshi qo'yishadi. Bu holatlar Qadimgi Sparta, Qadimgi Rim, Qadimgi Afina va Karfagen misolida namoyon bo'ladi. Osiyo davlatlarini bir - biri bilan bog'laydigan muhim bo'g'ozlar kamligi, borlar ham kashf etilmaganligi sabab dengizdagi kuch - qudratga kam e'tibor qaratildi. Oddiygina misol ilk saltanatga asos solgan ahamoniylar vakili Doro I (mil.av. 522 - 486) Afinaga dengizda bas kela olmadi. Kushon, Turk hoqonligi, Somoniylar, Temuriylar haqida gap ketganida talassokratiya xususida bir nima deb bo'lmaydi. Geosiyosat asoschilari jumladan A.Mexen, X.Makkinder fikricha dualizm dastlab tarixiy - madaniy sivilizatsiyalar o'rtasida dushmanlik adovatlarini, turli - xil ziddiyatlarni, o'ziga xosliklarni keltirib chiqardi. Tellurokrtiyaga xos bo'lgan xususiyatlar quyidagilarda namoyon bo'ladi: aniq belgilangan chegara, ma'lum makon, aholi turmush tarzi, rivojlanishning o'ziga xos yo'nalishlari, barcha amal qilishi shart bo'lgan ahloqiy va huquqiy normalar, aholi toifalari, etnoslar, irqalar, davlat va saltanatlar. Bu qat'iylik ushbu makonda ahloqiy va qonununiy normalarni belgilab beradi. Talassokratiya esa dengiz savdosi ham bo'lib texnik progressga tayanadi. Individualizm kayfiyatiga, boylik orttirishga, tadbirkorlikka keng e'tibor qaratiladi. Ahloqiy, huquqiy normalar nisbiylik kasb etib ekstrimal shart - sharoitlarda yashash ko'nikmalariga keng e'tibor beriladi. Natijada ahloqiy, madaniy qadriyatlar tez o'zgaradi, yoki oldinga intilish, boylik orttirish yo'lida harakat qilish, kashfiyotlarga e'tibor kabi harakatlar soyada qolib ketadi.

Uzoq yillar davomida tarixiy taraqqiyot davomida Qadimgi Rim, Afina, Sparta savdo, hunarmandchilikning rivoji natijasida dengizda ham hukmron mavqega ega

bo'la boshlashdi. Mehnat taqsimoti, dengiz savdosining o'sishi bois dengizda hukmronlikni qo'lga kiritish uchun kurash boshlandi. Ushbu holat natijasida geosiyosatning ikkinchi qonuni- makon omilining kuchayish qonuni kelib chiqadi. Bu omil buyuk geografik kashfiyotlardan keyin ayniqsa ko'proq ahamiyat kasb eta boshladi. XX asrga kelib o'zining yuksak darajasiga erishdi.

Shuningdek geosiyosiy jarayonlarning, uning tahlili bilan bog'liq bilimlarning muhim ahamiyat kasb etib rivojlanib borishida manfaatlarning doimiyliigi va dinamik xarakteri o'ziga xos o'rin tutadi. Insoniyat paydo bo'libdiki o'zining tub manfaatlari amalga oshirishga, turmushini farovonlashtirishga intiladi. Insoniyat o'zining qaysidir ehtiyojini turli ixtirolar hisobiga qondirmasin, uning ehtiyojlari turli kashfiyotlar yuz bergani sari yanada murakkablashib, ko'payib bormoqda: stanoklar, divigatellar, avtomobil, poyezd, aviatsiya, kopyuter, internet va shu kabilar. Lekin bu kashfiyotlarning keyingi rivoji qator tabiiy zahiralarni talab etadi. Ona zaminning tabiiy imkoniyatlari insoniyatning ehtiyojlaridan farqli ravishda chegaralangan. Maxatma Gandi afsus bilan aytadiki agar Britaniyaga o'z farovon turmush tarzini barpo etish uchun sayyoramizdagi zahiralarning yarmi ketgan ekan, unda Hindistonning farovonligini Britaniya darajasida ta'minlashga qancha sayyora zarur bo'ladi¹.

2. Fanning asosiy kategoriyalari. Ijtimoiy - siyosiy fanlarning barchasida bo'lgani singari geosiyosat ham mustaqil fan sifatida o'zining nazariy kategoriyalariga ega. Va fan o'zining ushbu kategoriyalari orqali o'z tadqiqot ob'yektini tahlil etadi, xulosalar beradi. Geosiyosatning asosiy kategoriyalari sifatida quyidagilarni ko'rib chiqamiz: geosiyosiy makon, geosiyosiy maydon, geostrategik mintaqa, geosiyosiy mintaqa, geosiyosiy liniya, geosiyosiy raqibchilik, geostrategiya chngara, davlatning milliy xavfsizligi, milliy manfaat, hudud, ekaspansiya va sh.k.

Geosiyosiy makon. Siyosat har doim qator geografik makondagi omillarga tayangan xolda ish yuritishiga hech qanday shubha yo'q. F.Ratsel tabiiy - fizik, geografik makondagi faoliyat yo'nalishlarini geosfera, gidrosfera, atmoosfera ketma - ketligida tahlil ostiga olgan edi. Albatta, geosfera, gidrosfera, atmosferalar, insoniyat hayotida o'rni, imkoniyatlari turli darajada siyosatning asosiy yo'nalishlarini belgilab beradi. Geosfera xos omillar: yerning o'lchamlari; iqlimi, dengizga yaqinligi, hosildorligi, tabiiy boyliklari va sh.k. Gidrosfera xos xususiyatlar: quruqlik ahamiyatiga moliklik, suvosti dunyosi boyliklari, hayvonot dunyosi, savdo - sotiq, turizm va sh.k. Atmosferaga xos omillar: yer sirtida turli to'siqlarning mavjud masligi, dengiz kengliklaridan o'tishning qulayligi, yuqori tezlik, geosferani tadqiq

¹ <http://www.inpearls.ru/>

qilishdagi qulayliklar, harbiy ahamiyatga moliklik, kosmos imkoniyatlari. Albatta bugungi kunda kosmos sferasini alohida qayd etib o'tish lozim. Bugungi kunda kosmos yerning sun'iy yo'ldoshlari orqali, Xalqaro kosmik stansiya imkoniyatlari bois quyidagilarga ega bo'lmoqda: yer sayyorasining barcha nuqtalari ustidan sifatli nazorat o'rnatish; yerning ustki va yerosti qatlamlarini samarali o'rganish va o'zlashtirish; axborot - kommunikatsiyalari xizmatining yangi bosqichga ko'tarilishi; galaktika kengliklarini o'rganish; sohaga doir fan va texnik kashfiyotlarning amalga oshirilishi va shu kabilar.

Geosiyosiy maydon - ushbu atama odatda ma'lum bir davlat tomonidan yoki ittifoqchilar tomonidan nazorat qilinayotgan makonni anglatish uchun qo'llaniladi.

Xalqaro munosabatlar tarixidan ma'lumki, geosiyosiy borliq ustidan nazoratni o'rnatishning turli shakllari mavjud. Bular harbiy, siyosiy, iqtisodiy, diniy, kommunikatsion va boshqa turlari bo'lishi mumkin. Yangi ming yillik boshlariga kelib xalqaro munosabatlarda geosiyosiy borliqni nazorat qilishda yangicha yondashuvlar – rangli inqiloblarni amalga oshirish, informatsion - mafkuraviy, texnologik va madaniy - sivilizatsiyaviy nazoratlar yuzaga kelib, ularning amaliyotdagi o'rni sezilarli bo'lmoqda. Rangli inqiloblarni muayyan bir davlatdagi ichki ziddiyatlardan, kelishmovchiliklardan foydalanilgan holda amalga oshirilmoqda: Qirg'iziston, Gruziya, Ukranina, Liviya, Iroq, Misr. Geosiyosatda odatda rangli inqilobga o'z hokimiyatini qon to'kish evaziga "o'zga hukmronlar" ga berish tariqasida tushuniladi.

Geosiyosat siyosiy institutlar tomonidan, birinchi navbatda davlatlar va davlatlar ittifoqi tomonidan borliqni nazoratga olishining asoslari, imkoniyatlari darajasi, amaliy mexanizm va shakllarini o'rganadi. Davlat nazoratida turgan yoki nazoratga olishga intilayotgan borliq umumiy maydon markazida bo'lishi, rivojlanish darajasi, u yerning tashqi dunyo bilan aloqalari ko'lamiga, tabiiy imkoniyatlari bilan ahamiyatli bo'lishi mumkin. Geosiyosatda davlat yoki davlatlar ittifoqi nazoratida bo'lgan borliq geosiyosiy maydon tushunchasi bilan izohlanadi.

Geosiyosiy maydon tushunchasiga nisbatan ko'plab ta'riflarni uchratish mumkin. Rus geosiyosatchisi K.V.Pleshakov geosiyosiy maydon tushunchasi keng ma'noga ega bo'lganligi bois uni tadqiq etish ko'lamiga qarab quyidagicha klassifikatsiyalashni taklif qiladi:

- **endemik maydon** – uzoq vaqtlardan beri ma'lum bir davlat tomonidan, ma'lum bir milliy guruh tomonidan nazorat qilib kelinayotgan borliq bo'lib, o'sha borliqning aynan shu jamoaga tegishli ekanligini boshqa qo'shnilar tomonidan tan olinishini nazarda tutadi.

- **chegaraviy maydon** - bunday maydonda ma'lum bir milliy jamoa istiqomat qilsada, davlatning u yerda nazorat qilish funksiyasi rasmiy xarakterda bo'lib, yashayotgan odamlar turmush tarzi chegaradosh davlatga yaqinroq bo'ladi. Masalan,

Shimoliy Qozog‘istondagi rus millati vakillarining Rossiya davlati turmush tarzi bilan, Shimoliy Tojikistondagi, Qirg‘izistonning O‘sh viloyatidagi yoki Janubiy Qozog‘istondagi o‘zbeklarning O‘zbekistondagi xalqlar turmushi bilan nafaqat tarixan, balki ham milliy, ham umuminsoniy qadriyatlar asosida bir - biri bilan uyg‘unlashgan. Ular yashayotgan makonni chegaraviy maydonga aylantirgan omil - ularning turli davlatchilikka oidligi bilan izohlanadi;

- **chorrahaviy maydon** – turli milliy jamoalarning yashashidan qat’iy nazar, ikki yoki undan ko‘proq davlatlar da’vogar bo‘lgan geosiyosiy borliq. Biroq u chegaraviy maydondan milliy jamoaning atrofida emas, endemik maydon ichkarisida joylashgan bo‘lishi bilan (Tog‘li Qorabog‘), mintaqadagi jamoaning etnik va diniy tarkibi tarixan o‘sha jamoaga mansub bo‘lsada, borliqning bugungi davlatlar chegarasida chorrahaviy xarakter kasb etayotganligi bilan farqlanadi. Masalan, Turkiya, Eron, Iroq va Suriya davlatlarining geografik jihatdan tutashgan muayyan kengliklarida - chorrahaviy maydonda 40 mln.ga yaqin kurd xalqining yashab kelayotganligi va bunday geosiyosiy bo‘shliqdan chiqish uchun milliy mustaqillik yo‘lida olib borayotgan harakatlarini eslashimiz mumkin;

Geosiyosiy mintaq – geostrategik mintaqaning bir qismi. U siyosiy, iqtisodiy, madaniy, savdo va boshqa aloqalar uchun qulay imkoniyatlarga va istiqbollarga ega bo‘lganligi bilan ajralib turadi. Masalan, Janubiy - Sharqiy Osiyo, Yevropa, Xitoy va b.

Geostrategik mintaq – o‘zining geografik joylashuvi, turmush tarzi, xarakteri, savdo va madaniy - mafkuraviy aloqalarining yo‘nalishi bilan qo‘shni yirik xorijiy davlatlar tashqi siyosatida munosabatlar o‘rnatish uchun ustuvor yo‘nalishda ko‘rilayotgan makon. Shuningdek, geostrategik mintaq – bu davlat yoki chegaradosh davlatlar (mintaqa) hududlari ham bo‘lishi mumkin. Uning geostrategik ahamiyati muhim transkommunikatsion yo‘llarga tutashganligida b o‘ladi. Dengizga chiqishga qulay hududda joylashganlikda va boshqa shu kabi ko‘rinishlarda namoyon bo‘lishi mumkin.

Siyosiy borliq - bu geosiyosatning asosiy kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Davlat geosiyosatning markaziy tushunchalaridan biri hisoblansa, siyosiy borliq davlatning siyosiy holati va hayotiy mazmunini ko‘rsatib beruvchi muhim omildir. Siyosiy borliq davlat turmush tarzini ko‘rsatib turuvchi dastlabki nishona ham hisoblanadi. Shuning uchun geosiyosatda davlatlar o‘rtasidagi borlig‘iy (makoniy) munosabatlarga katta e’tibor beriladi. Chunki borliq tushunchasi geosiyosat nazariyasining asosini tashkil etadi.

Har qanday davlatning siyosiy borlig‘i chegaralangan, ya’ni u muayyan chegaralar doirasida bo‘ladi. Chegara esa davlat xavfsizligini ta’minlovchi, siyosiy borliqni ko‘rsatib turuvchi geosiyosiy funksiyani bajaradi. Siyosiy borliqda chegaraning bajaradigan funksiyalari: a) siyosiy; b) suverenitetni himoya qilish; v)

harbiy - strategik bo'lishi mumkin; d) fuqarolik, soliqlar, boj va shu kabilar. Geosiyosatda chegara muammosiga ijtimoiy hodisa sifatida qaraladi. Chunki qachon borliq uzra nazorat boshlansa siyosiy borliqlar chegarasi buziladi. Yoki biror kuchning borliq uzra nazoratni o'rnatishi, siyosiy borliqlar chegaralarini inkor etish, buzish evaziga bo'lishi mumkin.

Milliy manfaat. Manfaatga muayyan guruhlariga moddiy va ma'naviy tomondan foyda keltiruvchi omil sifatida qarash mumkin. Biroq geosiyosatda milliy manfaat tushunchasi kengroq ma'noda – xalqlar, davlatlar manfaatlaridan kelib chiqib talqin etiladi. Bizningcha, milliy manfaatning geosiyosiy tus olishi avvalo o'sha davlatda olib borilayotgan ichki siyosatning tarkibiy qismini tashkil etuvchi asosiy vazifalar va maqsadlardan boshlanadi. Negaki, har bir davlat aniq bir tarixiy sharoit, taraqqiyot va barqarorlik manfaatlari, milliy - tarixiy xususiyati va qadriyatlaridan kelib chiqib, uzoq va yaqin kelajakda amalga oshirilishi zarur bo'lgan asosiy vazifalari va maqsadlarini belgilaydi. Masalan, bugungi kunda O'zbekistonning oldida turgan asosiy ustuvor masalalar – jamiyatni siyosiy va iqtisodiy jihatdan erkinlashtirish; jamiyat ma'naviyatini yuksaltirish; xalq turmush darajasini oshirish; iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarga erishish; barqarorlik, tinchlik, totuvlik va davlatimiz hududining daxlsizligini ta'minlash va b. hisoblanadi. Ushbu vazifa va maqsadlar davlatimiz milliy manfaatlari tizimida o'z aksini topgan.

Har bir davlatning milliy manfaatlari evolyutsiyasi oxir oqibat jahon siyosati bilan bog'lanadi. Shuning uchun ham jahon siyosati asosida nafaqat manfaat tushunchasi turadi, balki har bir milliy manfaatlar amaliyoti jahon siyosatini harakatga keltiradi. Shu tariqa davlatlarning o'z manfaatlariga erishish yo'lidagi harakatlari, unga intilishi jahonda muayyan kuchlar muvozanatini yuzaga keltiradi. Ana shu bosqichda geosiyosatning manfaat kategoriyasi kuchlar muvozanati kategoriyasi bilan amaliy jihatdan o'zaro tutashadi.

Aytish joizki, geosiyosatning mohiyatiga va fanning tuzilishiga ko'ra mavjud bo'lgan kategoriyalari, ularni ham nazariy, ham amaliy jihatdan o'rganish muhim ahamiyatga egadir.

3. Geosiyosatning funksiyalari. Geosiyosat fan sifatida jamiyat hayotini, unda kechayotgan turli mazmundagi geosiyosiy jarayonlarni tahlil etadi, tegishli taklif - xulosalar beradi, bir so'z bilan aytganda ushbu jarayonlar bilan bevosita bog'langandir. U real hayotdagi voqea - hodisalar va jarayonlarning o'zaro aloqadorligini va ularning bir - biriga bog'liqligini ifodalovchi qonuniyatlarni o'ziga qamrab olgan. Shuningdek, geosiyosat borliqdagi jarayonlarni o'zida aks ettiribgina qolmay, ularga bog'liq tarzda jamiyatda muayyan funksiyalarni ham bajaradi. Odatda geosiyosatning asosiy funksiyalari qator adabiyotlarda quyidagicha tahlil etiladi:

- gnoseologik funksiya;
- prognoz qilish funksiyasi;

- boshqaruv funksiyasi;
- mafkuraviy funksiya;
- skeptitsizm funksiyasi.

To'g'ri, qayd qilingan funksiyalar boshqa ijtimoiy - siyosiy fanlarga ham xos bo'lishi mumkin. Biroq mazkur funksiyalar geosiyosat fanida o'ziga xos izchillika, mantiqiylikka, afzalliklarga ega.

Gnoseologik funksiyasi. Gnoseologiya – bilish nazariyasi, bilish haqidagi fan demakdir. Bilish nazariyasi borliqni, uning aniq bir holatlari, manbalari va shakllarini o'rganishga qaratilgandir. Aniqroq aytadigan bo'lsak, gnoseologik funksiya davlatlar va xalqlarning geosiyosiy joylashuvi, turmush tarzi hamda ular hayotining rivojlanish tendensiyalarini o'rganish bilan bog'liq. Dunyoning mafkuraviy manzarasini, xalqaro munosabatlarning rivojlanish tendensiyalarini, bu jarayonning asosiy ishtirokchilarini, ularning tub manfaatlarini, shuningdek bu manfaatlarini amalga oshirishga asoslangan hatti-harakatlarni, insoniyat rivojining bugungi darajasi va istiqbollarini tahlil etish muhim ahamiyat kasb etadi. Va olingan natijalar, xulosalar har bir davlatning istiqboldagi rejalarida o'z aksini topadi. Albatta, gnoseologik funksiya amaliyotida geosiyosatning davlatlar va xalqlar turmushini o'rganishda qo'llaydigan bir qator uslublari – taqqoslash, ekstrapolyatsiya (narsa va hodisaning bir qismini kuzatish asosida olingan xulosalarni uning boshqa qismiga yoyish yoki tatbiq etish), empirik (tajriba qilish) va shular singari uslublarining o'rni kattadir.

Prognoz qilish funksiyasi. Geosiyosatning prognoz qilish funksiyasi bevosita gnoseologik funksiya asosida olingan natijalari asosida shakllanadi. Chunki insoniyatning ertangi kuniga dahldor har bir muammo xususida bashorat qilish uchun o'sha muammoni yuz berishi bilan bog'liq jihatlar obdon o'rganilmog'i lozim. Ob'yektda turgan masalaning qanchalik chuqur o'rganilganlik darajasi tadqiqotchi uchun tegishli xulosalarni chiqarish hamda uning kelajakdagi kechmishi haqida ham muayyan prognozlarni aytish imkonini beradi. Prognoz qilish funksiyasining ahamiyati qachonki olib borilayotgan geosiyosiy tadqiqotlar quyidagi jihatlarni o'zida namoyon etsagina bo'ladi, ya'ni:

- muammoga nisbatan bildirilgan fikr - mulohazalarning qanchalik darajada ilmiy tomondan isbotlanganligi bilan;
- bildirilgan sharhlarning xalqlar, davlat va mintaqalarning geosiyosiy turmushiga qanchalik darajada o'zgarishlarni olib kelishi bilan;
- bashoratlarning yaqin yoki uzoq muddatga mo'ljallanganligi bilan;
- bashoratning ob'yektivligi va h.

Prognoz qilish – siyosiy jarayonlarning rivoji va ko'rinishlari, ular amalga oshirishining muqobil yo'llari va muddatlari haqida ilmiy asoslangan mulohazalarni ishlab

chiqish jarayonlari, shuningdek, ularning o'sha voqeliklar sharoitida amalga oshishi uchun aniq tavsiyalarni berish demakdir.

Prognoz qilish funksiyasi bir qator tamoyillarga asoslanadi, ya'ni batartiblik, muvofiqlik, uzluksizlik, muqobillik va rentabellik. Tabiiyki, ushbu prinsiplar jamiyatning iqtisodiy - siyosiy, ijtimoiy - siyosiy, siyosiy - mafkuraviy va harbiy - siyosiy doiralarini o'rganishda qo'l kelishi mumkin.

Bundan tashqari, amaliy jihatdan geosiyosatning prognoz qilish funksiyasi quyidagi bosqichlardan iborat:

- mavjud ijtimoiy - siyosiy vaziyatni tahlil qilish;
- olingan ma'lumotlarni o'rganish, tahlil etish;
- tayanch andazalarni ishlab chiqish;
- qidiruv modellarini tanlash;
- qiyosiy taqqoslash;
- tahlilning aniqligi va ishonchliligini baholash;

Borliqdagi geosiyosiy jarayonlar kelajagi va ularning qay ko'rinishda rivojlanishini oldindan prognoz qilish qanchalik murakkab bo'lmasin, prognoz qilish funksiyasi tadqiqotchilar nigohidan chetda qolayotgani yo'q. Balki unga qiziqishning ortishi orqasida geosiyosiy tadqiqotlarni o'rganish va tahlil qilish mazmun va ma'no jihatidan takomillashib bormoqda.

Boshqaruv funksiyasi. Jamiyatdagi har qanday jarayonlarda boshqaruv elementlarini ko'rish mumkin yoki ijtimoiy jihatdan ham boshqaruv elementlarisiz kundalik hayotimizni tasavvur eta olmaymiz. Boshqaruv yangi - yangi axborotlar tizimiga asoslanadi. Chunki boshqaruvchi (o'z sohasi yoki doirasida) barqaror faoliyat olib borishi uchun ham (o'ziga tegishli) informatsiyalarga ehtiyoj sezib boradi. Jumladan geosiyosatning boshqaruv funksiyasi ham shunga asoslangan. Boshqa sohalardan farqli tarzda, geosiyosat boshqaruvga tegishli qarorlar va tavsiyalarni berish uchun doimiy ravishda mavjud informatsiyalarni (xalqlar, davlatlar va mintaqalar va b.) yig'ib boradi va tahlil etadi. Faqat shu asosdagina masalaga nisbatan tegishli bo'lgan asosiy xulosalarni chiqaradi. Masalan, har qanday jarayonlarda boshqarishga oid qarorlarni chiqarish uchun muammoli holatni atroflicha tahlil qilmoq kerak. Bu birinchidan. Ikkinchidan, muammoga ob'yektiv baho berish uchun turli kuchlar (sub'yektlar) va omillarni hisobga olmoq lozim (siyosiy, iqtisodiy, geografik va b.). Uchinchidan, sub'yektlarning voqeaga ta'sir etish darajalarini o'rganish kerak va b.

Tabiatan geosiyosat boshqaruv haqidagi, xalqlar va davlatlar turmushida boshqarish bilan bog'liq bo'lgan muammolarni, ularning boshqalarga qay yo'sinda ta'sir etishi va ularni bartaraf etishning yo'l - yo'riqlarini, o'rganadigan fandır.

Shunday ekan uning jamiyatdagi boshqaruv funksiyasiga ham quyidan yuqoriga qarab yo'naltirilgan hodisa sifatida qaramoq kerak.

Mafkuraviy funksiyasi. Mafkuraviy funktsiya geosiyosatning asosiy funksiyalaridan biri hisoblanadi. Xo'sh, mafkuraning o'zi nima?

Mafkuralar asosini ma'lum bir maqsadlarni, manfaatlarni o'zida mujassam etgan g'oyalar tashkil etadi. Mafkura o'zida aks ettirayotgan muayyan jamiyatning tuzilishi, u haqdagi falsafiy, siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy, diniy nazariyalar, qarashlar, shuningdek ularni amalga oshiruvchi vositalar, eng asosiysi, jamiyatning umumiy rivojlanish yo'llari haqidagi muayyan bilimlar majmuasidir. Bunday qarashlar, nazariyalar, uslub va vositalar real ijtimoiy - siyosiy vaziyat qarab shakllangan, aholining psixologiyasiga faol ta'sir etadigan motivlarga ega bo'lishi lozim. Geosiyosatni bilimlar, g'oyaviy ta'sir kuchlari kimlar yoki qaysi kuchlarning manfaatini himoya qilishi masalasi qiziqtiradi.

Mafkuralar qanday ko'rinish va shakllarda bo'lmasin, ular asosida umuminsoniy qadriyatlar va demokratik tamoyillarning turishi xalqlar va davlatlar turmushi bilan bog'liq bo'lgan geosiyosiy jarayonlarda qarama - qarshiliklar, konfliktlar o'rniga konsensusning shakllanishi va rivojlanishi uchun qulay imkoniyatlarni yaratadi. Siyosiy kuchlar jamiyat o'z oldiga qo'ygan ichki va tashqi siyosatdagi o'z geosiyosiy manfaatlarini amalga oshirishda, bu boradagi vazifalar oldida aholi turli qatlamlarini birlashtirishda, uyushtirishda, safarbar etishda, o'zi olib borayotgan, faol targ'ib qilayotgan hatti - harakatlarini omma tomonidan qo'llab - quvvatlanishiga erishadi.

Skeptitsizm funksiyasi. Unutmaslik kerakki, geosiyosat fanining asosiy tadqiqot ob'yektini, kategoriyalarini, funksiyalarini, qonuniyatlarini, siyosiy jarayonlarga ta'sir qilish mexanizmlarini ilk ko'tarib chiqqan tadqiqotchilar G'arbning yirik yetakchi mutamlakachi davlatlarining nazariyotchi mutaxassislari edi. Albatta ular xalqaro maydonda o'z davlatlarining manfaatlarini himoya qilishga, yanada ta'sir doiralarini mustahkamlashga harakat qilishgan. Boshqacha ya'ni yanada aniqroq qilib aytadigan bo'lsak ular o'z tadqiqotlarida ustuvor yo'nalish sifatida o'z diqqat - e'tiborlarini nimalarga qaratishgan: xalqaro maydonda o'z hukmronligini o'rnatish; rivojlanayotgan o'lkalarni asoratga solish; ularni asoratda ushlab turish; o'z manfaatlariga xizmat qiladigan turli ziddiyatlarni keltirib chiqarish usullarini, mexanizmlarini tahlil etishgan. Agar biz geosiyosatchilarni barrikadaning o'ng tomonida turgan deb faraz qilsak, barrikadaning chap tomonida turib manzarani tahlil qilgan geosiyosatchilar yo'q. To'g'ri mustamlakachilik tizimi tugadi. Lekin xalqaro maydonda o'z hukmronligini yangicha ko'rinishda o'rnatish, uni o'z manfaatlariga mos ravishda tashkil etish, o'z manfaatlarini ko'proq amalga oshirish hissi yirik davlatlarning hukmron toifalari fikri xayolini tark etgani yo'q. Qolaversa mustamlakachilikka intilish yangicha ko'rinishlarda davom etmoqda: xalqaro tashkilotlar; xalqaro huquqiy normalar; JST; siyosiy - ijtimoiy bitimlar, iqtisodiy -

savdo bitimlari, umumiy mudofaa va boshqacha ko‘rinishlarda. Turli mazmundagi siyosiy, iqtisodiy, harbiy, madaniy birlashmalarga ko‘r - ko‘rona ergashmaslik, kerak bo‘lsa turli mazmundagi iqtisodiy, texnologik ko‘mak, ilmiy - texnik hamkorlikka asoslangan dasturlarda ongli ishtirok etishni zamon talab qilmoqda. Ushbu jarayonlarni chuqur ilmiy tahlil qilish, unga qanday munosabatda bo‘lish zarur, zaruriyab bo‘lsa bu jarayonlarga shubha bilan qarash, ehtiyotkorlik singari ko‘nikmalarni skeptitsizm funksiyasi o‘zida ifoda. Ushbu sabab qator yirik davlatlarning yirik geosiyosatchilari o‘z tadqiqotlarida geosiyosat fanida bunday funksiyaga ehtiyoj sezishmagan.

4. Geosiyosat fanining uslublari. Geosiyosat o‘zining tadqiqot ob‘yekti, tahlil etadigan sohalarining ham kengligi, ham murakkabligi bois sohaga tegishli hodisalar va jarayonlarni o‘rganishda ko‘plab uslublarni qo‘llaydi. Geosiyosatda uslublarning ko‘pligi uning predmetini chuqurroq va har tomonlama anglab yetishga imkon beradi. Har bir uslub geosiyosiy jarayonlarni o‘rganishning o‘ziga xos usul va yo‘llariga ega. Geosiyosat fanida keng qo‘llaniladigan uslublarga to‘xtalsak.

Tizimli yondashuv uslubi. Tizimli yondashuv uslubi geosiyosiy muammolarni tahlil etishda ularga yaxlit holatda qaraydi. Shu bilan birgalikda muammolarga ta’sir etgan, etayotgan va ta’sir etish ehtimoli bilan bog‘liq bo‘lgan ichki va tashqi omillarni atroflicha o‘rganadi. Muammoning boshlanish holati va yakunini ko‘rsatuvchi holatlarni taqqoslaydi. Va nihoyat muammolarni bartaraf etish uchun tegishli siyosiy qarorlarni qabul qiladi.

Tizimli yondashuv uslubi ilmiy doirada birinchi bor XX asrning 50 - 60 yillarida amerikalik olimlar T.Parsons (1902-1979) va D.Iston tomonidan ishlab chiqilgan. Mazkur uslubga geosiyosatdan tashqari deyarli barcha ijtimoiy - siyosiy fanlarda murojaat qilinadi.

Jamiyatda milliy davlatchilik strategiyasini va umuman geosiyosiy jarayonlarni tizimli yondashuv asosida o‘rganishni modernizm oqimi vakillari (K.Rayt, M.Kaplan, K.Doych va b.) mazmun jihatdan yanada boyitdi. Ya’ni ular mavjud ma’lumotlarni matematik hisoblar va modellashtirish orqali tizimli tadqiqotlarni olib borishni joriy qilishgan.

Qiyosiy uslub. Qiyosiy uslubning ilmiy doirada qo‘llanilib kelinishi antik davrlarga borib taqaladi. Masalan, Aristotel yoki undan keyinroq yashab o‘tgan Farobiy ijodlariga e’tibor bersangiz, ular asarlarida muammolarni o‘rganish asnosida qiyosiy uslubdan keng foydalanganligiga amin bo‘lasiz. Zamonaviy geosiyosatda qiyosiy uslubning ahamiyati shundaki, u orqali tadqiqotchi jamiyatdagi xalqlar va davlatlar turmushini o‘rganadi, ularni bir - biriga taqqoslaydi. Yoki ma’lum bir geosiyosiy maydonlarning boshqasidan farqli jihatlari qiyosiy asosda o‘rganiladi. Muammolarni shu yo‘llar orqali o‘rganish asosida tegishli xulosalarni chiqaradi.

Tarixiy uslub. Tarixiy uslubning geosiyosiy jarayonlar va hodisalarni o'rganishdagi o'rni katta. Ushbu uslub tadqiqot ob'yektida turgan masalalarga nisbatan xronologik jihatdan yondashishini taqozo etadi. Tarixiy faktlar to'planadi. Jamlangan ma'lumotlar asosida o'rganilayotgan jarayon yoki muammoning o'tgan davr, hozirgi muhit va kelajakdagi holatlari haqida muayyan fikrlar bildiriladi.

Faoliyatli (harakatiy) uslub. Mazkur uslubdan foydalanish geosiyosat ob'yekt va predmetida turgan muammoli vaziyatning umumiy tavsifi hamda uning harakatlanishi bilan bog'liq tomonlarni o'rganishda qo'l keladi. Geosiyosiy jihatdan u kechayotgan jarayonlarni harakatdagi kuch sifatida biladi. Shuning uchun ham muammo dinamikasini bosqichlarga bo'lib o'rganishni afzal ko'radi. Jumladan, muammolar dinamikasini tahlil etishda harakatdagi kuchlarning maqsadlarini aniqlash va qarorlar qabul qilishga; qabul qilingan rejalarini amaliyotga tatbiq etishga; faoliyatni boshqarib turishga; amaliyotda qo'yilgan maqsadlarni doimo hisobga olib turishga; olingan natijalarni tahlil qilishga va o'z navbatida yangi maqsad va vazifalarni ishlab chiqishga katta e'tibor beradi.

Geosiyosatda harakatiy uslub siyosiy qarorlar qabul qilishning muhim uslubigina emas, balki nazariy asosi bo'lib ham xizmat qiladi. Bundan tashqari, geosiyosiy kuchlarning meyoriy faoliyati ularning qanchalik o'z harakatlarini real voqelik bilan uyg'unlashtira olganliklari bilan bog'liq.

Funksional uslub. Ijtimoiy - siyosiy fanlarda funksional uslub jamiyat barcha doiralarining o'zaro aloqadorligini tadqiq etadi. Geosiyosatda esa ko'proq davlatlarning iqtisodiy - siyosiy, harbiy, madaniy munosabatlarini, urbanizatsiya darajasi va aholining zichligini, ijtimoiy guruhlar va institutlarning siyosiy faolligi va boshqa shu kabi masalalarni nazarda tutadi. Funksional uslub siyosiy hodisalar yoki geosiyosiy jarayonlarni o'rganishda diniy dogmatik yoki axloqiy qadriyatlarga asoslanib qolishni yoqlamaydi. Balki muammolarda ularning tashqi muhit bilan bog'lanishi, izchilligi va nechog'li real hayot bilan uyg'unlashganligini tahlil etishning zarurligiga katta e'tibor beradi.

Funksional uslub jamiyat, davlat, davlatlar ittifoqlariga murakkab tuzilmalar sifatida qaraydi va ularning har biri mavjud tuzumda o'ziga xos funksiyalarni bajaradi. Shuningdek, funksional uslub jamiyat va davlatdagi siyosiy institutlar – xalqaro tashkilotlar, davlatlar uyushmasi, davlatlar, partiyalar, siyosiy harakatlar va boshqa ijtimoiy guruhlarining faoliyatini ham o'rganadi.

Ijtimoiy - siyosiy fanlarga funksional uslubni italyan mutafakkiri, tarixchi va davlat arbobi Nikollo Makiavelli (1469 - 1527) olib kirgan va u o'z asarlarida mazkur uslubni keng qo'llagan.

Ba'zi tadqiqotchilar geosiyosat fanining uslublari qatoriga institutsional, antropologik, mantiqiy va empirik uslublarini ham qo'shishadi. Bizningcha, geosiyosatda mazkur uslublar tuzilishi va muammolarni tadqiq etish ko'lamini jihatidan funksional uslub doirasiga kiradi.

Mavzuga doir tayanch tushunchalar:

Siyosiy tarix, siyosiy geografiya, geosiyosiy makon, siyosatshunoslik, geosiyosiy manfaat, milliy manfaat, geostrategiya, Geosiyosat tushunchalari, geografik makon, endemik maydon, chegaraoldi maydon, chorraha maydon, total maydon, metapole. Geosiy munosabatlar va kuchlar balansi

Mavzuni tustahkamlash yuzasidan savollar:

1. Geosiyosat asoslarining asosiy tushunchalari nimalar kiradi?
2. Geografik makon, endemik maydon, chegaraoldi maydon, chorraha maydon, total maydon, metapole atamalarini izohlang?
3. Geosiyosiy munosabatlar va kuchlar balansi atamalarini nimani anglatadi?
4. Geosiyosat asoslarining asosiy qonunlarini izohlang.
5. Geosiyosat asoslarining asosiy metodlari: sistemalik, taqqoslash, tarixiylik, aksiologik - normativ.
6. Geosiyosat asoslarining asosiy metodlari: funktsional, institutsional, antropologik, va boshqalar.
7. Geosiyosatning asosiy funktsiyalariga qaysilar kiradi?

KLASSIK GEOSIYOSATNING ASOSIY G‘OYALARI VA TAMOYILLARI

Reja:

1. Geosiyosiy jarayonlar rivojini davrlashtirish.
2. F.Ratselning «Siyosiy geografiya» asarida davlat va borliq masalalari.
3. R.Chellenning geosiyosiy konsepsiyalari.
4. Alfred Mexen ta’limotida dengiz kuchlarining qudrati masalalari.
5. X.Makinder geosiyosiy qarashlari.
6. K.Xausxofer va N.Spikmen ta’limotlari.

1. Geosiyosiy jarayonlar rivojini davrlashtirish. G‘arbdagi ijtimoiy - siyosiy, geosiyosiy jarayonlarning rivoji xususida gap ketganida bu jarayonlarning amal qilish davri, xususiyatlari, maydoni, ta’sir qilish mexanizmlari, chegaralari nuqtai nazaridan kelib chiqib bu jarayonlarni davrlashtirishga keng e’tibor berilgan. Geosiyosatchilar geosiyosiy jarayonlarni tahlil ostiga olishganida har bir davrdagi geosiyosiy kuchlarni makonda va zamonda o‘rin almashishlariga, ularning qayd etib o‘tilgan xususiyatlariga qarab geosiyosiy davrlarni klassifikatsiyalashgan. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki geosiyosiy davrlarni quyidagicha davrlashtirish mumkin:

Birinchi geosiyosiy davr. Rim imperiyasining ikkiga bo‘linishi. Milodiy 395 yilda Rim imperatori Feodosiy vafoti oldidan imperiyani ikki o‘g‘liga bo‘lib beradi: G‘arbiy Rim imperiyasi va Sharqiy Rim imperiyasi. G‘arbiy Rimga x‘os xususiyatlar: qulchilik, qoloqlik, past turmush tarzi, xristianlikning katolik mazhabi va shu kabilar. Sharqiy Rim imperiyasiga xos xususiyatlar: ozod dehqonlar, ishlab chiqaruvchilar, ilm - fan rivoji, savdo - sotiq, pravaslav mazhabi va shu kabilar. Lekin bu davrni G‘arblik geosiyosatchilar alohida geosiyosiy davr sifatida e’tirof etishmaydi.

Ikkinchi geosiyosiy davr. Tordesilyas geosiyosiy davri. 1494 yilda Tordesilyas shartnomasiga asosan ikkita yirik mustamlakachi davlat Ispaniya va Portugaliya jahonni o‘z ta’sir doiralarida bo‘lib olishadi.

Uchinchi geosiyosiy davr. Vestfaliya geosiyosiy davri. 1618 - 1648 yillarda bo‘lib o‘tgan O‘ttiz yillik urushga Vestfaliya tinchlik shartnomasi yakun yasadi. Buning natijasida Yevropada markazlashgan milliy davlatlar vujudga keldi. Sanoat, savdo - sotiq yuksala boshladi.

To‘rinchi geosiyosiy davr. Vena geosiyosiy davri. Yevropa davlatlari Napoleon zulmidan ozod etilgach Vena kongressi (1814) bo‘lib o‘tadi. Yevropaning siyosiy xaritasi qayta tuziladi. Buyuk Britaniya o‘z qudratini dengizda, Rossiya esa materikda yanada mustahkamlab oladi.

Beshinchi geosiyosiy davr. Versal tinchlik shartnomasi. Bu shartnoma Birinchi jahon urushiga yakun yasadi. 27 davlatning delegatsiyasi unda ishtirok etadi. Buyuk Britaniya, Fransiya, AQSH o‘z mavqellarini yanada mustahkamlab olishdi. Rossiya, Germaniya, Italiya o‘z mavqellarini ancha boy berishdi.

Oltinchi geosiyosiy davr. Yalta geosiyosiy davri. Ikkinchi jahon urushiga yakun yasaldi. Jahon ikkita yirik davlat SSSR va AQSH ta'sir doiralari misolida bo'lib olindi. Bipolyar tizim davri boshlandi. NATO va unga qarshi turuvchi VSHT vujudga keldi.

Yettinchi geosiyosiy davr. Belovej shartnomasi. Ikki qutbli dunyoga chek qo'yildi. G'arb va Sharq o'rtasidagi keskin qarama - qarshilik o'z yakuniga yetdi. Lekin xalqaro maydondagi qarama - qarshiliklar yangicha ko'rinishlarda davom etdi.

Ma'lumki, ulkan geografik makondagi aholi uyushmalari, ular tuzgan davlatlar, tanlagan makonlari asosan qulay iqlim, unumdor yer, suv manbalari bilan belgilangan edi. Tashqi savdoning kuchayishi, dengiz kashfiyotlari, sanoatning yuksalib borishi, transport – kommunikativ harakatlarning kuchayishi vaziyatni o'zgartirib yubordi. Yangi davrda kontinental, orol yoki qirg'oq bo'yi davlatlari, ularning joylashishi, hududi, qirg'oqbo'yi chegaralarining uzunligi, davlatda kommunikatsiya imkoniyatlari, landshaft, iqlimi va qator demografik omillarning xalqlar ijtimoiy - siyosiy hayotiga nechog'li ta'sir ko'rsatishining daliliy misollarini ko'rsatdi.¹ Shunday tadqiqotlar samarasi o'laroq, XIX asr oxiri – XX asr boshlariga kelib keng qamrovli ijtimoiy - siyosiy fanlar qa'ridan geosiyosat alohida fan sifatida ajralib chiqdi. Aytish joizki, klassik geosiyosat deganimizda ana shu davrdan boshlab ijod qilgan va geosiyosatning tadrijiy rivojiga u yoki bu darajada ta'sir etgan tadqiqotchilar qarashlari nazarda tutiladi. Jumladan, nemis olimi **F.Ratsel** (1844 - 1904), shved davlatshunosi **R.Chellen** (1864-1922), amerikalik admiral **A.Mexen** (1840-1914), ingliz geograf nazariyotchisi **X.Makkinder** (1861-1947), nemis olimi **K.Xausxofer** (1869-1946), amerikalik (asli gollandiyalik) **N.Spikmen** (1893-1943) va rus iqtisodchi olimi **P.N.Savitskiy** (1895-1968)lar eng mashhur klassik geosiyosatshunoslar hisoblanishadi.

Ular bugungi geosiyosatda ham nazariy, ham amaliy jihatdan o'ziga xos munozaralarga sabab bo'layotgan qator konsepsiyalar va nazariy kategoriyalarni o'z vaqtida o'rtaga tashlaganlar:

- quruqlik va dengiz «hukmdor»lari o'rtasida doimiy qarama - qarshilik bo'lishi g'oyasi;
- «Buyuk quruqlik» nazariyasi;
- insoniyat tarixiga daxldor makonlarga ega bo'lgan markaz – heartland muammosi;
- jahon siyosatida strategik ahamiyatga ega bo'lgan yo'nalish – rimland masalasi;
- yetakchi xorijiy davlatlarning geosiyosiy ittifoqchiligini nazariy asoslash;

¹ Политология: энциклопедический словарь, М., изд-во МКУ, 1993, с.59

- davlatlarning strategik xom - ashyo resurslariga egaligi, uning davlat, mintaq va global geosiyosiy munosabatlardagi o'rnini va b.

2. F.Ratselning «Siyosiy geografiya» asarida davlat va borliq masalalari.

F.Ratsel 1844 - yil Karlsrueda tug'ilgan. Yoshligidanoq unda tabiiy fanlarga qiziqish katta bo'lgan. Shuning uchun u o'qish uchun Karlsruedagi politexnika universitetini tanlagan. Mazkur universitetda bo'lajak olim geologiya, paleontologiya va zoologiya fanlarini o'rganishga alohida e'tibor bergan. F.Ratsel Haydelberg shahrida ta'lim olib yurgan kezlari professor Ernest Gekkel («ekologiya» atamasini birinchi bor ilmiy doirada qo'llagan olim)ga shogird bo'ladi. Olimning dunyoqarashi evolyutsionizm (evolyutsion rivojlanish haqidagi ta'limot) va darvinizmga asoslangan bo'lib, uning biologiyaga bo'lgan qiziqishlari bilan ham sug'orilgan edi. Uning dunyoqarashining shakllanishida fransuz sotsiologi Ogyust Kontning xalqlar, davlatlar rivojida geografik omillarning ahamiyati bilan bog'liq qarashlari muhim o'rin tutadi¹.

F.Ratsel o'zining shoh asari bo'lmish – “Antropogoyegografiya” (1893), «Siyosiy geografiya» («Politische Geographie») (1897), «Davlatlarning makoniy o'sish qonunlari» (1897), «Dengiz xalqlar qudratining omili sifatida» (1900) asarlarida o'z geosiyosiy qarashlarini bayon etadi. Fridrix Ratselni garchi "geosiyosat" atamasini asarlarida ishlatmasa ham, birinchilardan bo'lib geosiyosiy uslubda fikr yuritganligi uchun geosiyosat fanining otasi desa bo'ladi. Nemis geosiyosatchisi Otto Maullyuning fikricha, geosiyosatni Ratselsiz tasavvur etib bo'lmaydi². U o'z asarlarida siyosiy geografiyadan bahs etadi va bu boradagi asosiy ilmiy ishi ham "Politische Geographie" deb nomlanadi. Uning ta'kidlashicha, har qanday xalqning manfaatlari zamin ustida kechadi. Shu bois zaminda joylashgan ma'lum bir hududlar tarix harakatini ko'rsatuvchi bosh vosita sanaladi. Davlatlar muayyan hududlar ko'rinishida zaminda aks etadi. Zamin abadiy bo'lishi mumkin, hududlar (davlatlarning) o'zgarib turadi. "Davlatlar misoli tirik organizm" bo'lib ularning o'zagi "zamin asos"da bir - biri bilan tutashadi.³

Davlatlarning zaminda paydo bo'lishi uchta asosiy omil bilan bog'liq. Bular - hududiy relyef, hududiy masshtab va muayyan turmush tarzga ega xalqlar. Shu asosda, ya'ni ob'yektiv geografik makon va sub'yektiv umuminsoniy qadriyatlarni o'zida aks ettirgan davlat siyosati shakllanadi. "Me'yoriy asosdagi" davlat bo'lish uchun, - deydi F.Ratsel, - avvalo davlatda geografik, demografik va etnomadaniy parametrlar o'zaro uyg'unlashmogi kerak".⁴

¹ [https://ru.wikipedia.org/wiki/Ратцель, Фридрих](https://ru.wikipedia.org/wiki/Ратцель,_Фридрих)

² Желтов В.В. Желтов М.В. Геополитика: история и теория. С 83.

³ Ratzel F. Politische Geographie. 1887. "Einleitung"

⁴ ўша жойда

Istalgan davlatni qaysi jihatdan tadqiq etmaylik, baribir yondashuv yo‘nalishi ob‘yektimizning asosi - zaminga borib taqaladi. Ko‘rinib turibdiki davlatni o‘rganishdagi muhim parametr - geografik nuqtai nazardan tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi. O‘z vaqtida Napoleon Bonapart aytganidek davlatning geografiyasini mukammal bilish uning tashqi siyosatini tushunishdir. Davlatlarni o‘rganishda, ularni bir - biri bilan qiyosiy taqqoslashda, ular o‘rtasidagi munosabatlarni tahlil etishda va shu kabi muammolarda tabiiy va iqtisodiy geografiyaga ehtiyoj seziladi.

“Antropogeografiya”, “Insoniyat yerdagi hayotiy hodisa sifatida” asarlariida geografik va siyosiy omillar aloqasini ilmiy asosda tahlil ostiga oladi. Uning asosiy postulati shu ediki insoniyat ona zaminning ajralmas qismidir. Antropogeografik asosda olamni mineral - organik borliq sifatida kompleks tahlil etar ekan asosiy e‘tibor quyidagi tarkibiy qismlarga qaratadi: birinchidan, sayyoralardan Yerni geologik (minerallar dunyosi) va geografik (o‘zaro aloqadorlikdagi uchta soha: yer, suv, havo); ikkinchidan yerning o‘simlik va hayvonot dunyosi; kishilik jamiyati¹. Antropogeografiyaning asosiy xulosalarini qisqacha qilib bayon etadigan bo‘lsak, ular jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin: jahonning barcha mamlakatlari o‘zaro hamkorlikda, bog‘liqlikda mavjud bo‘la oladi; inson va insoniyat olami hayoti umumsayyora hayotining tarkibiy qismi ekanligi; kishilik tarixidagi har davlat, xalq yagona organizm sifatidagina mavjud bo‘lishi; davlatlarning o‘sishi tabiiy chegaralanganligi; davlatning rivojigi tabiiy klimat, atrof - muhitning ta’siri va shu kabilar.² Shunday ekan Ratsel fikricha taqdir taqozosi ila inson yerda yashab, yerda o‘lishi lozim³. Har bir xalqning, millatning muayyan sharoitda, zainda shakllanishi, turmush tarzi, muayyan zaminga ixlos qo‘yishi, vatanparvarligi qator geografik omillarga borib taqaladi. To‘g‘ri bunday yondashuv F.Ratseldan oldin Beruniy tomonidan ham ilgari surilgan edi.

Nemis faylasufi Hegel aytganidek har bir inson o‘z davrining, o‘z zamonasining farzandidir. To‘g‘ri, faqat hozir gap qanday farzand bo‘lish lozimligida. Ratselning hayoti Bismark tomonidan Buyuk German imperiyasiga asos solinayotgan zamonaga to‘g‘ri keldi. Napolen III ga qarshi olib borilgan 1870-1871 yillardagi fransuz - prus urushida ko‘ngillilar safida faol ishtirok etadi. 1871 - yilda yagona Germaniyaga asos solindi. Lekin German imperiyasiga asos solinishi kech sodir bo‘lgan. Buyuk Britaniya, Fransiya xalqaro maydonda o‘z ustunligini ta’minlashgan, qator mustamlakalarga ega, Rossiya va AQSH esa cheksiz hudud va tabiiy zahiralarga ega. Ratselning fikricha Germaniyada bunday imkoniyat yo‘q.

¹ Желтов В.В. Желтов М.В. Геополитика: история и теория. С 85.

² Исаев Б.А. Геополитика: Учебное пособие. СПб., 2006. С 144-145

³ Моро-Дефарж Ф. Введение в геополитику. М., 1996. С 14

Germaniya yer, tabiiy zahiralari yetishmovchiligidan o'z hududini siqilib qolmoqda. Bu omillar Ratselning qator asarlarida o'z isbotini topdi.

F.Ratsel davlatlarning makoniy jihatdan o'sishining yettita tamoyilini ishlab chiqqan:

- har qanday makon o'sha joyda istiqomat qilayotgan millatlar madaniyatining o'sishi bilan birgalikda kengayib boradi;
- davlatdagi g'oyaviy birlik, savdo tarmoqlari va faol harakatlar hamda nechog'li «tortish kuchi»ga egaligi davlat qudratining o'sishiga ulushini qo'shadi;
- davlatning o'sishi boshqa davlatlarni o'ziga qo'shib olish va bo'ysindirish evaziga bo'lishi mumkin;
- chegara – davlat o'sish darajasining nechog'li kuchga qodir yoki qodir emasligini ko'rsatuvchi chekka sarhad hisoblanadi. Shunday ekan har bir davlatda markaz bilan chegara sarhadlari o'rtasida muntazam aloqa bog'lanib turishi lozim. Ular o'rtasida muvozanat davlat maydonining mustahkamlik darajasini ko'rsatadi;
- davlat o'sish asnosida muhim ahamiyatga ega bo'lgan omillar: fizik - geografik muhitga, qirg'og'iy chiziqlarga, daryolar o'zaniga, tabiiy resurslarga boy rayonlarga katta e'tibor beradi;
- nisbatan ibtidoiy turmush tarzga ega bo'lgan davlatlarga o'sish tashqaridan, sivilizatsiya darajasi yuqori davlatlardan keladi;
- ijtimoiy jihatdan hududlarning doimiy o'sib borishi davlatlardan davlatlarga o'tadi va bu qonuniyat.

Agar xalqaro munosabatlar tarixiga nazar tashlasak, F.Ratsel «qonun»larining amaliyotda nechog'li aks etganligiga amin bo'lamiz. Bunga XIX asr oxirlarida jahon siyosiy xaritasida hokimiyat va boyliklarni qo'lga kiritish uchun yetakchi davlatlarning harbiy - siyosiy harakatlarini misol qilib keltirishimiz mumkin.

3. R.Chellenning geosiyosiy konsepsiyalari. Rudolf Chellen 1864 - yil tug'ilgan. Shved sotsiologi, politologi, tadqiqotchisi. Lekin uning qalbi germanfil milliy ruhi bilan sug'orilgan. Fon Gumbolt, Ratsel bilan bir qatorda nemis klassik geosiyosatining otasi hisoblanadi¹. Dastlab Gyoteborg, keyin esa Upsalsk universitetlari professori bo'lgan. R.Chellen geosiyosatga siyosatshunoslikning muhim bir qismi sifatida qaragan. «Buyuk kuchlar: zamonaviy katta siyosatdan ocherklar» (1914), «Davlat hayotning muhim shakli sifatida» (1916), «Siyosiy tartiblar asoslari» (1920) nomli asarlari olim ijodining asosini tashkil etadi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, "geosiyosat" atamasi ilmiy doirada birinchi bo'ulib shved olimi Rudolf Chellen tomonidan ishlatilgan. R.Chellen professional

¹ <http://uchebnik-besplatno.com/uchebnik-geopolitika/chellen.html>

geograf bo'lmagan va geosiyosatga siyosatshunoslikning muhim bir yo'nalishi sifatida qaragan. U geosiyosatga "borliqda geografik organizm sifatida mujassamlashgan davlatlar haqidagi fan" tarzida ta'rif bergan.¹

R.Chellen davlatning qudratini unda mavjud bo'lgan beshta jihat bilan bog'laydi, bular:

- davlat geografik makon sifatida;
- davlat muayyan xalq sifatida;
- davlat o'ziga xos ho'jalik sifatida;
- davlat jamiyat sifatida;
- davlat boshqaruv sifatida².

Chillen davlatning kuch - qudratini ushbu omillardan kelib chiqib belgilaydi. Shundan kelib chiqib davlat haqidagi fanlar ham beshta bo'lishi kerak. Uningcha, bu atamalar bir vaqtning o'zida siyosatshunoslikning ham muhim bo'limlaridan sanaladi, ya'ni:

- **geosiyosat** - "davlatni kuch va borliqdagi geografik organizm sifatida o'rganish";
- **ekosiyosat** - "davlatlarni iqtisodiy kuch markazi sifatida o'rganish";
- **demosiyyosat** - "davlatlarda istiqomat qiluvchi xalqlarni, ularning turmush tarzini tadqiq qilish;
- **sotsiiosiyosat** - "davlatning ijtimoiy jihatlarini o'rganish";
- **kratosiyosat** - "davlatlarning hokimiyat va boshqaruv shakllarini va ularning davlatdagi huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan munosabati muammolarini o'rganish".³

Ushbu tahlillar asosida Chillen "davlat kuch - qudrati" tushunchasi va uning formulasini yaratishga harakat qiladi:

Davlatning qudrati =

Tabiiy – geografik omillar + ho'jalik + xalq + boshqaruv shakli

Davlat xo'jaligi deganda R.Chellen davlatning ichki imkoniyatlaridan kelib chiqib o'zini istalgan sharoitda zaruriy mahsulotlar bilan ta'minlashga asos bo'ladigan omillar – tabiiy resurslarga, bozor tuzilmalariga va shu kabi boshqa omillarga egaligini, ularning dunyo xo'jalik tarmoqlari bilan qanday darajada bog'langanligini nazarda tutadi. Iqtisodiy munosabatlarda R.Chellen avtarkiyani – davlatning zarur narsalarni chetdan olmasdan mamlakat aholisiga o'zi yetkazib berishga asoslangan milliy xo'jalik tizimiga erishishni yoqlaydi.

¹ Rudolf Kjellen. Die Staat als Lebensform, 1916

² Желтов В.В. Желтов М.В. Геополитика: история и теория. С 97.

³ <http://uchebnik-besplatno.com/uchebnik-geopolitika/chellen.html>

Tabiiy - geografik xususiyatlar - davlatning qanday geografik makonda joylashganligi, xalqaro savdo tarmoqlariga chiqish imkoniyatlari, havfizlik jihatdan qulayligi, iqlimi va b.

Xalq - bu mamlakatda istiqomat qiluvchi milliy - etnik guruhlar. Biroq R.Chellen davlatda yashayotgan xalqni madaniy, etnik va demografik munosabatlardan kelib baholaydi.

Davlat boshqaruv shaklini davlatning konstitusion va ma'muriy tuzilishidan kelib chiqib baholaydi. U bir tomondan, davlatdagi vijdon erkinligi, hurfikrlilik, yig'ilishlar o'tkazish erkinligi va shu kabilarni, ikkinchi tomondan, davlatga soliq to'lashning majburiyligi, harbiy xizmat majburiyatlari, maktabda o'qish va boshqa shu kabi masalalarni nazarda tutadi. Chunki ushbu omillarning amaliyotda o'z aksini topishi o'sha davlat boshqaruv shaklining nechog'li kuch - qudratga egaligini namoyon etadi.

Shuningdek, R.Chellen geosiyosat fanining quyidagi bo'limlardan iboratligini aytadi:

- **toposiyosat** - davlatning siyosiy jihatdan qanday muhit bilan qurshalganligini o'rganadi. Topopolitikada davlat uchun tashqi dunyodan bo'ladigan kuchlarning ta'sir etish yoki etmaslik masalasi muhimdir. Bunday omillar davlatga atrofdan ittifoqdoshlar qidirish va davlatlararo kelishuvlarning boshqa variantlarini yuzaga keltirish uchun muqobil siyosatlarni ishlab chiqish masalasini yuzaga chiqaradi. Bu jihatdan R.Chellen davlatning geografik joylashuvini «davlat siyosatining kalitidir», - deydi.

- **morfosiyosat** - davlatning hududiy shakllarini o'rganuvchi bilimlar majmuasi. Morfopolitika uchun davlat hududlari qanday boyliklarga egaligi muhim emas. Bunda davlat hududan qanday ko'rinishga ega, yoysimon, dumaloq yoki uzunchoq holatda joylashganligi, davlatda markaz bilan joylar o'rtasidagi aloqalarning geografik tizimi va davlatning tashqi dunyoga geografik jihatdan chiqish imkoniyatlari masalasiga e'tibor beriladi. Masalan, Norvegiya, Italiya davlatlarining geografik joylashuvi. R.Chellen fikricha, davlatning katta - kichikligi uning qudratiga poydevor bo'lishi mumkin.

- **fiziosiyosat** – davlat hududlarining markazga qanday pozitsiyada ekanligini, ular munosabatlari ko'lamini tadqiq etuvchi bilimlar. R.Chellen fiziopolitikani davlatning, davlatga qarashli boshqa hududlarning qay darajada jismoniy kuchga egaligi yoki ega emasligi bilan bog'laydi. Joylarning (davlat hududlarining) davlat siyosatiga ta'sir etuvchi jismoniy - geografik xususiyatlarini o'rganish va tahlil etish fiziopolitikaning tarkibiy qismini tashkil etadi.

Birinchi jahon urushi yakunlangach Versal tinchlik shartnomasi imzolanadi. Albatta Germaniya foydasiga emas. Azaliy raqib Buyuk Britaniya yanada keng imkoniyatlarga ega bo'ladi. Aynan shu davrda Chillen tomonidan global siyosatdagi

uchta muhim omil haqida tezisini bayon etadi: hududni kengaytirib borish; hududning monolitligi; erkin harakat.

4. Alfred Mexen ta'limotida dengiz kuchlarining qudrati masalalari.

A.Mexen (1840 - 1914) AQSH harbiy - dengiz floti admirali, harbiy - dengiz nazariyotchisi, tarixchi. A.Mexen Amerika oddiy zobitdan admiral darajasigacha ko'tarilgan. 1885 - yildan boshlab Nyu - Portdagi (Roud - Aylend, AQSH) «Naval War College»da harbiy flot tarixidan dars bera boshlagan. 1890 - yil u o'zining «Tarixda dengiz kuchlari (1660 - 1783)» nomli birinchi kitobini nashrdan chiqardi. A.Mexenning mazkur asari keyinchalik harbiy strategiya borasida bitilgan klassik manba sifatida jamoatchilik o'rtasida tan olindi.

A.Mexen umrining oxirigacha yuqoridagi Harbiy - dengiz kollejida o'qituvchi bo'lib ishlagan. A.Mexen 1914 - yil 74 yoshida vafot etgan. Mashhur asarlari: «Tarixda dengiz kuchlari (1660 - 1783)» (1890), «Dengiz kuchlarining Fransuz revolyutsiyasi va imperiyasiga ta'siri (1793 - 1812)» (1892), «Dengiz kuchlari markazida Amerika manfaatlari: bugun va kelajak» (1897), «Osiyo muammolari va uning xalqaro siyosatga ta'sir etishi» (1900), «Dengiz kuchlari va uning urushga munosabati» (1905)¹.

Alfred Mexen geosiyosat olamiga hech qanday geosiyosatshunos olimlarning ta'sirisiz o'zining kasbiy faoliyati sabab mustaqil ravishda kirib kelgan. U F.Ratsel, R.Chellen, F.Nauman, X.Makkinder singari olim emas edi. Asarlarida "geosiyosat" atamasini qo'llamagan, biroq uning o'rtaga tashlagan mulohazalari nafaqat uslubiy jihatdan, balki tahliliy yondashuvi va yakuniy xulosalari geosiyosiy muhitga to'la mos keladi.

A.Mexen "Dengiz kuchlarining tarixga ta'siri (1660 - 1783)" nomli asarida sivilizatsiya tarixida dengiz omilining katta ekanligiga urg'u beradi. Shuni unutmaslik kerakki, yer sayyorasining umumiy maydoni 500 mln. kv.km ni tashkil etsa, uning 361 mln kv.km ni dunyo okeani tashkil etadi. Demak by arealda hukmronlik qilishning imkoniyatlari cheksiz: hayvonot olami, dengiz tubi boyliklari, tabiiy zaharalari, transport va sh.k. U yoki bu xalqlarning o'z hayotida dengizdan foydalanish darajasi o'sha xalqlarning nechog'li farovonligi va boshqalarga ta'sir etish kuchiga qodir yoki qodir emasligini ko'rsatib beradi. Bunday davlatlar qatoriga u qat'iy ravishda Buyuk Britaniyani XX asr boshlarigacha dunyoda asosiy dengizlar hokimi bo'lganligini misol qilib ko'rsatgan. U o'zining nazariy bashoratlarini amaliyotga qo'llash uchun AQSH ni Buyuk Britaniyaga qarama - qarshi qo'yadi va AQShning dengiz kuch markaziga aylanishi uchun avvalo Tinch okeanida Fillipin orollarini o'ziga bo'syndirishini ta'kidlagan. Negaki, A.Mexen Fillipin orollarini

¹ Желтов В.В. Желтов М.В. Геополитика: история и теория. С 154-155.

AQSh ning dengiz kuch markaziga aylanishidagi va u egallashi lozim bo'lgan strategik mintaq deb biladi.¹

A.Mexen uchun tashqi siyosatning asosiy quroli savdo hisoblanadi. Shuning uchun harbiy yurishlar natijasi kurrai zaminda savdo sivilizatsiyasining rivojlanishi uchun qulay imkoniyatlarni yaratib berishi lozim. Savdo bu iqtisod. Iqtisod uchun esa quyidagi uch omilni muhim deb biladi:

- ishlab chiqarish - dengiz yo'llari orqali tovar va xizmat ko'rsatish almashinuvi;
- navigatsiya;
- mustamlakalar (jahon miqyosida tovar almashish harakatini yo'lga qo'ygan ishlab chiqaruvchilar).²

Har bir davlat o'zining geosiyosiy maqomiga ega. Davlat geosiyosiy imkoniyatlarini aniqlash quyidagi oltita jihatlarida namoyon bo'ladi:

1. Davlatning geografik joylashuvi, hududlarini dengizga tutashganligi, dengiz kommunikatsiya tizimiga chiqish imkoniyatlari. Quruqlikdagi chegaralari, strategik sarhadlarini nazorat qilishga va raqibga o'z dengiz kuchlari bilan qarshi chiqishga qodirligi;

2. Davlatning «jismoniy konfiguratsiya»si, ya'ni davlatning qirg'oqbo'yi hududlari, portlar soni va ularning joylashuvi. Tashqi savdoning yuksalishi, davlatning strategik jihatdan himoyalaniishi aynan ushbu omillarga bog'liq;

3. Hududlarining uzunligi, shu jumladan, dengiz qirg'oqbo'yi chiziqlarining uzunligi;

4. Aholining statistik miqdori;

5. Milliy xarakter. Aholining savdo bilan mashg'ul bo'lishga qodirligi;

6. Boshqaruvning siyosiy xarakteri. Har qanday davlatning dengiz kuchi sifatida shakllanishi, avvalo o'sha davlatdagi tabiiy va insoniy resurslarning to'g'ri yo'nalishga qo'yilganligiga bog'liq.

Ko'rinib turibdiki, A.Mexenning geosiyosiy konsepsiyasi avvalo "dengiz kuch markazi" va uni ta'min etuvchi masalalarni nazarda tutadi. Tadqiqotchi nazdida «Dengiz kuch»larining tarixiy namunasi – bu Karfagen, zamonaviysi (bizga davr jihatidan yaqinrog'i) esa Buyuk Britaniyaning XVII - XIX asrlarda jahon siyosatida tutgan o'rnidir. Shuningdek, A.Mexen yuqorida keltirilgan jihatlar asosida Buyuk Britaniyaning Napoleon Fransiyasi ustidan g'alabasini uning geografik jihatdan orol holatida joylashganligidan va davlatning Yevropa, Osiyo, Afrika mintaqalarini tutashtirib turgan dengiz yo'llarini o'z nazoratiga kirita olganligi bilan izohlaydi.

¹ Alfred Mahan. "The influence of Sea Power in history (1660 - 1783)". N-Y. 1890

² Мэхен А. "Влияние морской силы на истории (1660-1783)". М-Л. 1941.

Davlatning dengiz kuchiga aylanishi bir qator parametrlar bilan belgilanadi. A.Mexen dengiz kuchida mujassam bo'lishi kerak bo'lgan quyidagi parametrlarni ko'rsatadi:

$$SP = N + MM + NB$$

ya'ni **SP** (Sea Power) - dengiz qudrati, **N** – harbiy flot, **MM** – savdo floti, **NB** – harbiy - dengiz bazalari (dunyodagi muhim nuqtalarda nazoratni o'rnatish)¹.

Ko'rinib turibdiki Mexenning dengiz qudrati bilan bog'liq harbiy strategik konsepsiyasi geosiyosiy xarakter kasb etmoqda, harbiy strategik konsepsiyadan dengizda hukmronlik qilish konsepsiyasiga aylanmoqda. Shuningdek dengiz qudrati faqatgina harbiy paytda emas, balki barcha jarayonlarda zarurligiga e'tibor qaratadi. Bunga erishish uchun kuchli flot tuzib urush taqdirini yirik dengiz jangida hal etish zarur. Mexenning bu ta'limotiga e'tiroz bildiruvchilar ko'p. Masalan, V.V.Jeltovning fikricha bu strategiya birinchi jahon urushida ham, ikkinchi jahon urushida ham biron davlatga, yoki koalitsiyaga muvaffaqiyat keltirmadi. Harbiy harakatlarda har doim ham flot hal qiluvchi rol o'ynayvermaydi. Ayniqsa bunday harbiy harakatlar xalqaro masshtabni egallagan bo'lsa. Shu jihatdan olib qaraydigan bo'lsak Mexenning harbiy dengiz strategiyasi zaif bo'lib chiqadi². Lekin unutmash lozimki, yirik natija u iqtisodiy sohadami, siyosiy sohadami, texnika sohasidami, harbiy sohadami aynan bitta omil sabab amalga oshmaydi. B.Isayevning fikricha, dengiz qudrati mustamlakalar bosib olishda, savdo va yuk tashishda, flot madadi bilan gegemonlikni qo'lga kiritishda o'zini oqladi³. Shu bilan birga yana shuni ta'kidlash lozimki AQSH ning keyingi harbiy operatsiyalari asosan harbiy dengiz floti ko'magida amalga oshirilmoqda.

Mexen konsepsiyasida shuningdek birinchi bo'lib geosiyosiy tuzilishning umumsayyoraviy xaritasi berilgan. U jahon siyosatida muhim bo'lgan makon – «shimoliy yarim doira»ni quyidagi ko'rinishda chizadi, ya'ni «shimoliy yarim doira»ning janubiy chiziqlari Suvaysh va Panama kanallarini bir - biriga tutashtiradi. Suvaysh va Panama kanallari jahon savdosi va siyosiy munosabatlar davomiyligi va tadrijiyligini ta'minlab beruvchi o'ta muhim geosiyosiy nuqtadir. A.Mexen fikricha, bu ikki nuqta o'rtasidan Yevrosiyoga tutash yerlarda o'ta muhim bo'lgan borliq – dominant, kontinental kuch Rossiya joylashgan. Biroq Rossiyaning geosiyosiy joylashuvi bir tomondan qulayliklarga ega bo'lsa, ikkinchi tomondan bir qator geosiyosiy noqulayliklarga ham ega, deydi A.Mexen. U dengiz kuchlari masalasida AQSH ga Buyuk Britaniyaning vorisi sifatida qaraydi.

¹ Желтов В.В. Желтов М.В. Геополитика: история и теория. С 157

² Желтов В.В. Желтов М.В. Геополитика: история и теория. С 157

³ Исаев Б.А. Геополитика. С 194-195

A.Mexen g'oyalari ko'pchilikning diqqatini o'ziga tortdi va bir qator yevropalik strateglar dasturlariga o'z ta'sirini o'tkazdi. Hattoki, quruqlik va mintaqaviy kuch markazi bo'lgan Germaniya ham A.Mexen tezislarini e'tiborga olgan. Shaxsan nemis admirali Tirpitsa davlat harbiy dengiz qudratini kuchaytirishda Mexen tezislaridan keng foydalandi. Bundan tashqari, A.Mexenning asarlari XX asr mobaynida dunyoning ko'plab davlatlarida nashr qilingan. Shu jumladan, 1940 va 1941- yillari sobiq SSSR da ham uning ikkita kitobi chop etilgan.

AQSH harbiy dengiz floti zobitining geosiyosiy qarashlari birinchi navbatda Amerika va amerikaliklarning manfaatlarini nazarda tutadi. Shuning uchun ham A.Mexen siyosatda prezident J.Monro (1758 - 1831) ilgari surgan doktrinani yoqlaydi. Biroq «Monro doktrinasi» avvaliga mintaqadagi davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik va betaraflik siyosatini nazarda tutgan edi. Vaqt o'tishi bilan uning mohiyati o'zgarib avvalo mintaqaga keyin esa jahonga "hokimlik qilish" g'oyasi bilan yo'g'riladi ("Olni doktrinasi").

"Monro doktrina"si. 1823 - yil 2 dekabrda AQSH prezidenti J.Monro tomonidan ishlab chiqilib, kongressga taqdim etilgan tashqi siyosiy konsepsiyadir. Mazkur konsepsiya G'arb yarim shari hududlarining «Yevropa kuchlari tomonidan kelajakda mustamlakaga aylantirilmashligi» lozimligini nazarda tutgan. Shuningdek bu hudud bilan bog'liq masalalar ilgari surilganda AQSH roziligi bilan amalga oshirilishi lozim edi. Bir so'z bilan aytganda AQSH G'arbiy yarim sharning "politsiyasi" ga aylandi.

Doktrina avvaliga o'zida boshqa davlatlar ishlariga aralashmaslik shukhi borligini namoyon etishga harakat qilgan. Biroq bunday nazariy mulohazalar amaliyotda boshqacha aks eta boshlagan. E'tibor bersangiz, "Monro doktrina"si XIX asr oxiri va XX asr boshlarida panamerikanizm orqasida Amerika qit'asining birlashuvi uchun ekspansion xarakterni o'zida aks ettirgan. Aynan ushbu doktrina bayrog'i ostida AQShning Lotin Amerikasi mintaqasi davlatlariga nisbatan harbiy yurishlari shu vaqtga to'g'ri keladi¹.

"Olni doktrinasi" XIX asr oxiri - XX asr boshlarida G'arb yarim sharidagi jarayonlarga nisbatan AQSH davlat kotibi R.Olni tomonidan ishlab chiqilgan tashqi siyosiy dastur. Mazkur doktrina birinchi navbatda Amerika qit'asidan Yevropa kuchlarining chiqib ketishini, ularning mintaqada davlatlari siyosiy hayotiga aralashmasliklarini yoqlaydi.

1895–96 yillar Janubiy Amerikada Venesuela va Buyuk Britaniyaga qaram bo'lgan Gviana o'rtasida chegara masalasida kelishmovchiliklar bo'ladi. AQSH tomoni 1895 - yilning 20 iyulidayoq Buyuk Britaniyaga diplomatik nota yuborib, Buyuk Britaniya va boshqa Yevropa davlatlarining mintaqadan chiqib ketishlarini

¹ «Монро доктрина», Дипломатический словарь. Т.2. М. изд-во "Наука". 1984. с.240

talab qiladi. O'sha notada har qanday Yevropa davlatlarining Amerika mintaqasiga mansub yerlarda o'z nazoratini o'rnatishi «muqarrar ravishda be'manilik va tutruqsizlikdir», deb qayd qilinadi¹.

Ana shu g'oyalar A.Mexen qarashlari bilan uzviy bog'liqdir. Uningcha, Amerika uchun "dengizdagi taqdir" o'yini ikki bosqichdan iborat. Birinchi bosqichda Amerika mintaqadagi integratsion jarayonlarni o'z izmiga (strategik) mos tarzda amalga oshirishi va undan keyin jahonga "hokimlik qilish" uchun ikkinchi bosqichga ko'tarilmog'i lozim.

Garchi A.Mexen yashagan davrda AQSH jahonda yetakchi siyosiy kuch markazlaridan va "dengizdagi sivilizatsion imkoniyat"ga ega davlatlar qatoriga kirmasada, admiral kelajakda aynan AQSH yetakchi dengiz kuch markazlaridan biriga aylanib, dunyo taqdiriga albatta ta'sir o'tkazadi, degan xulosaga keladi. "Alalxusus, - deydi admiral 1897 - yilda nashr qilingan "Dengiz qudratida Amerika manfaatlari" (The Interest of America in Sea Power) asarida, - Amerika jahonda yetakchi kuch markazi bo'lishi uchun quyidagi amallarni bajarishi zarur, ya'ni ingliz dengiz kuch markazi bilan muntazzam hamkorlik; nemislarning dengizdagi harakatlariga to'sqinlik ko'rsatish; Yaponiyaning Tinch okeanidagi bosqinchilik siyosatini xushyorlik bilan kuzatish va unga qarshi harakatlarni boshlash; Osiyo xalqlariga qarshi kurashda yevropaliklar bilan hamkorlikni muvofiqlashtirish"².

AQSH ning kelajagini jahonning yirik davlatlari bilan jamiyat hayotining turli sohalari – iqtisodiy, siyosiy, harbiy, mafkuraviy sohalarda faol munosabatlar olib borishida tasavvur qiladi.

Mexen "Anakonda" tamoyilini planetar darajaga olib chiqadi. "Anakonda" tamoyili amerika generali Mak-Klellan tomonidan 1861 - 1865 yillarda fuqarolar urushi davrida qo'llanilgan edi. Unga asosan raqib turgan hudud ham quruqlikdan, ham dengizdan o'rab olinishi, hamda iqtisodiy richaglar vositasida raqib xoldan toydirilishi lozim edi. Yevrosiyo kuch markazlariga (Rossiya, Xitoy, Germaniya) qarshi kurashish uchun u "anakonda" prinsipini³ keng miqyosda ularga qarshi tadbiq etish kerak deydi. Amaliyotda bu prinsip I-jahon urushida Antanta davlatlari ko'magida Yevrosiyaning harbiy qirg'oqbo'ylaridan boshlangan bo'lsa, II - jahon urushida bu harakat Markaziy Yevropa tomon suqilib kirdi. Ilgari surilgan konsepsiyaning amaliy ko'lami "sovuq urush" mobaynida AQSH va SSSR qarama - qarshiligi orqasida o'zining muayyan yuqori bosqichiga ko'tarildi. AQSH bu davrda Yevrosiyaning nafaqat g'arbiy - janubiy tomonidan, balki sharqiy qirg'oq bo'yi hududlaridan o'zining "ittifoqdosh"larini topishga ulgurdi.

¹ "Олни доктринаси". Дипломатический словарь. Т.2. М. изд-во "Наука". 1984. с.301

² Тихонравов Ю.В. Геополитика. М.2000., с 73

³ Bu amerikalik general Mak-Klellan tomonidan 1861-1865 yillar AQSHdagi fuqarolar urushida tadbiq etilgan bo'lib, raqibning dengizga tutash hududlarini va qirg'oqlarini o'rab olish yoki nazorat ostiga olish uchun markazning strategik nuqtalarida qo'poruvchilik faoliyatini jadallashtirishni nazarda tutadi – muallif izohi.

1949 - yilda NATO ning tuzilishi va boshqa harbiy - iqtisodiy bloklar – ACEAN, ANZUS, CENTO singari tashkilotlarining tuzilishi va ular faoliyatida AQShning yetakchilik qilishi A.Mexen fikrlarining to‘g‘ridan - to‘g‘ri amaliy isbotini topganligini ko‘rsatdi. Voqealar rivojining "atlantizm" nazariyasi¹ bilan bog‘lanishi A.Mexenni zamonaviy "atlantizm" oqimining "nazariy otasi" degan fikrni o‘rtaga tashlashga imkon beradi.²

A.Mexen geosiyosiy qarashlariga bugungi sharoitdan kelib chiqib yondashsak, albatta u ahamiyatini ham amaliyotda, ham nazariyada yo‘qotmagan. A.Mexenning barcha asarlari umumiy jihatdan bir mavzuga - "dengiz kuch markazlari" muammosini tadqiq etishga qaratilgan. Mexen konsepsiyasi geosiyosatda birinchi bo‘lib fanning nazariy - uslubiy jihatlarini amaliyot bilan bog‘lagan holda ma’lum bir tartibotga keltirishga zamin yaratdi.

5. X.Makinder geosiyosiy qarashlari. Xelford Makkinder (1861-1947) ingliz geografi, geosiyosatchisi, Maxfiy kengash a‘zosi, geosiyosiy bilimlar rivojida muhim ahamiyat kasb etgan nazariyalar asoschisi. Oksford universitetida ta’lim olgan. 1887 yilda mazkur universitetda o‘qituvchilik faoliyatini boshlagan. Olim 1899 yil Oksford geografiya maktabiga asos solgan. 1903- yildan 1908 - yilgacha London iqtisodiyot maktabida direktorlik qilgan. 1910 - 1922 yillar Shotlandiya parlamenti a‘zosi bo‘lib, konservatorlar manfaatini himoya qilgan. 1919 - 1920 yillar Rossiyaning Janubida britan komissarligi vazifasini ham bajargan. 1922 - 1947 yillar esa Buyuk Britaniya imperiyasi davlat tuzilmalarida bir qancha komitetlarni boshqargan³.

Geosiyosiy bilimlar rivojida muhim ahamiyat kasb etgan qator ilmiy atamalarning kirib kelishi bevosita uning nomi bilan bog‘liq:

- Hearland – “Xartlend”
- Pivot Area – asosiy o‘lka
- Outer Crescent – tashqi yarim oy davlatlari
- Midland Ocean Area – ichki okean zonasi⁴.

Makinder yashab ijod qilgan davrda Buyuk Britaniya tarixi bilan bog‘liq qator tarixiy davrlarning guvohi bo‘ldi. Unda Napoleon III boshqarayotgan qudratli Ikkinchi imperiyaning halokati, Bismarkning qator yorqin g‘alabalari (Sedan jangi) chuqur taassurot qoldirdi. Makinder davrida Buyuk Britaniya imperiyasi o‘z qudratining cho‘qqisiga erishdi. Go‘yoki Rim salatanati misoli uning hududlari Kanadadan Hindgacha cho‘zilar edi. Versal tinchlik shartnomasidan keyin xalqaro maydonda AQSH ning kuchayishi, SSSR, fashistlar Germaniyasining kuchayishi bois

¹ Дипломатический словарь. Т.1. М. изд-во "Наука". 1984. сс.100-102

² Гушпер А. Стратегия нацбезопасности России на Юге. "Азия и Африка сегодня". №1. 1997. с.29

³ https://ru.wikipedia.org/wiki/Маккиндер,_Хэлфорд_Джон

⁴ Желтов В.В. Желтов М.В. Геополитика: история и теория. С 157

Buyuk Britaniya o'z mavqeini boy berdi. Ilgarigi buyuklikdan faqatgina shirin xotira qoldi.

X.Makkinder "Tarixning geografik o'zagi" (1904) asarida A.Mexenning dengiz kommunikatsiyasining ahamiyati borasidagi qarashlarini yanada g'oyaviy jihatdan to'ldirdi. Uningcha, tarixning har bir davri "dengiz" va "quruqlik"ni qo'lga kiritgan xalqlar o'rtasidagi doimiy konfliktidan iborat. Konfliktlarning o'chog'i jahon tarixiy voqealarining markazi bo'lgan Yevrosiyodir.

Xalqlarning tarixida, ularning iqtisodiy, siyosiy, madaniy taraqqiyotida geografik makon, joylashgan o'rin muhim ahamiyat kasb etadi. X.Makkinder dunyoning butun geosiyosiy tarixini uchta asosiy davrga ajratgan:

1. **Kolumbgacha bo'lgan davr.** Yirik davlatlar shakllangandan to XV asr o'rtalarigacha bo'lgan davr. Bu davrda Jahon oroli chegara hududlarida istiqomat qiluvchi xalqlar markaziy hududlarda yashovchi xalqlarning doimo bosib olishlari tahdidi ostida yashaganlar. Masalan, rimliklar. Ular uchun tahdid manbasi hamisha nemislar, xunlar, alanlar, parfiyaliklar va boshqalar bo'lib kelishgan.

2. **Kolumb davri.** XV asr oxiridan XX asr boshigacha bo'lgan davr. Bu davrda «ichki yarim oy»ga mansub davlatlar (qirg'oqbo'yi hududlari) hech qanday to'siqlarga uchramasdan Yer sharining boshqa hududlaridagi davlatlarni o'zlariga qaram qilishga urinishgan. Mustamlakachilik siyosatlari orqasida metropoliya va koloniyalar shakllangan.

3. **Kolumbdan keyingi davr.** Bu davrda bosib olinmagan yoki egallanmagan hududlar qolmagan. Mavjud sivilizatsiyalar turmush tarzi takomillashib borishi va ular o'rtasida to'qnashuvlar. Ya'ni to'qnashuvlar asosida yer munosabatlari, undan foydalanish va shu kabilar muhim vosita hisoblanadi¹.

Uning nazarida, Yevrosiyaning qirg'oq bo'yidagi xalqlar hayoti XIX asr oxirlariga kelib susayadi. Xalqlar hayotidagi susayish o'rnini esa mintaqada istiqomat qilayotgan xalqlar turmush tarzining yuksalganligi bilan izohlaydi.

X.Makkinder I - jahon urushidan keyin 1919 - yil e'lon qilgan «Demokratik ideallar va reallik» asarida geosiyosiy qarashlarini yanada takomillashtiradi. Ikkinchi esseda Yevropa, Osiyo va Afrika mintaqalarini "jahon oroli", Yevrosiyaning XVI asrdan beri yevropaliklar nazoratida bo'lgan qirg'oqbo'yi hududlariga nisbatan "jahon orolining burunlari" degan geografik atamalarni qo'llagan. Shu bilan birgalikda Yevrosiyaning "markazi" atamasi o'rniga u "Heartland"- "Asosiy o'lka" tushunchasini ilgari surgan.²

Shu o'rinda aytish joizki, "Heartland" nazariyasi 1904 - yil X.Makkinder tomonidan «Tarixning geografik o'zagi» asarida ishlab chiqilgan. Biroq olim bu asarida «xartlend» atamasini qo'llamagan. «Xartlend» atamasi 1915 - yil ingliz

¹ http://knowledge.allbest.ru/political/d36_0.html

² Дугин А. Основы геополитики. изд-во "Аркарея". М. 1997. с.44

geografi J.Feygriv tomonidan ilmiy doiraga kiritilgan. X.Makkinder asarlarini o'rganish asnosida D.Feygrivda aynan shunday g'oya tug'ilgan.

"Asosiy o'lka" geografik jihatdan juda katta kenglik bo'lib, Shimoliy Muz okeanidan to Osiyoga yo'nalgan hududlarni, Germaniya va butun G'arbiy va Shimoliy Yevropadan sharqqa Tinch okeanigacha bo'lgan makonni qamrab oladi. Bundan tashqari, olim yana bir yangi yondashuv - Adriatikadan (Venetsiyadan sharqda) to Shimoliy dengiz (sharqiy Niderlandiya)ga vertikal chizma tortib Yevropani ikkiga - Xartlend va Kauslend (qirg'oq bo'yi yerlari)ga bo'ladi. Sharqiy Yevropa esa bu ikki kenglik o'rtasida nobarqaror hudud sifatida namoyon bo'ladi.¹

X.Makkinder shular asosida Sharqiy Yevropaning jahon siyosatini nazorat qilish uchun kurashlardagi o'rniga e'tibor berib quyidagi asosiy xulosaga keladi, ya'ni: "Kim Sharqiy Yevropani nazorat qilsa, butun "Heartland"ga hokimlik qiladi. Agar kim "Heartland"ni boshqarsa, butun Jahon oroliga hokimlik qiladi. Bundan kelib chiqadiki, kim jahon orolini boshqarsa, butun dunyoga hokimlik qiladi".²

X.Makkinder ilgari surgan g'oya shundan iborat ediki, vaqti kelib jahon siyosati va tarixida Yevrosiyaning ichki kengliklari asosiy o'rinni egallaydi hamda dunyoga hokimlik qilishga da'vogar davlat albatta o'sha kengliklarni ham o'z izmiga olishi lozim. Shundagina uning strategik maqsadlari amaliyotda vojib bo'ladi.

X.Makkinder uchun "Heartland" - bu Rossiya va Germaniya, ularning ashaddiy dushmani esa Buyuk Britaniya. E.A.Pozdnyakov ta'kidlaganidek, konsepsiya "Heartland"da kuchlarning birlashishiga imkon bermasdan, kuchsiziga yordam berish hisobiga uni kuchliga ro'baro' qilishni yoqlaydi.³ Shunday ekan, ingliz professorining fikricha, dunyo hamisha ikki tomonga yo'naltirilgan yoki o'sha tomonlarni ma'qullovchi qutblarga bo'lingan. Jahonda an'anaviy qonuniyatga tayanib asosiy kuch markazlari o'zgarib turishi mumkin, ammo jahon davlatchiligi amaliyotida konflikt va konfrantatsiyalar doimiy bo'lib qolaveradi.

X.Makkinder ilgari surgan g'oyalar o'tgan yuz yil maboynida vaziyatdan kelib chiqib, ba'zi bir davlatlar tashqi siyosatining olib borilishida ma'lum darajada qo'l kelgan bo'lsa, ba'zilar tomonidan faqat nazariy fikrlar sifatida qaraldi.

Shunday qilib Makinder o'z asarlaridagi tadqiqotlar natijasida quyidagi konseptual g'oyalarni ilgari suradi:

1. Geografik omillar bevosita tarixiy jarayonlarning rivojiga, yo'nalishiga o'z ta'siri doimo o'tkazib boradi;
2. Har bir davlatning zaif yoki kuchli bo'lishi u joylashgan geografik makonning xususiyatlaridan kelib chiqadi;

¹ Lacoste Y. Questions de la Geopolitique. – Paris. 1988 // Цыганков П.А. Международные отношения. изд-во "Новая школа". М. 1996. с.158

² Поздняков Э.А. Философия политики. Ч.2. М. 1994. с.246

³ Поздняков Э.А. Концепция геополитики // Геополитика: теория и практика. М. 1993. с.30

3. Texnik progress davlatning geografik joylashviga o'z ta'sirini o'tkazib uning qudratiga ijobiy yoki salbiy ta'sir etishi mumkin;

4. Yevrosiyo – global siyosiy jarayonlar markizidir.

Dunyoning geosiyosiy xaritasi Makinder fikricha uchta asosiy qismlardan iborat bo'ladi:

- Pivot Area – asosiy o'lka. Kaspiy va Orol dengizi havzalaridan Shimoliy muz okeani qirg'oqlarigacha bo'lgan hududlar;
- Outer Crescent – tashqi yarim oy davlatlari. Unga AQSH, Buyuk Britaniya, Yaponiya hududlari kiradi;
- Inner Crescent – ichki yarim oy. U o'z ichiga Xitoy, Janubiy - sharqiy Osiyo va Hindistonni oladi¹.

Oradan qancha vaqt o'tmasin Makinderning o'ziga xos ta'limoti o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Uning qarashlari qator geosiyosatchilarni, amaliyotchilarning diqqat markazida bo'lib kelmoqda.

6. K.Xausxofer va N.Spikmen ta'limotlari. K.Xausxofer (1869 - 1946) Myunxenda, bavariyalik konservativ aristokrat oilasida tug'ilgan. Uning otasi Myunxen Texnika universiteti professori edi.

K.Xausxofer yoshligidan professional harbiy bo'lishni orzusi qilgan. 1895-1897 - yillar Bavariya harbiy akademiyasida tahsil oladi. 1899 - yil esa to'liq harbiy sohaga o'tadi. K.Xausxofer nemis armiyasida ofitser bo'lib 20 yildan ko'proq xizmat qilgan. Ofitserlikning barcha darajalarida faoliyat ko'rsatdi. K.Xausxoferning geograf va geosiyosatchi bo'lib tanilishi uning German elchixonasining Janubiy - Sharqiy Osiyo davlatlaridagi diplomatik faoliyati va Yaponiyadagi attashesi (1908 - 1910) bo'lib ishlagan davrlarga to'g'ri keladi. Bu yerda yapon aristokratiyasi vakillari, jumladan imperatorning oilasi bilan yaqindan tanishadi. Yapon harbiy qudratini, uning kelajagini tasavvur qila bildi. 1911- yil u betobligi tufayli Germaniyaga qaytishga majbur bo'ladi va Myunxen universitetida ilmiy ishlar bilan shug'illana boshlaydi. 1913- yil o'zining birinchi kitobi «Buyuk Yaponiya»ni yozadi. Mazkur kitob tadqiqotchining Yaponiya taassurotlariga bag'ishlangan va muallif Yaponiyaning geosiyosiy imkoniyatlariga ham keng to'xtalgan. Ushbu asarida o'z geosiyosiy konsepsiyasini ilgari suradi: anglosakson ambitsiyasiga qarshi Germaniya, Rossiya, Yaponiya harbiy ittifoqini tuzish.

K.Xausxofer fikrlarining haqiqatligini isbotlash uchun amerikaliklarning "anglosakson siyosati yo'q bo'lishi mumkin, qachonki nemislar ruslar va yaponlar bilan birlashsa" qabilida aytgan so'zlarini bayon etsada, nemis elitasi bunday

¹ Нартов Н.А. Геополитика. М., 1999. С.57

fikrlarga e'tibor ham bermagan.¹ To'g'ri o'z vaqtida bu masalaga Bismark alohida e'tibor qaratgan. Uning Uchlar Ittifoqiga Rossiyani kiritishga urinishi qator sabablar bois amalga oshmagan. Shunday bo'lsada, u o'zining maqola va asarlarida Yevrosiyo xalqlari nafasini rostlab olishi mumkin, agarki uning ikki mustahkam xalqlari - nemislar va ruslar o'rtasidagi aloqalar konflikt tusini olmasa va bunga chetdan boshqa kuchlar zamin hozirlamasa bas - deya Germaniyaning xalqaro siyosatda hamkorlarni Sharqdan topishga chaqirgan. Shu bois nemis olimi ilgari surgan konsepsiya geosiyosat nazariyasida ba'zan "Sharqqa yuzlanish" - "Ostorientierung" deb ham ataladi. Faqat fashistlar "Sharqqa yuzlanish" ga boshqacha tus berishdi.

K.Xausxofer nemis xalqi va ular madaniyatining tarixiy ildizlarini Osiyoga - Yevrosiyoga bog'laydi va nemis madaniyatini butun Yevrosiyo madaniyatining g'arbona ko'rinishi sifatida talqin etadi. Shuning uchun bo'lsa kerak, inglizlar II-jahon urishi davomida nemislarni "xunlar" deb ham atashgan. Bunday nomlanish xausxoferchi geosiyosat maktabi vakillari uchun juda ma'qul kelgan.²

"Ostorientierung" konsepsiyasi Germaniyadan sharqda istiqomat qilayotgan xalqlarni bosib olishga qaratilmagan. Balki keng geografik makonda ikki kuch - Germaniya va Rossiya yetakchiligida boshqa xalqlarga ham sivilizatsion munosabatda bo'lishini nazarda tutgan - "Yangi Yevrosiyo tartiboti"dan bahs etgan. K.Xausxofer nazarida "Yangi Yevrosiyo tartiboti" amaliyotda o'z aksini topsa, hech qanday "dengiz kuchlari" tahdidiga o'rin qolmas edi.³

Afsuski, nemis geosiyosatchisi ilgari surgan nazariy g'oyalar amaliyotda, aksincha, antiyevrosiyo ko'rinishida namoyon bo'ldi. Chunki nemis hukmron elitasi o'zini "quruqlikka oid" deb emas, balki avvalo "dengizlar hokimi" sifatida, keyin "quruqlik hokimi" va nihoyat kelajakda jahon "hokimi" bo'lishini muqarrar deb bildi. Biroq 1939-1945 yillardagi harbiy - siyosiy jarayonlar ular tuzgan rejalarning xom - xayoligini ko'rsatdi.

Xausxofer maktabi vakillari an'anaviychilikda ulardan oldin geosiyosatshunoslar tomonidan o'rta tashlangan Lebensraum - hayotiy borliq tushunchasini yoqlashgan. Ya'ni ular davlatning rivojlanishi uning naqadar hayotiy kengliklarga egaligiga ham bog'liqligini aytib, kuchli davlatchilikning ilk nishonasi iqtisodiy avtarkiyani (avtoritarizm) barpo etish va iqtisodiy jihatdan qo'shnilariga mute bo'lmaslik, deydi. Ko'rinib turibdiki, "tarixning asosiy o'zagi" - dengiz va quruqlik xalqlari o'rtasidagi konfliktlarning muqarrarligi borasida K.Xausxofer qarashlari X.Makkinder fikrlari bilan uyg'unlashgan.

¹ Haushofer K. "Kontinentalblocke: Mitteleuropa - Eurasia - Japan" in "Ausgewählte Texte zur Geopolitik". Boppard am Rhein. 1979 // русчаси - "Элементы" №7. op.cit. cc.32-36

² Дугин А. Основы геополитики. изд-во "Арктагея". М. 1997. с.72

³ o'sha joyda

Nemis olimi natsizm g'oyalari ustuvor bo'lgan jamiyatda yashasada, millatning geosiyosiy "tanlanishi" uning ma'lum bir irqqa mansubligiga emas, balki millatning qanday hayotiy borliqda joylashganligi bilan bog'lik ekanligini aytgan. Lekin uning "qulay hayotiy borliqda yashayotgan millatning tabiiy ravishda o'zining oliy darajadagi xislatlarini namoyon qilish uchun kurashishi kerak"ligi borasida aytgan fikrlari munozaralidir.

Birinchi jahon urushi davrida general unvonida qator qo'mondonlik lavozimlarida bo'ldi. Rudolf Gess (keyinchalik fashistlar rahbarlaridan biri) uning adyutanti edi. Keyinchalik Gess orqali Ribbentrop, Gibbels, Gimler bilan bog'lanib turgan. Mag'lubiyatdan keyin harbiy sohani butunlay tark etishga qaror qiladi. Versal shartnomasi bandlari nafaqat Germaniya uchun shaxsan o'zi uchun ham haqoratli deb biladi, va o'z faoliyati nemis davlatchiligi manfaatlarini himoya qilishga oid tadqiqotlarni boshlab yuboradi. Germaniyani qayta tiklash uchun Xausxofer fikricha aholi ko'chada geosiyosiy fikrlashni, uning daholari esa geosiyosiy faoliyat yuritishni bilishlari lozim¹.

Geosiyosat siyosiy faoliyatdagi eng yaqin va ishonchli yordamchidir. U yagona sterjnga ega emas, uning o'rganilmagan YU ochilmagan qirralari, uslublari nihoyatda ko'pdir. U o'zida siyosiy faoliyat va geografik makon munosabatlarini ifoda etadi. Bir so'z bilan aytganda geosiyosat davlatning geografik aqlidir². 1928 - yilda geosiyosatning ilmiy dasturi shakllantirishshga harakat qiladi. "Geosiyosat elementlari" to'plamida o'zining quyidagi qator xulosalarini ilgari suradi:

1. Geosiyosat siyosiy hodisalarni geografik makonga bog'liqligini aks ettiruvchi ta'limot.
2. Geosiyosat siyosiy makondagi organizmlarni, ularning tarkibini tahlil etishda fundamental geografiyaga, ayniqsa siyosiy geografiyaga tayanib ish yuritadi.
3. Siyosiy jarayonlarning borishi, erishiladigan natijalarni qator geografik omillar belgilab beradi. Albatta ularni inobatga olmaslik mumkin emas.
4. Geosiyosat davlatning geografik vijdoni bo'lib qolishi lozim.

Umuman olganda, agar XX asr 20 - 30 yillarida myunxenlik geosiyosatchilar maktabi jahonda yetakchi o'rinlarda turgan bo'lishiga qaramasdan, keyingi yillarda yuqoridagi panideen singari g'oyalardan so'ng K.Xausxofer va uning o'quvchilari o'rtasida ham fikriy bo'linishlar yuzaga kelgan. Shunga qaramasdan geosiyosiy maktablar ichida Myunxen maktabi alohida o'ringa ega.

Nikolas Spikmenning geosiyosiy qarashlari. N.Spikmen (1893 - 1943) Amerikada yashab ijod qilgan, asli kelib chiqishi esa gollondiyalik bo'lgan. Amsterdamda tug'ilgan. Kaliforniya universitetini tugatgan. Uning geosiyosiy ta'limotiga A.Mexen

¹ Желтов В.В. Желтов М.В. Геополитика: история и теория. С 105

² Элементы. 1997. №7. С 32.

qarashlarining davomchisi sifatida qarash mumkin. N.Spikmen xalqaro munosabatlar nazariyasi va amaliyoti bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borgan. Olim Yel universiteti qoshidagi xalqaro munosabatlar instituti professori, keyinroq esa mazkur institutni boshqargan.

N.Spikmen ijodida geografiyaning o'ziga chuqur kirib ketmagan. U geografiyani bir qator siyosiy omillar bilan bog'lab tadqiq etadi. Uning tadqiqotlari markazida xalqlar, ularning o'zaro munosabatlari, relefning milliy xarakterga ta'siri va boshqa shu kabu muammolar turadi.

Mashhur asarlari: «Jahon siyosatida Amerika strategiyasi» (1942), «Jahon geografiyasi» (1944) va b.

AQSh da geosiyosatga haqiqiy qiziqish Myunxen maktabi vakillarining asarlarini mutoala qilishdan keyingina boshlangan (amerikaliklar nazarida, A.Mexen konsepsiyasi ko'proq bir tomonlama bo'lib, u zamonaviy qarashlarni o'zida aks ettirmagan). Nemis Geopolitik maktabi vakillari tomonidan ilgari surilgan g'oyalarni birinchilardan bo'lib amerikalik Robert Straus - Xyupe, Dervent Uittls va Endryu Jorjlar tahlil qilishgan.

Keyinchalik Vilyalmur Stefanson nafaqat nemis geosiyosat maktabi vakillari qarashlarini, balki geosiyosatdagi mavjud jamiki bahsu - munozaralar tizimini ko'rib chiqish - "reviziya" qilish kerak, degan fikrni o'rta tashlaydi.¹ Ayni paytda geosiyosatdagi an'anaviy yevropatsentristik qarashlarni tanqid qiladi. U Arktikani "Shimoliy O'rta yer dengizi" deb atab, uning geosiyosiy ahamiyatiga e'tibor berish kerakligini ilgari surgan. Bunda revizionist olim o'sha davrda Arktikada yetakchi davlatlarning raketa va atom suv osti kemalari qatnovidan unumli foydalanayotganligiga, mintaqa iqtisodiy salohiyatining istiqbollardan bahs etadi.²

Agar I - jahon urushi maydoniga Amerikaning Sharqiy Osiyo kengliklari orqali kirib kelganligini va undan oldinroq ham - XIX asr o'rtalarida ularning Yevrosiyo ishiga "shiddatli" aralashuvlarini yodga olsak va o'sha qarashlarni revizionizm vakillari qarashlari bilan muqoyasa qilsak, revizionistlar to'la ma'noda an'anaviy amerikacha qarashlarni inkor etmaganligiga amin bo'lamiz.

Masalan, amerikalik geosiyosat maktabi vakillaridan biri - Nikolas Spikmen geosiyosiy qarashlarida Yevropaga qanday ahamiyat qaratilgan bo'lsa, Osiyoning jahon siyosatidagi geostrategik mintaqaligiga ham katta e'tibor berilgan. Biroq, u X.Makkinder konsepsiyasini inkor qilib, jahonda uchta geostrategik markazlarning mavjudligini aytgan, ya'ni: Shimoliy Amerikaning Atlantika okeani qirg'oqbo'ylari, Yevropa mintaqasi va

¹ XX asr 40-yillaridan boshlab geosiyosatda revizionistlar oqimi yuzaga kelgan. Bunda amerikalik tadqiqotchilarning sezilarli qismini bor. Oqim namoyandalari shu vaqtgacha o'rta tashlangan geosiyosiy qarashlarni yangi zamon shukundan kelib chiqib o'rganish va uni tahlil qilishni nazarda tutadi.

² Поздняков Э.А. Философия политики. Ч.2. М. 1994. с.253

Yevrosiyaning Sharqiy Osiyodagi qirg'oq bo'ylari uning nazarida, yana Hindiston to'rtinchi kuch markazi sifatida namoyon bo'lishi mumkin.¹

Ko'rinib turibdiki, Amerika uchun Yevropa birinchi navbatda doimiy manfaatlar makoni sifatida qaralgan. Hattoki, amerikaliklar II - jahon urushida yapon militaristlari va nemis fashistlarining g'alabasidan juda cho'chishgan. Chunki urushda ularning g'alaba qilishi butun Yevrosiyaning natsizm mafkurasi izmiga tushish deb faraz qilingan. Shuning uchun mazkur urushda AQSHning antinatsizm kuchlari qatoriga qo'shilishdan bo'lak yo'li qolmagan edi (garchi SSSR mafkuraviy jihatdan AQSH manfaatlaridagi eng maqbul hamkor sifatida bo'lmasada).

N.Spikmen 1944 - yil yozgan asarida an'anaviy geosiyosiy qarashlardan kelib chiqib, Germaniya va Yaponiyaning urushda yengilish sabablarini ularga kontinental (SSSR va Xitoy) va dengiz (Buyuk Britaniya va AQSH) kuchlari koalitsiyasining qarshi kurashganliklari bilan bog'laydi.² Ammo bu vaqtda urush oxirlab, xalqaro kundalikda urushdan keyingi dunyoning yangicha tartiboti masalasi turardi.

AQSH siyosiy elitasi urushdan keyin Yevrosiyoda demokratiyani rivojlantirish va kolonial imperiyalarga barham berishni aynan Amerika missiyasi zimmasidagi masala sifatida qarardi. N.Spikmen AQSH Yevrosiyodagi manfaatlarining real voqelikda yuzaga chiqishi uchun avvalo kuchlar muvozanati nazariyasiga asoslanib, Yevropada Germaniyaga qarshi Fransiyaning ma'qullashi va Uzoq Sharqda Yaponiyaga qarshi Xitoyning qo'llashi kerakligini aytadi. Uning nazarida bunga erishish urushdan keyin nafaqat "katta uchlik" (SSSR, AQSH, Buyuk Britaniya) tizimida, balki geosiyosiy ahamiyati oshib borayotgan Arktika masalasida ham AQSH mavqeini yanada mustahkamlaydi.³

Aytish joizki, II - jahon urushidagi tub burilishdan keyin (1943- yil) X.Makkinder (bu vaqt u 82 yoshda bo'lgan) o'zining uchinchi essisini nashr etadi. Bu vaqt Germaniya ustidan SSSR g'alaba qozonib, jahonda haqiqiy markaz sohibi bo'lganligiga geosiyosatchilar o'rtasida shubha qolmagandi. Shuning uchun olim uchinchi essida o'zining klassik qarashlariga qarshi chiqib, urushdan keyin kontinental (SSSR) va dengiz (AQSH, Buyuk Britaniya) kuchlari o'rtasida hamkorlikning yuzaga kelishidan, yetakchi davlatlar o'rtasidagi geoiqtisodiy munosabatlarda tabiiy resurslar omilining o'sishidan bahs etadi. Keng jamoatchilik o'rtasida esa X.Makkinderning yangicha geosiyosiy qarashlari "avtorevizionizm" deb baholanib, geosiyosatda hech bir yangiliklarni yaratishga qodir emasligini ko'rsatdi.

N.Spikmenga bunday vaziyat juda qo'l kelgan. U Yevrosiyo markazi borasidagi X.Makkinder fikrlarini inkor qilib, kontinental (Yevrosiyo - SSSR) kuchning jahon hokimligiga erishuvi masalasiga gumon bilan qaraydi va yangicha

¹ O'sha manba. 250-бет

² *Spikman Nicholas J. The Geography of the Peace. N-Y. 1944*

³ Ibid. pp.60-61

geosiyosiy qarashlarini bayon etadi. U xalqaro siyosatda yuqori mavqega erishish yoki davlat manfaatlarining ustuvorligini ta'minlash uchun "Sharqiy Yevropadan to butun Yevrosiyogacha" bo'lgan makonni zabt etishga intilishni utopik g'oya ma'nosida qarab, bir vaqtlar X.Makkinder Yevrosiyoning "ichki yarim oyi" deb ta'riflagan mintaqaning geostrategik imkoniyatlarining katta ekanligini ta'kidlaydi.

Faqat N.Spikmen "ichki yarim oy"ga Yevropaning g'arbida Boltiq dengizini hamda Qora dengiz qirg'oqbo'ylarini ham qo'shgan va uni ingliz olimi atagan nom bilan emas, balki Rimland deb ataydi. Makinder formulasidan fvrqli ravishda N.Spikmenning konsepsiyasining mohiyati quyidagicha, ya'ni: "Kim «Rimland»ni nazorat qilsa, butun Yevrosiyoga hokimlik qiladi. Agar kim Yevrosiyoga hokimlik qilsa butun jahon kelajagini nazorat qiladi".

Agar X.Makkinder dunyoning markaziy makoni sifatida «xartlend» - Yevrosiyoni aytgan bo'lsa, N.Spikmen unga qarshi dunyoning markaziy makoni sifatida Yevrosiyoning g'arbdan janub bo'ylab sharqqa o'zangan qirg'oqbo'yi hududlarini ko'rsatadi. Va buni yuqorida aytganimizdek, «rimlend» deb nomlaydi («rim» - yoy, xalqa). N.Spikmen ta'riflagan «rimlend» X.Makkinder nazarisidagi «ichki yarim oy»dir. Shuning uchun N.Spikmenning geosiyosiy modeli «xartlend - rimlend» deb ham nomlangan. Ular o'rtasidagi farq shuki, X.Makkinder amerikalik tadqiqotchi singari «ichki yarim oy»ga markaziy strategik makon sifatida qaramagan.

N.Spikmen Amerika geosiyosiy harakatlarining asosiy yo'nalishini quyidagi ikki ko'rinish bilan bog'lagan va unga erishish uchun kurashish kerakligini ta'kidlagan:

- Germaniya va Yaponiyaning harbiy kuch sifatida namoyon bo'lib turishini saqlamoq lozim, biroq Yevrosiyoda SSSR - Xitoy ittifoqining shakllanishiga yo'l qo'ymaslik kerak. Chunki ular o'rtasida ittifoqchilikning yuzaga kelishi kelajakda Buyuk Britaniya - Amerika - Yaponiya ittifoqining dunyoni boshqarish yo'lidagi harakatlariga yo'l bermaydi;

- Yevropaning birlashuviga yo'l bermaslik kerak. Qudratli Yevropa federatsiyasi oxir oqibat AQSh ning dunyodagi pozitsiyasini chegaralash va kuchsizlantirishga olib keladi. Amerikalik tadqiqotchining basharotlari AQSH tashqi siyosatida bugungacha o'z aksini topmoqda. II - jahon urushidan keyin Germaniya va Yaponiya harbiy kuch markazi sifatida o'z qudratlarini saqlab qola olmadi. Lekin keyinchalik AQSH vositachiligida o'z harbiy salohiyatini oshirmoqda. Yevropadagi integratsiya jarayonlariga mumkin qadar to'sqinlik qilmoqda.

Spikmenning "Jahon siyosatida Amerika strategiyasi" (1944), "Jahon geografiyasi" (1944) asarlari olimning o'limidan keyin nashr etiladi. N.Spikmen asarlarida davlatning kuch - qudrati masalasiga katta o'rin ajratgan (o'z vaqtida A.Mexen ham bunga katta e'tibor bergan edi). Uningcha, davlat qudratini aniqlab beruvchi omillar quyidagilardir:

- maydonining ustki qismi;
- chegaralarning tabiati;
- aholi miqdori;
- xom - ashyo zahiralarining borligi yoki ularga ega bo'lmashlik;
- iqtisodiy va texnologik taraqqiyot;
- moliyaviy qudrati;
- etnik jihatdan bir xillilik masalasi;
- ijtimoiy integratsiyaning darajasi;
- siyosiy barqarorlik;
- milliy g'urur¹

Ko'rsatilgan kriteriyalar davlatda mavjud bo'lib, ulardan davlat siyosatida odilona foydalana olinsa davlat nafaqat kuchli bo'lishi mumkin, balki o'sha davlat jahon siyosatiga ta'sir o'tkaza oladigan darajadagi global strategik va geosiyosiy kuch sifatidagi imkoniyatlarga egaligini ham namoyon qila olishi mumkin.

Xullas, N.Spikmen geosiyosiy qarashlarining ahamiyati yuqorida keltirilgan nazariy konsepsiyalar bilangina belgilanmaydi, balki geosiyosiy tafakkur tarixiga nisbatan yangicha munosabatlar bildirishning ilmiy doirada shakllanishiga hissa qo'shganligi bilan ham ahamiyatlidir.

Geosiyosatning tadrijiy taraqqiyotidan kelib chiqib, geosiyosiy konsepsiyalar borasidagi mulohazalarimizga quyidagi xulosalarni keltirishni lozim topdik:

1. Geosiyosiy konsepsiyalarni tahlil etishda ularni bir - biridan, o'z davridan, kerak bo'lsa ajralgan holda o'rganish noo'rin. Ular davriy jihatdan farqlansada, mazmun jihatidan biri birini ma'lum darajada to'ldiradi yoki ulardagi qarama - qarshilik yangi mushohadalarning yuzaga kelishiga zamin hozirlaydi.

2. Geosiyosatda geografik omillar katta ahamiyatga ega bo'lib, ko'lamiga ko'ra u davlatlarning tabiiy iqlimi, geografik joylashuvi, reliefi, hududi, fauna va florasida shuningdek siyosiy tuzumini, iqtisodiy va texnik taraqqiyotini o'ziga qamrab oladi.

3. "Tellurokratiya" ga yoki "talassokratiya" ga mansub mintaqani tarixiy taraqqiyotning asosiy o'zagi sifatida emas, balki uning ma'lum bir qismi tarzida ta'riflamoq lozim..

Mavzuga doir tayanch tushunchalar:

Geosiy munosabatlar va kuchlar balansi, rimlend, xartlend, "tellurokratiya", "talassokratiya", toposiyosat, morfosiyosat, fiziosiyosat, ekosiyosat, demosiyosat, kichik yarim oy, katta yarim oy, demografik omillar.

¹ Желтов В.В. Желтов М.В. Геополитика: история и теория. С 105

Mavzuni tustahkamlash yuzasidan savollar:

1. Geosiyosiy davrlarni aniqlang?
2. F.Ratselning «Siyosiy geografiya» asarida davlat va borliq masalalari.
3. R.Chellen «Geosiyosat asoslari» atamasining asoschisi sifatida xizmati?
4. Chillen siyosatshunoslik qaysi boblarini ishlab chiqdi?
5. Davlatning asosiy fizik - geografik belgilarini aniqlang?
6. X.Makinder tomonidan jahon siyosiy tarixining original va inqilobiy g'oyasining ishlab chiqilishi– «Tarixning geografik o'zagi».
7. Spiyekmen davlat qudratini belgilovchi qaysi omillarni ishlab chiqdi?
8. Xartlend va rimlend atamalarini izohlang?

ROSSIYADAGI GEOSIYOSIY OQIMLAR VA MAKTABLAR

Reja:

1. Rossiyadagi geosiyosiy davrlar va geosiyosiy jarayonlar rivoji.
2. Messianlik, g'arbchilik, slavyanofil harakatlari va ularning geosiyosiy xususiyatlari
3. Petr Savitskiyning geosiyosiy konsepsiyasi.
4. Evrosiyo harakatining shakllanishi va tarqalishi.

1. Rossiyadagi geosiyosiy davrlar va geosiyosiy jarayonlar rivoji.

Rossiya ulkan hududga ega. U bir tomondan G'arbiy Yevropaga, ikkinchi tomondan Osiyo davlatlariga, cheksiz Sibir o'rmonlariga tutashib ketadi. Unda rang - barang xalqlar, turli madaniyat vakillari, din vakillari yashab kelgan. G'arbiy Yevropada geosiyosiy jarayonlar rivojida ba'zi tadqiqotlarda antik dunyo davri alohida ko'rsatiladi. Bu davrda oldiniga Yunon davlati, keyinchalik Rim davlati oykumenada hal etuvchi rol o'ynab kelgan. Ular tomonidan yaratilgan sivilizatsiya ularga qo'shni xalqlar jumladan slavyanlarning yuksalishiga ham muhim ta'sir etgan.

Ikkinchi bir geosiyosiy davr sifatida Vizantiya davri e'tirof etiladi. Vizantiya madaniyati slavyanlarning ijtimoiy hayotiga muhim ta'sir ko'rsatdi. Ushbu aloqalar ta'sirida mamlakat xristianlikni qabul qildi. Yevropa ijtimoiy - siyosiy hayotida faollasha boshladi.

Rus davlatchiligi taraqqiyotida Kiyev Rusi geosiyosiy davri muhim ahamiyat kasb etdi. 882- yilda knyaz Oleg tomonidan Novgogrod va Kiyev birlashtirildi. Bu davlatning tashkil etilishi bilan qator geostrategik vazifalar o'z yechimini topadi: shimoliy, janubiy, sharqiy slavyanlar alohida davlatga birlashtirildi; davlatning hududi kengayib aholisi oshib bordi; Yevropaning ilg'or davlatlari bilan munosabatlar yo'lga qo'yildi va shu kabilar. Kiyev Rusi Yevropaning alohida tarkibiy qismi sifatida faol savdo, madaniy hamkorlikni olib bordi.

XIII asrning 20 - yillaridan Rusga mo'g'ul - tatarlar hujumi boshlandi. 1240 - yilda Kiyev bosib olindi. Ushbu voqeadan keyin Rusda Oltin O'rda davri boshlandi va u o'z ichiga 1240- yildan XV asrning ikkinchi yarmigacha bo'lgan davrni oldi. Bu davrdagi asosiy geosiyosiy vazifalar sifatida quyidagilarni qayd etish mumkin: aholi omonligini asrash; aholining etnik o'ziga xosligini asrash; xristian dini qadriyatlarini asrash; milliy davlatchilik institutlarini saqlab qolish; milliy mustaqillik uchun kurash olib borish; mustaqil tashqi siyosatni yo'lga qo'yish va sh.k.

Rus yerlarini qayta birlashtirishda, mustaqillikni qo'lga kiritishda asosiy muhim bo'g'inni Moskva knyazligi o'ynadi. Va shu davrdan Buyuk Moskva knyazligi davri boshlandi. Bu davrda mamlakat mustaqilligi mustahkamlanib bordi, hududi ancha kengaydi. G'arbiy Sibir qo'shib olindi, keyinchalik Sharqiy Sibir qo'shildi. Rossiya sharqda tinch okeani sohillariga chiqdi.

Navbatdagi geosiyosiy davr 1682 - yildan Pyotr I podshiligi bilan boshlandi. O'tkazilgan qator islohotlar, olib borilgan g'olibona urushlar Rossiyaning mavqeini oshirdi. Mamlakat shimolda Boltiq bo'ylarini qo'lga kiritdi. Rus harbiy flotiga asos solindi. Pyotr I (1682 - 1725), Yekaterina II (1762 - 1796), Aleksandr I (1801 - 1825), Nikolay I (1825 - 1855), Aleksandr II (1855 - 1881) hukmronligi davrlari muhim geosiyosiy ahamiyat kasb etdi. Napoleon boshchiligidagi fransuz imperiyasini tor-mor etishda, Vena kongressidan keyin Yevropada yangicha tartibot tashkil etishda Rossiya faol ishtirok etdi. Nikolay I davrida Eron va Usmoniylar imperiyasi bilan olib borilgan urushlar oxir - oqibatda Yevropa davlatlari bilan urush harakatlarini keltirib chiqardi. Mamlakat izolyatsiya holatiga tushib Qrim urushida (1853 - 1856) mag'lub bo'ldi. Birinchi jahon urushi Rus imperiyasi uchun oxirgi jang bo'ldi.

Beshinchi geosiyosiy davr - Sovet davri (1917 - 1991) hisoblanadi. Xarakterli xususiyatlari sifatida quyidagilarni e'tirof qilish mumkin: urushda xonavayron bo'lgan sanoatni tiklash; qishloq ho'jaligini jamoalashtirish; mamlakat mudofaa qobiliyatini mustahkamlash; jahon inqilobi, kommunizm bayrog'i ostida ekspansiya olib borish, fashizm ustidan g'alaba; Sharqiy Yevropaning ozod etilgan davlatlarida kommunistik rejimlarni barpo etish; Varshava Shartnomasi tashkilotining barpo etilishi; Afg'oniston urushi va shu kabilar.

2. Messianlik, g'arbchilik, slavyanofil harakatlari va ularning geosiyosiy xususiyatlari.

Rossiyadagi geosiyosiy jarayonlar rivoji shuni ko'rsatadiki mamlakatning kengaytirish faqat qo'shni davlat, tutash yerlar hisobiga amalga oshirildi. Bu qo'shib olingan yerlar ahaolisi xristanlikka o'tkazildi, aholisi ruslashtirildi, yangi hududlarga markazdan ruslarni ko'chirib keltirish siyosati yurgizildi. Bu hududlar keyinchalik Rossiyaning tarkibiy qismi sifatida e'tirof etildi. Hech qachon dengizlar osha mustamlakachilik yurishlari olib borilmagan. Mana xususiyatlari bois rus mustamlakachiligi ingliz yoki fransuz mustamlakachiligi tizimidan keskin farqlanadi. Davlat o'z hududlarini kengaytirdi, uning yaxlitligini saqlab bildi. Solnomachi Nikon "Povest vremenix let" asarida (ba'zi manbalarda bu asarning muallifi noma'lum deyishadi) velikorus xalqlariga ularga tutash viloyatlarda istiqomat qilayotgan xalqlarni qo'shib yuborish g'oyasini ilgari suradi. Buyuk Rus davlatini tashkil etishda ekspansiya usulini oqlab chiqadi. "Igor jangnomasi" da esa yangi tarkibiy tartib, yangicha model – shelomyan modeli ilgari suriladi. Unda Rus deya atalmish buyuk umum orol qator mayda orollardan iborat bo'lishi ilgari suriladi. Agarda dastlabki model Buyuk Rusni barpo etishda ekspansiya metodini ilgari sursa, ikkinchisiga asosan mahalliy hukmdorlar mustahkam integratsiyaga intilishlari bois amalga oshirilishi nazarda tutiladi. Albatta keng makonlarni egallash, ularni yaxlitligini ta'minlash faqatgini harbiy yoki siyosiy vositalar bilangina emas, ma'naviy vositalar

bilan ham mustahkamlanishi darkor. Albatta aholining bunday hatti - harakatlarida diniy omillar, Oliy borliqning madadi, undan yordam so‘rash, uning ko‘rsatmalariga so‘zsiz itoatda bo‘lish kabi ko‘nikmalari muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday bir davrda messianlik harakati vujudga keldi va ma’lum darajada rus geosiyosiy harakatining tarkibiy qismiga aylandi.

Shu tariqa XV - XVI asrlari oralig‘ida “Moskva – Uchinchi Rim” panprovaslav messianlik g‘oyasini o‘ziga singdirgan geosiyosiy harakat boshlandi. Bu g‘oya Rus provaslav cherkovi tashabbusi samarasi edi. Rus provaslav cherkovi Konstantinopol cherkoviga bo‘ysunib kelgan. Vizantiya imperiyasi keyingi yillarda zaiflashib qolganligi bois turklarga qarshi tura olmay qoladi. Natijada G‘arb mamlakatlaridan turklarga qarshi kurashda harbiy yordam olish uchun Konstantinopol cherkovi Rim - katolik cherkovi bilan Florensiya uniyasini imzolaydi. Unga asosan Rim papasi barcha xristian cherkovlari boshlig‘i bo‘lishi belgilangan edi. Rus provaslav cherkovi o‘ziga o‘zi boshliq tayinlaydigan mustaqil (avtokefal) cherkovga aylanadi. 1453 - yilda Vizantiya imperiyasi quladi. Unga G‘arbdan deyarlik hech kim yordamga kelgani yo‘q. Vazantiya qulagach Moskva podsholigidan tashqari bironta mustaqil provaslav davlati qolmadi. Vizantiyaning so‘ngi imperatorining ukasi Foma Paleolog Rimdan boshpana topadi. Rim papasi Pavel II Fomaning qizi Sofiyani Rus knyazi Ivan III ga turmushga berish tashabbusi bilan chiqadi. Papaning maqsadi nikoh yo‘li bilan Rusni Florensiya uniyasiga qaytarish edi. 1472 - yilda bo‘lib o‘tgan nikoh Rim papasining rejalarini amalga oshishiga xizmat qilmadi. Rus knyazining Vizantiya imperatori xonadoni vakiliga aylanishi, qolaversa knyazning g‘ayratligi, uddaburonligi Rusda monarxiyaning kuchayishiga olib keldi. Buyuk knyaz Vizantiya imperatorining valiahdi, provaslav dunyosining boshlig‘iga aylanadi.

XVIII asr oxirida bo‘lib o‘tgan fransuz inqilobi, 1812 - 1815 yillarda olib borilgan Napoleonga qarshi harbiy harakatlar bois Yevropa bilan olib boriladigan o‘zaro munosabatlar, ularning ta’sirini anglash, tahlil etish yuzaga keldi. Shu bois bu davr ijtimoiy - falsafiy tafakkurida bir - biriga zid ikki xil oqim yuzaga keldi. Birinchi oqim G‘arbchilik harakati. Bu harakatning vakillari asosan Piterburgliklar edi: Gersen A.I., Kaveltn K.D., Stankevich N.V., Ogarev N.P., Belinskiy V.G., Turgenev I.S., Chaadayev P.YA va boshqalar edi. Rus filosofi N.Losskiy yozishicha P.Chaadayev xattoki provaslaviyani katoliklik bilan almashtirish zarurligini ilgari surgan¹. Ikkinchi oqim slavyanofil harakati edi. Bu oqim vakillari asosan Moskvada yashashgan: Xomyakov A.S., Kireyevskiy I.V., Samarin Y.F. va boshqalar. Ularning qarashlarida farq va xususiyatlar nimada edi?

G‘arbchilik harakati vakillari ilgari surgan ta’limotlarda aytilishicha, Rossiyaning ijtimoiy - siyosiy taraqqiyoti umuminsoniy taraqqiyot kontekstida

¹ Желтов В.В. Желтов М.В. Геополитика., С259

borishi lozim edi. Ularning idealicha eng yuksalgan o'lk, insoniy huquqlar ta'min etilgan, ilm - fan rivojlangan makon G'arbiy Yevropa edi. Rossiya G'arbiy Yevropadan ortda qolayotgan ekan bu qoloqlikka barham berish zarur. Pyotr I davridan boshlangan yuksalishni, g'arbona islohotlarni izchillik bilan davom ettirish lozim. Rossiya oldidagi muhim vazifa qoloqlikka, mustabidchilikka, jaholatga, bid'atga, Osiyocha turmush tarziga chek qo'yish zarur. Yevropadagi qator burjua inqiloblarining mag'lub bo'lishi, ayniqsa ularni tor - mor etishda rus armiyasining faol ishtiroki g'arbchilik harakati vakillarining harakat dasturlarini o'zgartirishlariga olib keldi. Ular ijtimoiy - siyosiy yuksalgan, inson huquqlari ta'minlangan, hurfiylik, demokratik qadriyatlarni qaror topishini ta'minlashda radikalizm, keyinchalik terror yo'lini tutishdi.

Slavyanofilchilik harakati vakillari umuminsoniyatga xos bo'lgan umumiy tamoyillarni, qadriyatlarni rad etishgan. Ular rus xalqining milliy o'ziga xosligi, madaniyati, tilining sofliqi, milliy turmush va tafakkur tarzini asrash uchun kurashishgan. Ularning fikricha rus madaniyatining o'ziga xosligiga eng katta zarbani Pyotr I bergan. Ular G'arbiy Yevropa bilan chuqur integratsiyani har doim qoralab chiqishgan. Ayniqsa Qrim urushidagi mag'lubiyatdan keyin slavyanofilchilik harakati avj ola boshladi. Negaki mag'lubiyatdan, uninghaqoratli sulh bitimlaridan keyin G'arbga nisbatan adovat kuchaydi. Bu harakatning mashhur vakillaridan A.I.Koshelevning yozishicha hatto Rusning cho'qintirilishi ham sof diniy maqsad - manfaatlardan kelib chiqmagan. Shu bois u biz rusni xristianlikka o'tishiga ham qarshimiz degan fikrni ilgari suradi¹. Slavyanofillarning maqsadi rusning o'ziga xos yo'lini topish, o'ziga xosligini ko'rsatish. O'ziga xos madaniyatni, turmush tarzini yuksaltirishdan maqsad xalq begona yo'lga ergashmasin. O'ziga xos madaniyatni, turmush tarzini boshqalarga ko'rsatish, yuksak bo'lmasada, u haqqoniy madaniyat². Shu bilan birga alohida ta'kidlash joiz bo'lardiki slavyanofillar demokratik qadriyatlarni, parlamentarizmni yoqlab chiqishmagan. Ular rus samoderjaviyesini, podshoga berilgan cheksiz hokimiyatni mustahkamlash tarafdori edi.

3. Petr Savitskiyning geosiyosiy konsepsiyasi. Petr Nikolayevich Savitskiy 1895 - yilda dunyoga kelgan. Birinchi rus geosiyosatchisi. V.Vernadskiy va P.Struvelarning o'quvchisi bo'lgan. P.Savitskiy dunyoqarashining takomillashib borishida slavyanofilchilik (A.S.Xomyakov, aka - uka Kireyevskiylar, Aksakovlar, Y.F.Samarin) harakati vakillarining ta'siri katta bo'lgan. 1916 - 1917 - yillarda Rossiyaning Norvegiyadagi elchixonasida xizmat qilgan. Fuqarolar urushi davrida general Vrangel shtabida tashqi ishlar qo'mitasini boshqargan. Mag'lubiyatga

¹Кошелев А.И. Записки. С 25.

² Исаев И.А. Золотухина Н.М. С.233-234

uchrashgach oldin Bolgariyada, keyin Chexoslovakiyada yashagan. 1921- yildan knyaz N.Trubetskiy bilan hamkorlikda ekvroosiyochilik harakatini boshqargan.

1945 - yil sovet qo'shinlari Pragani egallagach P.Savitskiy ham shu yerda hibsga olinib 10 yilga ozodlikdan mahrum etiladi. P.Savitskiy qamoqxonada N.Gumilevning o'g'li Lev Gumilev bilan tanishadi. Ular o'rtasida nafaqat do'stona munosabat, balki ijodiy almashinuv ham bo'lgan. Kichik Gumilev P.Savitskiyga shogird bo'ladi. Bilamizki, keyinchalik L.Gumilev taniqli rus etnografi va tarixchisi bo'lib yetishadi.

1956 - yilda P.Savitskiy oqlanadi. U SSSR dan Pragaga qaytadi va o'sha yerda umrining qolgan o'n ikki yilini yashaydi. 1968 yil esa olamdan o'tadi.

Mashhur asarlari: «Dasht va o'troqlik» (1922), «Rossiya - Yevrosiyoning geografik tahlili» (1926), «Yevrosiyoning geografik va geosiyosiy asoslari» (1933).

P.Savitskiy geosiyosiy qarashlarida Rossiyaning geografik joylashuviga katta e'tibor berilgan. Tadqiqotchining fikricha, Rossiya jahon siyosiy xaritasida joylashuvi jihatidan sivilizatsion shaklga ega. Davlat nafaqat geografik qulay makonda joylashgan, balki uning hududlari jahon geosiyosiy maydonida «o'rtaliq» makonni tashkil etadi.

P.Savitskiy 1933 - yilda yozgan «Yevrosiyoning geografik va geosiyosiy asoslari» nomli maqolasini quyidagicha boshlagan, ya'ni «Yevrosiyoda Rossiya Xitoyga nisbatan keng imkoniyatlarga ega. Chunki Rossiya «o'rtaliq davlat»dir»¹

To'g'ri, klassik geosiyosatda «o'rtaliq» davlat sifatida Germaniya qayd qilingan. Biroq, P.Savitskiy Germaniyani Yevrosiyoga nisbatan «o'rtaliq» davlat sifatida tan olmaydi. Faqat u Germaniyani G'arbiy Yevropa mintaqasining markazi deb biladi. Chunki Yevropa Yevrosiyo emas, balki Yevropa Yevrosiyoning «g'arbiy burni» xolos. Rossiya esa Yevrosiyo borlig'ining butun markaziy va tarkibiy qismini tashkil etadi.

P.Savitskiy Rossiyaga milliy davlat sifatida qaramaydi. U Rossiyaga geosiyosiy omillardan kelib chiqib munosabat bildiradi va uni birinchi navbatda geosiyosiy kuch deb biladi. Rossiya oriy - slavyan madaniyati, turk ko'chmanchilik va pravoslav an'alarini mujassamlashtirgan o'ziga xos sivilizatsiya ekanligini va mazkur madaniyatlar «o'rtaliq» makonda jahon tarixining sintezi sifatida shakllanganligini ta'kidlaydi.

P.Savitskiy tarixan rus madaniyatining takomillashishi va rivojlanishini «imperiyaga aylangan sharqiy slavyanlar»ning harakatlari bilangina bog'lamaydi. Uningcha, rus davlatchilik madaniyatining rivoji slavyan va turk madaniyatining o'zaro munosabatga kirishuvi davriga bog'liq (XIII - XV asrlar). Bu jihatdan uning Turon konsepsiyasiga to'xtalmoq o'rinlidir.

To'g'ri, Turonga geosiyosiy makon sifatida va ijobiy jihatdan yondashgan ko'plab tadqiqotchilar rus millatchilarining tanqidiga duch kelishgan. Chunki aynan Turon

¹*Савутский П.* «Географические и геополитические основы евразийства», «Элементы», №3, сс.51-54.

geosiyosiy makoni orqali mo'g'ul - tatarlar Rossiyaga unutib bo'lmaydigan darajada zulm berishgan. P.Savitskiy mo'g'ul - tatarlarning o'z davlatini bo'ysindirganligini mohirona ma'qullaydi va unchalik tanqidchilar nigohiga tushmaydi. Chunki «Rossiya mo'g'ul - tatarlarning kelishi bilan kelajakdagi geosiyosiy erkinligini va ruhiy mustaqilligini roman - german agressorlaridan saqlab qolish imkoniyatiga ega bo'ldi». Bundan xulosa qilish mumkinki, agar mo'g'ul - tatarlar Rossiya yerlarini bosib olmaganda vaqti kelib ham Rossiya buyuk imperiyaga aylana olmas edi. Ya'ni P.Savitskiy tatarlar bosqinchiligining davriyligi oldindan ma'lum bo'lganligiga ishora qilmoqda. Turk dunyosiga nisbatan bunday munosabat tadqiqotchiga Rossiyaning Yevropa makoniga mansub emasligi va ruslarning o'ziga xos etnik tarkib ekanligini ilmiy doiraga olib chiqishga imkon berdi. Shuning uchun ham P.Savitskiy chiqishlarida makonga nisbatan umumiy Yevrosiyo deb emas (garchi u yevrosiyochilar oqimiga mansub bo'lsada), balki Rossiya - Yevrosiyo qabilida mulohazalarini bildirgan.

P.Savitskiy o'zining «Dasht va o'troqlik» nomli mashhur maqolasida yevrosiyochilar uchun nazariy asos bo'lgan «Yevrosiyoda tatarlarsiz (turklarsiz) buyuk Rossiya davlati bo'lmas edi», - degan geosiyosiy formulasini o'rta tashlagan.

Mazkur maqolada yana quyidagi jumlar ham bor, ya'ni: «Rossiya Osiyoni birlashtirishga erishgan Chingizxondan to Temurgacha bo'lgan Buyuk Xonlar vorisidir... Bunda bir vaqtning o'zida tarixiy «o'troqlik» va «dashtlar» munosabatlari mujassamlashgan».

Turon (forscha so'z, ya'ni turkiylar demakdir) – turkiy qavmga mansub xalqlar yashaydigan geografik makonni bildiradigan ijtimoiy, tarixiy - etnik atama.

Turon hududan faqat geografik emas, geografik - tarixiy talqinga ega. Turon hududi Tinch okeanidan O'rta yer dengizidagi Egey - Adreatikagacha, Shimoliy muz okeanidan Tibet, Himoloy tog'larigacha, shimoliy Hindistondan Onado'ligacha (Turkiya) bo'lgan kengliklarni, u yerlarda yashovchi turkiy xalqlarni birlashtiradi.

Agar slavyanofillar rus landshaftini geografik jihatdan o'rmon va dashtga bo'lishgan bo'lsa, P.Savitskiy Rossiya - Yevrosiyaning geosiyosiy mohiyatidan kelib chiqib makonni Yevropa o'rmonlari va Osiyo dashtlariga bo'ladi. Rossiyaga esa o'sha geosiyosiy makonlarning sintezi sifatida qaraydi.

Albatta, geografik jihatdan Turon Rossiya - Yevrosiyoga mos kelmaydi. Rossiya - Yevrosiyaning ko'lami keng. Biroq P.Savitskiy ana shu kenglik Turon orqali yuzaga kelganligini ta'kidlaydi, xolos. Bu tomondan Rossiyaga Yevropada ba'zan «mo'g'ul ruhini tashuvchi» «varvarlar» sifatida qarashadi. Vaholanki, bunday qarashlar «Yevrosiyoni o'z izmiga ololmay kelayotgan» /arbning – talassokratiya kuchlarining o'z manfaatlari yo'lida bildirgan sub'yektiv qarashlaridan boshqa narsa emas.

P.Savitskiy ijodining tarkibiy qismi yana bir konsepsiya – «rivojlanish o'chog'i» konsepsiyasi bilan bog'liq. «Rivojlanish o'chog'i» F.Ratsel «siyosiy geografiyasi»da

sharhlangan «Raum» - «borliq» tushunchasi bilan mohiyatan to'g'ri keladi. Bunda nemis «organitsistik» maktabiga mos keluvchi hamda aglosakson geosiyosatchilarining voqealarni faqat tashqi bog'lanish va izchilligiga qarab tasvirlovchi qarashlari - pragmatizmga zid bo'lgan yevrosiyochilarning «organitsistik» kayfiyatlari o'z ifodasini topgan.

«Rivojlanish o'chog'i» - bu Rossiya - Yevrosiyo. Makonda ijtimoiy - siyosiy muhit va uning hududidagi geografik geografik individuum (landshaftlar) o'zaro uyg'unlashgan. «Rivojlanish o'chog'i»ning yuksalishiga nafaqat geografik, balki u bilan barobarida etnik, tarixiy, xo'jalikka va boshqa ko'rinishlarga ega bo'lgan asoslar mavjud. Bu jihatdan «Rivojlanish o'chog'i»ni yaxlit «Grossraum» sifatida emas, ko'plab mayda «raum»lardan tashkil topganligini aytmoq lozim.

P.Savitskiy geosiyosiy qarashlarida «Yevrosiyo», «Turon», «Rivojlanish o'chog'i» nazariyalaridan tashqari, «ideokratiya» prinsipi ham alohida o'ringa ega. Ideokratiya ham boshqa geosiyosiy dasturlar singari «kuch» tushunchasini o'zida mujassam etadi. Masalan, geosiyosatda davlat yoki xalqaro tashkilotlarni umumiy qilib «kuch» deb atashimiz mumkin. Ideokratiya bunga qarama - qarshi qo'yilgan emas.

P.Savitskiyning ideokratiya nazariyasi kuch - davlatdagi siyosiy tuzilishga bag'ishlangan. Ideokratiya shunday prinsipki, unda davlat boshqaruvida pragmatik yondashuv yoki moddiy va tijorat omillari asosiy o'rin egallamasligi kerak. Chunki har bir davlatda «geografik shaxs»lar mavjud. «Geografik shaxslar» - bu o'sha davlat fuqarolari, davlatning tabiiy resurslari, davlatdagi ishlab chiqarish korxona va xo'jaliklari va b. Geografik makondagi «geografik shaxslar» jamiyat moddiy ehtiyojlarini ta'minlab beradi.

Biroq ideokratiya geosiyosiy prinsip sifatida bir tomonlama xarakterga ega. Chunki u nomaterialistik dalil - isbotlarga asoslanib qolmasdan, boshqaruvning nodemokratik va noliberal jihatlarini ham o'zida mujassam etgan.

Umuman P.Savitskiy qarashlari Rossiya - Yevrosiyo g'oyasini ilgari surganligi yoki Rossiyani «taraqqiyot o'zagi» sifatida tavsiflagani uchun emas, xalqaro miqyosda amaliy tijorat munosabatlarini ham ma'qullamaganligi bilan X.Makkinder, A.Mexen, N.Spikmen va boshqa klassik geosiyosatshunoslar tafakkuriga qarama - qarshidir. Shunday qilib, rus yevrosiyochilari tarixan mafkuraviy ko'rinishda davom etib kelayotgan Dengiz va Quruqlik o'rtasidagi aloqalar tizimiga yana bir bor aniqlik kiritdi. Ya'ni Dengiz – bu liberal demokratiya, «savdo aloqalari tizimi» va pragmatizm. Quruqlik esa - bu ideokratiya (turli ko'rinish va holatlar), «iyerarxik boshqaruv», diniy g'oyalar ustuvorligidir.

P.Savitskiy garchi rus yevrosiyochisi, boshqalardan o'ta farqli tarzda geosiyosiy mushohadalarni o'rtaga tashlagan bo'lsada, uning geosiyosat faniga qo'shgan hissasi katta. Biroq uning geosiyosati A.Mexen, X.Makkinder, N.Spikmen va boshqa g'arb tadqiqotchilari qarashlariga zid tursada, «talassokratiya» avlodlari P.Savitskiy g'oyalariga o'z munosabatlarini hanuzgacha bildirgani yo'q. Biz ham rus tadqiqotchisi o'rtaga tashlagan g'oyalarning barchasiga qo'shila olmaymiz. Faqat

uning Turon konsepsiyasini o'rtaga tashlagani va xolisona uni tadqiq etgani biz uchun katta ahamiyatga molikdir.

4. Evroosiyo harakatining shakllanishi va tarqalishi. Yevroosiyoda strategik muvozanat o'rnatish mavzusi ko'plab rus geosiyosatchilari tomonidan tahlil etilgan. Geosiyosiy ta'limotlar va ularga tayangan holda olib borilgan tashqi siyosat, shuningdek, harbiy harakatlar yo'nalishi bevosita Yevroosiyoga qaratilgan. Bu hol MDH hududida yashayotgan olimlar, mutaxassislar, siyosatchilar va davlat arboblari uchun muhim ilmiy tadqiqot masalasidir. Yevroosiyoning geostrategik mavqei va istiqboli rus geosiyosatchi olimi, Lev Nikolayevich Gumilevning qarashlarida ilmiy jihatdan asoslangan.

L.Gumilev rus geosiyosatchisi P.Savitskiyning eng iste'dodli shogirdlaridan bo'lgan. Gumilevning qadimgi davr Yevroosiyo etno - xaritasi, cho'llar, ko'chmanchi xalqlar va ularga tegishli bo'lgan tamaddunlarga oid tadqiqotlari ayniqsa diqqatga sazovordir. Uning asarlarida siyosiy tarixning butunlay yangi qiyofasi namoyon bo'ladi. Bunda Yevroosiyoning Sharqiy qismi etnogenez, madaniyat, siyosiy tarix, davlatchilik va texnik taraqqiyotning o'ziga xos markazi sifatida ifodalanadi. G'arb va uning tarixi nisbiylashtiriladi. Yevroosiyo madaniyati va bu qit'ada yashayotgan etnoslarning bir - biri bilan uzviy bog'liqligi, o'ziga xos qadriyatlar majmui, diniy muammolari hamda tarixiy qonuniyatlari umuman o'rganilmagan dunyo sifatida maydonga chiqadi.

L.Gumilev Yevroosiyoda mavjud bo'lgan elatlar to'g'risidagi g'oyani mantiqiy nihoyasiga yetkazadi va etnik ruslar faqat sharqiy slavyanlarga tegishli bo'g'inlardan biri bo'lmay, balki turkiy qabilalar va slavyanlarning qo'shilishidan hosil bo'lgan alohida etnos degan fikrni ilgari suradi. Olimning nazarida, buyuk rus tamadduni "Cho'l va O'rmon" o'rtasida o'rnatilgan tarixiy hamkorlik natijasida turkiy - slavyan etnogenezi asosida yuzaga kelgan.

L.Gumilyov O.Shpengler va A.Toynbi singari tamaddunlar, madaniyatlar hamda etnoslarning tarixiy sikllarini ajratib ko'rsatgan. Uning talqiniga ko'ra, millatlar, davlatlar va diniy jamoalarning etno - madaniy tuzilmalari barcha jabhalarda go'yo tirik jismga o'xshaydi. Ular tug'ilish, yoshlik, ulg'ayish va qarilik davrlarini bosib o'tadi, keyin esa yo'q bo'lib ketadi.

Bu o'rinda L.Gumilevning etnogenez sabablari, ya'ni xalq va davlatning paydo bo'lishiga oid qarashlaridan quyidagi geosiyosiy xulosalar kelib chiqadi¹.

1. Yevroosiyo elatlar va madaniyatlarning shakllanishi uchun boy, serhosil, ularning yuksak rivojlanishini ta'min etadigan qulay zamindir. Jahon tarixini atlantistik tarixshunoslikka xos tarzda "G'arb va barcha qolganlar" tarzidagi bir

¹ Ushbu xulosalar ma'lum siyosiy mulohazalarga ko'ra tarix fani doirasidan zinhor chiqmaslikni ma'qul ko'rgan Gumilev tomonidan ilgari surilgan.

qutbli ko‘rinishda emas, balki ko‘p qutbli ko‘rinishda o‘rganish lozim. Bunda Shimoliy va Sharqiy Yevroosiyo alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki u umumsayyoraviy tamadduniy taraqqiyot jarayonining muhim manbai sifatida G‘arbga muqobil hisoblanadi.

2. Velikorosslar davlatchiligi asosida yotgan “cho‘l va o‘rmon” geosiyosiy sintezi Osiyo va Sharqiy Yevropa ustidan madaniy strategik nazorat uchun asosiy voqelik hisoblanadi. Bunday nazorat Sharq va G‘arb o‘rtasida muvozanatni saqlab qolishga xizmat qiladi. Albatta bunday yondashuv fan texnika taraqqiyotini qaysidir bosqichi uchun xosdir. Lekin bugungi voqelikka nazar soladigan bo‘lsak masofa ko‘p narsani hal eta olmaydi.

3. Yaqin kelajakda yer sayyorasining siyosiy va madaniy xaritasini keskin o‘zgartirib yuboradigan oldindan bashorat qilib bo‘lmaydigan “passionar turtki” yuz berishi mumkin. L.Gumilevning geosiyosiy qarashlari o‘ziga xos qit‘achilik g‘oyasiga asoslanganligi ma‘lum bo‘ladi.

Yevroosiyochilik g‘oyasini “neoyevroosiyochilik” tarzida rivojlantirgan va bu borada salmoqli ilmiy natijalarni qo‘lga kiritgan rus olimi A.G.Dugin. Aleksandr Gelevich Dugin 1962 - yilda Moskva shahrida harbiy oilasida tug‘ilgan. Universitetni bitirgach (1988-1991 - y.) “EON” nashr markazida muharrir va bosh muharrir, “Miliy Angel” (1990 - y.) almanaxi, “Elementi” (1991- y.) jurnalida bosh muharrir, FINIS MUNDI radioeshittirishi (1996-1997 - y.) hamda “Geopoliticheskoye obozreniye” eshittirishining (1997-1999 - y.) muallifi va boshlovchisi. A.G.Dugin 13 ta yirik asar muallifi bo‘lib, ular asosan geosiyosat muammolariga bag‘ishlangan. Jumladan, Rossiyada birinchi geosiyosat qo‘llanmasi hisoblangan “Geosiyosat asoslari” (1997), “Konservativ inqilob” (1994), “Yevroosiyo misteriyalari” (1996), “Bizning yo‘l” (1999), “Makon bilan fikrlash” (2000), “Yevroosiyochilik asoslari” (2002) kabi asarlar shular jumlasidandir. Ayrim kitoblari Buyuk Britaniya, Italiya va Ispaniya singari Yevropa mamlakatlarida nashr etilgan. Maqolalari “Izvestiya”, “Rossiyskaya gazeta”, “Literaturnaya gazeta”, “Rossiya”, “Nezavisimaya gazeta”, “Yevraziyskoye obozreniye”, “Konservator” singari gazetalarda muntazam chop etiladi. Aksilg‘arbchi, aksilliberal, konservator, o‘ng millatchi A.Dugin 1990 - yillarda Rossiya hokimiyatiga nisbatan muxolif pozitsiyada turgan. 2000 - yildan keyin esa o‘zining keskin radikal pozitsiyasidan uzoqlashib, sentrist va prezident tarafdorlari qatoriga qo‘shilgan. 1998 -yildan boshlab RF Davlat Dumasi raisi maslahatchisi lavozimini egallagan.

U neoyevroosiyochilik g‘oyasiga tayangan siyosiy oqimga asos solgan, shuningdek, yetarli siyosiy mavqe qozona olmagan va Dumadagi partiyalar safiga kira olmagan “Yevroosiyo” (2002 - y.) partiyasini tashkil etgan. A.Duginning fikriga ko‘ra, 1980 - yillarda kommunistik inqirozi, sho‘rolar siyosiy tuzumining yemirilishi hamda jamiyatning ijtimoiy - siyosiy tuzilishi to‘g‘risidagi g‘arbons

andozalarga javob berish zarurati bu oqimning paydo bo'lishiga turtki bergan.¹ Uning asosiy ijtimoiy - falsafiy uslubi tamadduniy yondashuv bo'lib, o'tgan asr boshlaridagi yevroosiyochilik an'alarining izdoshi va merosxo'ri hisoblanadi. O'z asarlarida A.Dugin nemis konservativ inqilobchilari bo'lmish O.Shpengler, V.Zombart, K.Shmitt, E.Yunger, F.Yunger, E.Nikit, Yevropa an'anachiligi namoyondalari R.Genon, Y.Evolu, T.Burkxart, F.Shuon va zamonaviy "yangi so'l" lar, P. Sartr, G.Debor, M.Fuko, J.Delez, zamonaviy "yangi o'ng"lar A. de Benua, R.Stoykers va boshqalarga murojaat etadi.² Bu oqimlarni radikalizm birlashtirib, g'arb jamiyatini "so'l" pozitsiya, tamadduniy va millatchilik ruhida tanqid qilishga asoslangan. Bu nazariyalarni birlashtirib turgan jihat – liberal siyosiy falsafa va bozor kapitalizmini tanqid qilish va mavjud voqelikning asosini tashkil etgan jarayonlarga muqobil andoza topish va voqealar oqimini boshqa tarafga o'zgartirishdan iborat.

A.Dugin kapitalizm va kommunizm o'rtasidagi qandaydir oraliq tuzumni yaratish g'oyasi bilan mashg'ul bo'ladi. Uning fikricha, bunday tuzumni yaratish uchun faqatgina jozibador mafkura emas, balki kuchli ijtimoiy harakat ham zarur. Liberal mafkura va bozor qadriyatlariga asoslangan dengiz davlatlariga qarshi turishga qodir bo'lgan bu kuch bitmas - tuganmas zaxiralar va ulkan geosiyosiy maydonga tayanishi mumkin. Shu ma'noda, A.Dugin o'zining yevropalik hamfikrlari bilan yaqinlashadi, keyin esa yevroosiyochilik falsafasini o'zi yaratgan qoidalar asosida rivojlantiradi. Neoyevroosiyochilikning ijtimoiy - falsafiy konsepsiyasidagi muhim jihat shundaki, u Yevroosiyoz pozitsiyasidan turib Yevropa yoki roman - german madaniyatini tanqid qilish emas, balki anglosakson dunyosiga, jumladan, AQShni tanqid qilishga yo'naltirilgan.

G'arb - nemis konservativ inqilobi ruhiga monand tajovuzkorlik, bosqinchilik ruhidagi "atlantistlar" (AQSH va Buyuk Britaniya) va hamkorlikka qodir bo'lgan betaraf kontinental (roman - german) Yevropadan iborat. Shu tufayli, mumtoz yevroosiyochilikda qo'llanilgan agressiv, aksilevroosiyochilik ruhidagi "roman - german dunyosi" atamasi neoyevroosiyochilikda qo'llanmaydi.

Neoyevroosiyochilar "rivojlanish makoni" konsepsiyasini rivojlantirishga ko'p e'tibor qaratadi. Bu esa o'z navbatida Rossiya tarixida Turon omilining ahamiyatini tan olish va jo'g'rofiy determinizmga asoslanishga olib boradi.

A.Dugin nazarida Yevroosiyochilik harakatining platformasi quyidagi tushunchalarni o'z ichiga oladi:

- ideokratiya, davlat va har bir fuqaroning oliy ruhiy maqsadga xizmat qilish mas'uliyatidan iborat. Davlat ahamiyatiga ega bo'lgan ushbu "oliy ruhiy maqsad" yevroosiyochilikdir;

¹ Дугин А. Основы евразийства. -М, 2002, с 85-87.

² O'sha joyda, 95-96-betlar.

- yevroosiyocha tabiiy tanlanish, Yevroosiyoga xos “tabiiy shart - sharoitlari”dan kelib chiqadigan va jamoaviy mas’uliyat, xolislik, o‘zaro yordam, asketizm, iroda, chidamlilik, boshliqlarga so‘zsiz bo‘ysunish singari xususiyatlarni o‘z ichiga olgan o‘ziga xos axloqiy meyorlar talab etadigan tushunchani anglatadi. Faqat ana shu xususiyatlarga yevroosiyochilarga butun Yevroosiyo makonini egallashni yakuniga yetkazish va nazorat o‘rnatishni ta’minlaydi.

- demotiya (o‘zgacha sharoitlarda shakllangan g‘arbcha, yunon - angliya demokratiyasidan farqli o‘laroq) “zararli” liberal demokratiya meyorlarini ko‘chirmasdan, mahalliy kengashlar, o‘z - o‘zini boshqarish va dehqon uyushmalari vositasida hokimiyatda ishtirok etish yo‘lidan borishi kerak. Demotiya iyerarxiyani inkor etmasdan, “yevroosiyodagi avtoritarizm” bilan uyg‘unlashib ketadi.

A.Dugin fikriga ko‘ra, neoyevroosiyochilikning siyosiy platformasi quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- “yevroosiyocha tabiiy tanlanish” g‘oyasi V.Pareto va yevroosiyochi an’anachilar, shuningdek, R.Genon, Y.Evola, L.Dyumon singari tadqiqotchilar, hokimiyatning pravoslavcha talqini va L.Gumilevning passionarlik nazariyasi g‘oyalari bilan boyitiladi;

- “demotiya” g‘oyasi J.J.Russo, K.Shmitt, A.de Benua, A.Myuller van den Bruk singari olimlar qayd etgan “organik demokratiya” g‘oyasi bilan to‘ldiriladi. Neoyevroosiyochilik nuqtai nazaridan “demotiya” atamasi “xalqning o‘z taqdirini yaratishda ishtirok etishi”ni anglatadi;

- “ideokratiya” g‘oyasi turli konservativ qoidalar bilan mustahkamlanadi;

A.Dugin mumtoz yevroosiyochilarning g‘oyalarini rivojlantirishdan tashqari neoyevroosiyochilikni quyidagi konseptual g‘oyalar bilan boyitishga erishadi:

- bugungi dunyoning muqarrar ravishda to‘liq inqirozga yuz tutishi g‘oyasi;

- zamonaviy ratsional madaniyatni irratsional arxaik udumlar, afsona va qadimgi dinlar orqali talqin etish;

- lingvistik, epigrafik (runologiya), folklor va boshqa qadriyatlar asosida Yevroosiyo xaqalarining dastlabki muqaddas va betakror dunyoqarashini tiklashga intilish, umumiy ildizlar va umumiy “makon - zamon qoidasini” izlash;

- G‘arbda rivojlangan geosiyosiy g‘oyalarni (X.Makkinder, K.Xausxofer, Y.Loxauzen, N.Spikmen, Z.Bzejinskiy, J.Triar, K.Shmitt) “Quruqlik” va “Suv”, Sharq va G‘arb o‘rtasidagi ziddiyat ruhida, atlantizm va globalizmga qarshi talqin qilish;

- mondializm va globalizmga umumbashariy miqyosda qarshi tura oluvchi muqobil variant topish¹.

¹ Дугин А. Основы евразийства. - с 82-84, 98-100.

1990 yillarda A.Dugin tomonidan atroflicha tadqiq etilgan geosiyosiy jarayonlar bugungi kunda o'z ahamiyatini ancha - muncha yo'qotgan. Hozirgi vaqtda uning ijodi neoyevroosiyochilik mafkurasini yaratishga bag'ishlangan bo'lib, Yevroosiy geosiyosati ushbu mafkuraning tarkibiy qismi sifatida talqin etiladi.

Mavzuga doir tayanch tushunchalar:

Geosiyosiy makon, Turon, rivojlanish joyi, rimlend, xartlend, "tellurokratiya", "talassokratiya", Messianlik harakati, g'arbchilik harakati, slavyanofilchilik harakati, ekosiyosat, demosiyosat, kichik yarim oy, katta yarim oy, demografik omillar.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Rusdagi geosiyosiy davrlar va ularning xususiyatlari?
2. Messianlik, g'arbchilik va slavyanofilchilik harakatlarining maqsadi?
3. Zamonaviy atlantizm qanday maqsadga xizmat qiladi?
4. Yevropa va Amerika o'rtasida qanday strategik ziddiyat mavjud?
5. Yevroosiyochilikning negizida qanday g'oya yotadi?
6. Duginning geosiyosiy qarashlarining mohiyati nimada?
7. Savitskiy geosiyosiy konsepsiyasining mohiyati nimada?

YANGI DAVR GEOSIYOSIY NAZARIYALARI VA MAKTABLARI.

REJA:

1. Ikkinchi jahon urushi yakunlari va uning Yevropa davlatlari mavqeiga ta'siri.
2. Yevropani birlashtirish g'oyasining ob'yektiv zaruriyatga aylanishi.
3. Yangi atlantizm, uning asosiy ko'rinishlari. Mondializm g'oyalari.

1. Ikkinchi jahon urushi yakunlari va uning Yevropa davlatlari mavqeiga ta'siri.

1939 - yilning 1- sentabrida boshlangan ikkinchi jahon urushi 1945 - yilning 2 - sentabrida tugadi. Olti yil davom etgan bu urushda dunyoning 61 ta davlati ishtirok etdi. Ularda dunyo aholisining 80 foizi yashar edi. Harbiy harakatlar 40 ta davlat hududida olib borildi. Yo'qotishlar 65 - 70 mln kishini tashkil etardi. Urush davrida fashistlar Genrmaniyasi, Yaponiya va Italiya tor - mor etildi. Buyuk Britaniya va Fransiya esa zaiflashib qoldi. AQSH esa dunyoning eng qudratli ikkita davlatidan biri bo'lib qoldi. Sovet davlati ham mislsiz talofatlar ko'rgan bo'lsada harbiy jihatdan qudratli mamlakatga aylandi.

Urushdan keyingi davrda insoniyat yangi muammolarga duch keldi. Ular asosida AQSH va SSSR o'rtasidagi siyosiy va mafkuraviy ziddiyatlar yotardi. Ikkinchi jahon urushidan so'ng ular qudratli davlat sifatida jahon siyosatiga ulkan ta'sir ko'rsatdi. 1945-yildan 1991-yilgacha davom etgan "Sovuq urush" davrida o'zaro qarama - qarshilik misli ko'rilmagan qurollanish poygasiga olib keldi, natijada ommaviy qirg'in qilishning yangi turlari yaratildi.

G'oliblari bo'lmaydigan bunday raketa - yadroviy urushning bema'niligini umumiy tushunish qarama - qarshi tomonlarni yangi jahon urushiga olib keluvchi yo'llardan chekinishga undadi.

XX asrning ikkinchi yarmida ishlab chiqarish kuchlari behad o'sdi. Ilmiy - texnikaviy inqilob inson hayotining hamma tomonlariga ulkan ta'sir etuvchi beqiyos kashfiyotlarga olib keldi. Transport vositalari va aloqa vositalarining rivojlanishi barcha xalqlarni yagona umuminsoniy hamjamiyatga birlashtirdi. Jahon hamjamiyati, jahon jamoatchilik fikri kabi tushunchalar odatiy jumlagi aylandi va dunyoning bo'linmasligi, insoniyat birligi va uning xavfsizligi kabi tushunchalar keng tarqaldi.

Yangi davrdagi tub o'zgarishlar globallashuv jarayonining kuchli rivojlanishi bilan bog'liqliki, uning asosiy belgilari ikki jahon urushlari orasida namoyon bo'la boshladi. Ikkinchi jahon urushidan so'ng globallashuv jarayonini jahon ahamiyatiga ega ikki muhim omil – Birlashgan Millatlar Tashkilotining tashkil etilishi va mustamlaka imperiyalarning inqirozi ta'minladi. BMT va uning ixtisoslashgan

tashkilotlari iqtisodiyot, madaniyat va ijtimoiy siyosat sohasida jahon miqyosida hamkorlikni kengaytirdi va chuqurlashtirdi. Mustamlakachilikning bartaraf etilishi jahon bozori doiralarini kengaytirdi va xalqlar hamda qit'alar o'rtasidagi hamkorlik uchun ulkan imkoniyatlar ochdi.

Globallashuv jahon xo'jalik aloqalarini baynalmillashtirish sharoitlarida ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish, butun insoniyatning madaniy va ijtimoiy darajasini ko'tarishda namoyon bo'ldi. Bu jarayon davlatlararo va davlatlar ustidan turuvchi birlashma hamda muassasalarni yaratish, xalqaro mehnat taqsimotini chuqurlashtirish, ishlab chiqarish va ilmiy kooperatsiyani rivojlantirish bilan bog'liq keladi. Globallashuvning o'ziga xos belgisi transmilliy korporatsiyalarning (TMK) tezkor o'sishida ko'rinadi, ular butun jahon iqtisodiyotini o'z ta'sir doirasiga olgan.

Biroq globallashuv jarayoni ziddiyatli holda rivojlanmoqda, jamiyatning eski ijtimoiy - iqtisodiy modelining og'riqli buzilishlariga uchramoqda, ko'pgina mamlakatlarda o'tkir ijtimoiy mojarolarga olib kelmoqda.

Globallashuv faqat eng ko'p foyda olishga intiluvchi xalqaro kapital bilan o'z lagerlarida xo'jalik hayoti, ijtimoiy - huquqiy va siyosiy tizimni tartibga soluvchi davlatning milliy manfaatlari o'rtasida mojaroga olib keldi.

TMK ning rivojlanishi mustaqil suveren davlatlarning barpo bo'lishida o'z aksini topgan boshqa ob'yektiv jahon jarayonining faollashuviga ohb keldi. BMT tashkil topgan 1945-yilda unga 51 davlat a'zo edi, hozir ular safi 190 dan ziyod. Bu davlatlar globallashuvning salbiy ta'siriga qarshi turishga intiladi va o'z milliy manfaatlarini himoya qiladi. Ular o'z iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishi yo'lida qulay sharoitlar yaratish yo'lini izlaydi va xo'jalik hamda siyosiy mo'ljallab bo'yicha mintaqaviy birlashmalarni yaratadi. Shu munosabat bilan mintaqaviy integrasiya jarayoni shakllanadi, bunda davlat guruhlarini o'z an'analari, manfaatlari va geopolitik sharoitlariga muvofiq holda o'z rivojlanish yo'lini qaror toptirishga intiladi. Shunday qilib, globallashuv, integratsiya va milliy suverenitet hozirgi zamonning yagona jahon jarayonidagi tarkibiy qismlaridir.

1945 - yil 6 - avgustda AQSH harbiy - havo kuchlari bombardimonchilari Xirosima va Nagasaki shaharlariga atom bombasi tashladi. Bu, bemisli qudratli yangi ommaviy qirg'in quroli edi. Xirosimada 90 ming, Nagasakida esa 75 ming tinch aholi halok bo'ldi. Ikkala shahar to'liq vayron etildi, yuz minglab kishilar radioaktiv nurlanishga duchor bo'ldi, nurlanish kasalligi ularni sekin va azobli o'limga olib keldi. Bu, AQShning urushdan so'nggi dunyoga yakkahokimlikka da'vosi edi. Mazkur voqea «sovuq urush» boshlanishiga turtki bo'ldi.

Rasman «sovuq urush»ning boshlanishi 1946 - yil 5 - martda sobiq Buyuk Britaniya bosh vaziri U.Churchillning Fultondagi amerika universitetida so'zlagan nutqida e'lon qilindi. U.Churchill «sharqiy kommunizm» bilan kurash uchun ingliz - amerika harbiy ittifoqini tashkil etishga chaqirdi. U urushdan so'ng totalitarizm

ta'siriga tushib qolgan Sharqiy Yevropani erkin demokratik G'arbdan ajratib turuvchi «temir parda» haqida so'zladi. Natsizmga qarshi birlashgan Yevropa endi SSSRning o'ziga qarshi birlashdi.

«Sovuq urush» - Sharq va G'arb mamlakatlariga nisbatan (1945 – 1991 yy.) qarama - qarshilik, bir - biriga dush - manlik, o'zaro ishonchsizlikni ifodalovchi bosqich.

Biroq Sovet xavfi oldidagi qo'rquv soxta bo'lib, asosga ega emas edi. Sovet Ittifoqi urush paytida ko'p talafot ko'rgan bo'lib, yangi qarama - qarshilikka jur'at etmasdi. G'arb davlatlarining hukmron doiralari bundan yaxshi xabardor edi. Buning ustiga 1949-yilgacha AQSH atom bombasiga monopol hukmron bo'lib, uni qo'llash haqidagi birgina do'q - po'pisaning o'zi har qanday tajovuzkorlikni to'xtatish uchun yetarli edi.

Gap bunda emas edi. G'arb mamlakatlarining o'zida aholi o'zgarishlarni kutardi. Osiyo va Afrika siyosiy erkinliklar berilishini talab etmoqda edi. Cherrill aslida mavjud ahvolni saqlab qolishga chaqirdi.

Yadro quroli «sovuq urush» vositasi bo'ldi. AQSH uni ishlab chiqarish va bu sohadagi tadqiqotlar ustidan xalqaro nazorat o'rnatish rejasini ishlab chiqdi. Bu reja 1946-yilda BMTga taqdim etildi va u istalgan mamlakatda bunday tadqiqotlarni tekshirish huquqini ko'zda tutdi. SSSR bu rejani inkor qildi va 1949 yilda o'z atom bombasini ilk bor sinovdan o'tkazdi. Shundan boshlab «sovuq urush» yadroviy qurollanish poygasi darajasiga ko'tarildi.

1947-yil 5-iyunda AQSH davlat kotibi Jorj Marshall Garvard universitetida so'zlagan nutqida G'arbiy Yevropani tiklash uchun moliyaviy yordam ko'rsatishni taklif qildi. Amerika hukmron doiralari iqtisodiyoti vayron etilganligi va rivojlanishga mablag' yo'qligi bilan xarakterlanuvchi bu mintaqani xavfli vaziyatdan chiqarishga qaror qilishdi.

«Marshall rejasi» bo'yicha uni amalga oshirishda 16 ta Yevropa davlati ishtirok etadigan bo'ldi. Amerika moliyaviy yordamini Yevropa iqtisodiy hamkorligi tashkiloti (YEIHT) taqsimladi. 1948 - yildan 1952 - yilgacha bu tashkilot orqali G'arbiy Yevropa mamlakatlariga 17 milliard dollar berildi. Bu mablag'lar mazkur mintaqada urushdan keyingi tiklanishda muhim rol o'ynadi. «Marshall rejasi» Yevropa mamlakatlari iqtisodiy tizimi tuzilmasini saqlashga imkon yaratdi. Lekin shuni unutmaslik kerakki bu yordamni hamma davlat ham ola bilmasdi. Faqatgina xalqaro maydonda AQSH ni qo'llab quvvatlaydigan, olib borayotgan ichki va tashqi siyosati AQSH manfaatlariga mos keladigan davlatlarga bu yordamni olishdi.

AQSH Potsdam konferensiyasi qarorlarini buzgan holda G'arbiy Germaniyada hukumat tuzish va unda pul islohotini o'tkazish haqida maxfiy muzokaralar o'tkazdi. AQSH va G'arb davlatlari Sovet Ittifoqining Germaniya hududidan barcha

okkupatsiya qo'shinlarini olib chiqib ketishni ko'zda tutuvchi tinchlik shartnomasini tayyorlash va umumgerman organlarini tuzish haqidagi takliflarini rad etdi.

Bu hol Sovet qo'shinlari tomonidan Berlinga kirish yo'llarini qurshab olinishiga va 1948 yilgi «Berlin inqirozi»ga olib keldi. «Berlin inqirozi» amerika diplomatiyasiga Yevropada o'z harbiy mavjudligini kuchaytirish uchun muhim sabab bo'ldi. 1949 - yil 4 - aprelda Vashingtonda 12 davlat vakillari Shimoliy Atlantika shartnomasiga (NATO) imzo chekishdi. Bu davlatlar AQSH, Kanada, Belgiya, Buyuk Britaniya, Daniya, Fransiya, Islandiya, Niderlandiya, Italiya, Norvegiya, Portugaliya, Lyuksemburg edi. 1952-yilda shartnomaga Gretsiya va Turkiya, 1955-yilda G'arbiy Germaniya qo'shildi.

NATO amalda Yevropa integratsiyasi yo'lidagi ilk qadam bo'ldi. Uning faoliyati chegarasiz Yevropani yaratishga yo'naltirildi. Milliy suverenitet eskirib qolgan tushuncha deb e'lon qilindi va u «atlantizm» bilan almashtirilishi, ya'ni g'arb qadriyatlari va demokratiyasini muhofaza qilishning umumiy manfaatlariga bo'ysundirilishi lozim edi.

Sovet Ittifoqi ham Sharqiy Yevropada harbiy - siyosiy blokning tashkil etilishiga olib keluvchi javob choralarini ko'rdi. Bu o'rinda urush o'chog'ini yoquvchi Amerika haqidagi mafkuraviy konsepsiyalar ishga solindi.

G'arbiy Germaniyaning NATO ga qabul qilinishi Sharqiy Yevropaning barcha mamlakatlari, ayniqsa, gitlerchilar tajovuzidan zarar ko'rgan davlatlarda xavotir uyg'otdi. Shu bois Sovet Ittifoqiga ularning rahbarlarini mazkur yurtlar xavfsizligini kafolatlay oladigan harbiy ittifoq tuzishga ishontirish qiyin bo'lmadi. 1955 - yil 14 - mayda Albaniya (1962 - yilda shartnomada ishtirok etmay qo'ydi, 1968 yilda undan chiqdi), Bolgariya, Chexoslovakiya, GDR, Vengriya, Polsha, Ruminiya va Sovet Ittifoqi vakillari Varshavada do'stlik, hamkorlik va o'zaro yordam haqidagi shartnomaga imzo qo'ydi. Varshava shartnomasi davlatlari ulardan birortasiga qurolli hujum bo'lgan holda o'zaro harbiy yordam ko'rsatishga kelishib olishdi.

Varshava shartnomasi – 1955 - yil 14 - mayda Bolgariya, Vengriya, GDR, Polsha, Ruminiya, SSSR, Chexoslovakiya va Albaniya o'rtasida do'stlik, hamkorlik va o'zaro yordam haqida tuzilgan shartnoma bo'lib, ishtirokchi davlatlar xavfsizligini ta'minlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. Varshava shartnomasi tashkiloti (VSHT) NATO ga qarama - qarshi ravishda tashkil etilgan. 1991- yilda faoliyatini tugatgan.

Varshava shartnomasi davlatlari qurolli kuchlarning birlashgan qo'mondonligini tashkil etdi, uning shtabi Moskva shahrida bo'lgan. Varshava shartnomasi ilgarigi barcha ikkiyoqlama shartnomalarni almashtiruvchi yangi harbiy - siyosiy ittifoqqa aylandi. Endilikda dunyo ikki harbiy blokka parchalandi va «sovuq urush» jahon miqyosiga yetdi.

2. Yevropani birlashtirish g'oyasining ob'yektiv zaruriyatga aylanishi.

Ikkinchi jahon urushi tufayli Yevropada yuzaga kelgan iqtisodiy va siyosiy inqiroz jahon siyosatida Yevropa davlatlari rolining pasayishiga olib keldi. Bir paytlar jahon miqyosida yuqori mavqeli bo'lgan Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya va Italiya ikki buyuk davlat oralig'ida qolib, 1950 - yillar oxirlarida oddiy Yevropa davlatlariga aylandi. «Marshall rejasi», NATO, amerika yadro quroli Yevropa siyosati va iqtisodiyoti rivojlanishida uzoq vaqt ustuvor rol o'ynashini anglatardi. Yevropa, xususan, Germaniya Sovet Ittifoqi va AQSH o'rtasidagi davomiy qarama - qarshiliklar maydoniga aylandi va ular taqdiri bu ikki buyuk davlat munosabatlaridagi keskinlik darajasiga bog'liq bo'lib qoldi.

Xalqaro munosabatlardagi bipolyar tizim - ikki buyuk davlat qarama - qarshiligiga asoslangan va ular tomonidan yaratilgan harbiy - siyosiy bloklar tizimidir.

Yevropa qit'asining asosiy muammosi Germaniya edi. Koreya urushi boshlanishi bilan AQSH nemis qurolli kuchlarini yaratish uchun faol harakatlar qildi. Amerikalik strateglarning fikricha, bu qurolli kuchlar amerikaliklar Uzoq Sharqda urush olib borayotgan paytda Yevropani muhofaza qilishlari lozim edi. Buyuk Britaniya Germaniyani qayta qurollantirish bo'yicha amerikaliklar loyihasini to'liq ma'qulladi. Biroq yangi variantning paydo bo'lishi istiqboli Fransiyani mutlaqo qoniqtirmasdi.

Yevropa hamkorligi asosan iqtisodiy sohada mavjud bo'ldi. Bunday hamkorlik suverenitetni yo'qotishni ko'zda tutmasdi. Aksincha, undan olingan foyda hukumat tomonidan xalq ehtiyojini qo'llab - quvvatlashi mumkin edi. Yevropa mamlakatlari rahbarlari o'rtasida iqtisodiy cheklanishlardan voz kechibgina mamlakatdagi iqtisodiy qiyinchiliklarni bartaraf etish mumkin, degan fikr ustuvor turdi. Fransiya tashqi ishlar vaziri Robert Shuman, GFR kansleri Konrad Adenauer, Italiya bosh vaziri Algidio de Gasperi va Belgiya bosh vaziri Pol Anri Spaak kabilar Yevropadagi bu yangi harakatda yetakchi siymolar bo'lishdi.

1950-yili R.Shuman G'arbiy Yevropada ko'mir va po'latni birlashgan holda ishlab chiqarishni yaratish taklifi bilan chiqdi. Fransiya, Italiya, G'arbiy Germaniya va Benilyuks (Belgiya, Gollandiya va Lyuksemburg) mamlakatlari Yevropa ko'mir va po'lat birlashmasi (YEKPB) ni tashkil qildi. Uning faoliyati faqat bir soha bilangina bog'liq bo'lsada, biroq butun sanoat ishlab chiqarishi uchun muhim ahamiyatga ega edi. Yevropa ishlab chiqarishi yuksala boshladi.

1956 - yil Yevropa mamlakatlari uchun urushdan keyingi voqelikni qayta baholash yili bo'ldi. Mamlakatlar yo'lboshchilari integratsiya jarayonini tezlashtirishga qaror qilishdi. 1957 - yil YEKPB ga a'zo mamlakatlar Rim protokollari deb ataladigan hujjatlarni imzolashdiki, bu hol Yevropa iqtisodiy hamjamiyati (YEIH) yoki «Umumiy bozor»ga asos soldi. Bu hujjatlarga imzo

chekkan mamlakatlar 12 yil mobaynida bojxona to'siqlarini tugatish, umumiy soliqlarni o'rnatish, keyinchalik esa umuman yo'q qilish, ishchi kuchi erkin harakat qilishini ta'minlash majburiyatini olishdi, shuningdek, bir xil ijtimoiy kafolatlar va yagona ish haqi to'g'risida kelishib olishdi.

Yevropa iqtisodiy hamjamiyati (YEIH) – «Umumiy bozor» - **1957 - yilda** tashkil etilgan bo'lib, ishtirokchi mamlakatlar o'rtasida savdoda barcha cheklanishlarni sekin - asta bartaraf etish va bojxona siyosatini olib borishni ko'zda tutadi.

Rim protokollari imzolangan dastlabki yillar umidli natijalarni bera boshladi. **1968 - yilga** kelib «Umumiy bozor» mamlakatlari o'rtasida barcha bojxona soliqlari bartaraf etildi. Bu hol rejalashtirilgan muddatdan oldinroq ro'y berdi.

Yevropaning bundan keyingi birlashuvi Fransiya va Germaniya o'rtasidagi ziddiyatlarga duch keldi. 1958 - yil 14 sentabrda Fransiya prezidenti de Goll va kansler Adenauer muzokaralari natijasida mazkur mamlakatlar o'rtasidagi kelishmovchiliklarning tugagani e'lon qilingan qo'shma bayonotnoma qabul qilindi.

Bonn va Parij ittifoqi Yevropa integratsiyasiga siyosiy tus berdi va Yevropaning bundan keyingi birlashishi yo'lidagi muhim to'siqlarni olib tashladi. YEIHga 1973 - yil Buyuk Britaniya, Irlandiya va Daniya, 1981 - yilda Gretsiya, 1986 - yilda Ispaniya va Portugaliya qabul qilindi.

1991- yil dekabrda YEIH integratsiyani chuqurlashtirishga yana bir muhim qadam qo'ydi. Hamjamiyatning 12 a'zosi golland shahri Maastrixtda yagona Yevropani yaratishni ko'zda tutuvchi Maastrixt bitimlari deb ataluvchi hujjatlarni imzolashdi. Maastrixt bitimlarida uch guruh shartnomalar – yagona Yevropa valyutasi tashkil etish, Yevropa siyosiy ittifoqini shakllantirish va Yevropa komissiyasini tasdiqlash ko'zda tutildi.

YEIH o'z nomini Yevropa hamjamiyati (YEH) deb o'zgartirdi. YEH mamlakatlari Yevropa siyosiy ittifoqi (Yevroittifoqi)ni yaratish yo'li bilan tashqi siyosat va mudofaani muvofiqlashtirish hamda bu yo'nalishda yagona asoslarni ishlab chiqishni mo'ljall qilishdi. Kelgusida yagona tashqi va umumiy harbiy siyosatni shakllantirish ko'zda tutilgan Maastrixt bitimlarining uchinchi guruhi Yevropa komissiyasini tuzishga tegishli. U Bryusselda ishlay boshlashi va YEH mamlakatlari sog'liqni saqlash, xalq ta'limi, qishloq xo'jaligi va ekologiya sohalari siyosatini tartibga soluvchi muassasa bo'lishi lozim edi. Yevropa komissiyasi davlat ustidan turuvchi hukumat boshqaruvi funksiyalariga ega bo'la bordi va YEH ning barcha mamlakatlari unga o'z vakolatlarini berishi lozim edi. Bu milliy suveren huquqlarni cheklash bo'lardi, biroq YEH mamlakatlari yo'l boshchilari bu yo'ldan yagona Yevropani mustahkamlash uchun borishdi.

YEH bu orada yangi a'zolar – Finlyandiya, Shvetsiya va Norvegiya bilan to'ldi. Endi uning tarkibida 15 davlat bor va bir necha davlat qabul qilinishini kutmoqda.

2002 - yil 1-yanvardan e'tiboran Maastrixt bitimlariga muvofiq Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida (Buyuk Britaniyadan tashqari) Yevropaning yangi pul birligi - «yevro» muomalaga kiritildi. 15 mamlakat xalqlari hech bir afsus - nadomatsiz o'zlarining eski valyutalari – gulden, frank, marka, taler, shillinglari bilan xayrlashishdi va yangisini qabul qilishdi.

Shuningdek yangi davrning yana xususiyati shunday iborat bo'ldiki, mustamlakachilik tizimiga chek qo'yildi. Bu Yevropaning ilg'or mamlakatlari mavqeiga berilgan navbatdagi zarba bo'ldi.

3. Yangi atlantizm va uning asosiy ko'rinishlari. “Sovuq urush” dan keyin atlantizm nazariyotchilari atlantizmni yangicha shakllarini, ko'rinishlarini tahlil ostiga olishdi. Ulardan birinchisini pessimistik sxema deyish mumkin (albatta atlantistlar uchun). U atlantistlarning azaliy raqibga qarama - qarshi turishda yangicha uslublarni, shartlarni ishlab chiqishni taqozo etardi. Qiziq tomoni bu paytda jahon sotsialistik tizimi, Varshava Shartnomasi, SSSR yo'q edi. Sobiq SSSR ning kechagi qator ittifoqchilari NATO tarkibiga kirgan, ittifoqchiga aylangan edi. Bu yo'nalishning yorqin vakili AQSH lik siyosatshunos va geosiyosatchi Samyuel Xantington edi.

Ikkinchi yo'nalishni optimistik deb atash mumkin. Ularning fikricha uzoq davom etgan qarama - qarshilikdagi G'arbning g'alabasi tugal va o'zgarmasdir. Uning asosida “mondializm” g'oyasini amalga oshirish mumkin. Bu yo'nalish tarafdorlarining fikricha geosiyosiy taraqqiyot shuni ko'rsatadiki madaniy, milliy, diniy, mafkuraviy, davlatchilik bilan bog'liq geosiyosiy diffirensiatsiyalarni bartaraf etish mumkin va yagona umuminsoniy sivilizatsiya barpo etiladi. Bu yo'nalishning yorqin vakili Frensis Fukuyama hisoblanadi.

Uchinchi yo'nalish Zbignev Bjezinskiy nomi bilan bog'liq. U yo'nalish “Yangi tartibdagi amerikacha gegemonlik” davri deb ataladi va “Buyuk shaxmat doskasi” asarida asoslashga harakat qilingan.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng avjiga chiqqan qurollanish poygasi geosiyosiy tadqiqotlarda aks etgan yer yuzida ming yillardan davom etib kelayotgan ikki kuch qarama - qarshiligini ifoda etadi. Bu jarayonlar geosiyosatchi olimlar tomonidan chuqur ilmiy tadqiqotlar orqali o'rganilgan va aynan ushbu izlanishlar ko'pgina harbiy harakatlarining nazariy asosi bo'lib xizmat qilgan. Qudratli davlatlar aynan geosiyosiy tadqiqotlar asosida o'z tashqi strategiyasini qurishgan, tashqi siyosat borasida muhim qarorlar aynan geosiyosatchilarning qat'iy maslahatlariga tayangan holda amalga oshirilgan. Buni Britaniyada o'n to'qqizinchi asr oxiri va yigirmanchi asr boshlarida yashab o'tgan Xelford Makkinder hamda o'tgan asrning so'ngi choragida alohida shov - shuvga sabab bo'lgan geosiyosatchi olimlar

S.Xantington, F.Fukuyama yoki Z.Bzejnskiylar misolida yaqqol kuzatish mumkin¹. S.Xantington o'z asarida turli sivilizatsiyalar o'rtasidagi tarixiy raqobat sirlarini aynan geosiyosiy talqinda qo'lga oladi. U turli sivilizatsiyalarni talqin qilargan ekan Markaziy Osiyoning geosiyosiy ahamiyati va qanday geosiyosiy kuchlar ta'sirida ekanligini ko'rsatib beradi.

Tarixiy taraqqiyot davomida uzluksiz davom etib kelgan tamaddunlar kurashi yangi ming yillikda, turli xil ko'rinishlarda namoyon bo'lmoqda. Yer yuzida yagona hukmronlik tizimini yaratish uchun olib borilgan bu kurash bir oz bo'lsa-da susaygani yo'q. Amerikalik olim S.Xantington "Sivilizatsiyalar to'qnashuvi va dunyo tartibotining qaytadan qurilishi" asarida so'nggi yillarda yer yuzida kechayotgan geosiyosiy jarayonlarning eng muhim xususiyatlarini tahlil etadi.² U quyidagi sivilizatsiyalarni ko'rsatib o'tadi: slavyan - provaslav; konfusiychilik (xitoy); yapon; islom; hind; lotin - amerikasi; afrikacha (ehtimol)³. Xantington XXI asrning eng asosiy konfliktini shunday tasavvur qiladi "G'arb qolgan dunyoga qarshi". Shunday ekan atlantistlar o'z e'tiborlarini quyidagilarga qaratishlari lozim: ehtimoli mumkin bo'lgan qarama - qarshilikka doim tayyor turish; G'arbg qarshi kintinental alyans tuzilishiga yo'l qo'ymaslik; o'z manfaatlar doirasida tashqi hamkorlikni kuchaytirish (Birinchi navbatda Lotin Amerikasi davlatlari bilan); lokal xarakterdagi to'qnashuvlarni sivilizatsiyalararo xarakter olishiga yo'l bermaslik; islom davlatlari o'rtasidagi turli mazmundagi kelishmovchiliklardan foydalanish; G'arb manfaatlariga xizmat qiluvchi turli xalqaro institutlarni ko'paytirish va shu kabilar. Neoatlantizm doktrinasining qisqacha ko'rinishini shunday izohlash mumkin.

Ma'lumki, o'tgan asrning ikkinchi yarmidagi asosiy geosiyosiy qarama - qarshiligi "sovuq urush"da yaqqol namoyon bo'lgan. Bu davrda uning intihosi, umuman jahon hamjamiyatining kelajagi to'g'risida turli yondashuv va nazariyalar ilgari surildi. Ba'zi olimlar yadroviy halokat dunyo taraqqiyotiga yakun yasashini ta'kidlagan bo'lsa, boshqalari Sharq va G'arb o'rtasidagi ziddiyat oxir - oqibatda yagona umumsayyoraviy tartibotga bo'ysunishga olib kelishini uqtiradi. Aynan ana shu yondashuv mondializm nazariyasining mazmun - mohiyatini ifoda etadi⁴. Ushbu konsepsiya G'arbning "sovuq urush"da erishgan g'alabasidan ancha ilgari paydo bo'lgan edi. Unga ko'ra, planetar integratsiyaning ro'y berishi muqarrar bo'lib, davlatlar, xalqlar, millatlar va madaniyatlarining xilma - xilligi bosqichidan yagona dunyo, ya'ni "One World"ga o'tish amalga oshadi.

¹ C.Xantingtonning mashhur "TSivilizatsiyalar to'qnashuvi va dunyo tartibotining qaytadan qurilishi" asari, F.Fukuyamaning "Tarix intihosi" maqolasi hamda Z.Bzejnskiyning "Buyuk shaxmat taxtasi" asarlari nazarda tutilmoqda.

² Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и переустройство мирового порядка // "Полис", 1994, № 1

³ Желтов В.В. Желтов М.В. Геополитика: история и теория. С 223

⁴ Amerikada mondializm nazariyasi // Tafakkur, 2006,1-son, 112-113- betlar.

Ushbu g'oyaning ildizlarini O'rta asrlarga va uzoq o'tmishga borib taqaladigan ba'zi utopik nazariyalarda ko'rish mumkin. Bunday ta'limotlarga ko'ra, tarixning muayyan kulminatsion davrida yerdagi barcha xalqlar yagona saltanat ostida birlashadi va qadimdan davom etib kelgan ziddiyatlar, to'qnashuv hamda muammolar barham topadi¹.

Mondialistik g'oyalar ko'proq betaraf pozitsiyada turgan turli kasbdagi yevropaliklar, ingliz liberallariga, shuningdek sho'rolarga xos bo'lgan. XIX asr oxiridan boshlab jahon biznes olamidagi yirik shaxslar tomonidan mondialistik ruhdagi tashkilotlar tuzilgani ma'lum. Masalan, ser Sesil Rous tomonidan tuzilgan "Davra stoli" guruhi a'zolari "yagona Dunyo hukumatini tuzish va butun dunyoda to'siqsiz savdo tizimini shakllantirishga hissa qo'shishi" shart edi. Ushbu "davra stoli" doirasida yuritilgan bahs - munozaralarda ko'pincha sotsialistik va liberal - kapitalistik g'oyalar qorishib ketar va kommunistlar ushbu tashkilotdagi yirik moliya kapitali vakillari bilan hamkorlik qilar edi. Ularning barchasini umumsayyoraviy birlashuv utopik g'oyasi bir - biri bilan bog'lab turgan. Rus olimi A.Duginning fikricha, Millatlar Ligasi, BMT va YUNESKO kabi nufuzli xalqaro tashkilotlar ham ana shunday mondialistik ruhdagi tashkilotlar sirasiga kiradi. XX asr davomida bunday mondialistik tashkilotlar ortiqcha shov - shuvlardan qochib, yashirin, sirli tusga ega bo'lib, nomini tez - tez o'zgartirib turgan.²

AQSh ning butun G'arb olamida, qolaversa, butun Yer yuzida strategik jihatdan eng qudratli davlatga aylangani sari u mondializmning asosiy shtabiga aylandi. Bu "shtab" a'zolari hokimiyatga muqobil maslahatchilar, tahlilchilar va strategik tadqiqotlar markazlaridan iborat tizimni shakllantirdi.³

Shunday qilib, mondialistik tashkilotlarning uch asosiy markazi vujudga kelgan va faoliyat yuritgan bo'lsa-da, ular rasman G'arb jamoatchiligiga uzoq vaqt ayon bo'lmagan. Rasmiy tashkilot hamda tizimlardan farqli o'laroq, bu guruhlar rejalashtirish va tadqiqotlar sohasida erkin faoliyat yuritishib, BMT va boshqa xalqaro tashkilotlar komissiyalari faoliyatini belgilovchi qat'iy qoidalar va rasmiyatchilikdan xalos edi.

Amerikalik yirik bankir Morgan asos solgan "Xalqaro munosabatlar bo'yicha kengash"⁴ dastlabki mondialistik tashkilotlardan bo'lgan. Ushbu norasmiy tashkilot AQShning jahon hamjamiyatiga nistabatan olib boradigan strategiyasini ishlab

¹ Mondialistik utopiyaning sof xayoliy ko'rinishlaridan tashqari ratsional ko'rinishlari ham mavjud bo'lgan. Ulardan biri pozitivist Ogyust Kontning "Uchinchi era" ta'limoti yoki Lessingning gumanistik esxatologiyasidir.

² Garri Devisning "Dunyo konfederatsiyasi uchun universal harakat", "Federal Ittifoq" va hatto ingliz pralamenti a'zosi Genri Asborn tomonidan 1946 yilda "Dunyo hukumati uchun salb yurishi" kabi uyushmalar tashkil etilgan. Qarang. Дугин А. Основы геополитики. М.: Арктогея, 1997, с 121-130.

³ Qarang. Уткин А.И. "Мировой порядок XXI века", "Вызов Запада и ответ России" – М., 2002.

⁴ Council on Foreign Relations- C.F.R

chiqish, “Dunyo hukumati”ni tashkil etish va sayyorani to‘lig‘icha yagona qolipga solishni maqsad qilib faoliyat yuritgan. Bu tashkilot 1921- yilda “Butun jahon tinchligi uchun Karnegi Jamg‘armasi”ning sho‘basi sifatida tashkil topgan. Uning a‘zolari hisoblangan barcha yuqori mansabdagi siyosatchilarni sayyoramizning kelajagi to‘g‘risidagi mondialistik qarashlar birlashtirgan.¹ 1954 - yilda ikkinchi mondialistik tizim - Bildenberg klubi yoki Bildenberg guruhi tashkil topadi. U “nafaqat” amerikalik tahlilchi, siyosatchi, moliyachi va ziyolilar, balki ularning yevropalik hamkasblarini ham birlashtiradi. 1973 - yilda Bildenberg guruhi faollari tomonidan uchinchi muhim mondialistik tizim “Trilateral” (Trilateral) – “Uch tomonlama komissiya” tashkil etiladi.

Ushbu tashkilotning AQSH dagi shtab - kvartirasidan tashqari yana ikki qarorgohi Yevropa va Yaponiyada mavjud bo‘lgan. “Trilateral” fundamental geosiyosiy nuqtai nazardan bozor iqtisodiyoti hamda texnik rivojlanishda yetakchilik qilayotgan Amerika qit‘asi, Yevropa va Yaponiya nazorat qilayotgan Tinch okeani hududidan iborat “uchta eng ulkan hudud”ni AQSH va atlantizm boshchiligida birlashtirishni nazarda tutgan edi.

Bildenberg va Trilateral kabi mondialistik guruhlariga “Cheyz Manxetten bank”ning egasi yirik sarmoyador Devid Rokfeller boshchilik qilgan. Bundan tashqari, barcha mondialistik loyihalarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etishda atlantizmning doimiy tahlilchilari, geosiyosatchi va strateglari hisoblangan Zbignev Bjezinskiy, Genri Kissinjer va Jorj Boll kabi mashhur siyosatchilar xizmati beqiyos bo‘lgan.

Barcha mondialistik loyihalarning asosiy yo‘nalishi “demokratik”, “gumanistik”, “progressiv” qadriyatlarni keng targ‘ib etish va G‘arbning strategik ustuvorligi ostida yagona dunyo tizimiga o‘tishni ko‘zda tutadi. Ammo, ta’kidlanganidek mondializmga qarshi kayfiyatlardan xalos bo‘lish maqsadida siyosatchi, jurnalist, ziyoli, moliyachi hamda tahlilchilardan iborat parallel tuzilmalar ham tashkil etilgan. Mutaxassislarining fikricha, bunday tuzilmalar “Yagona Dunyo hukumati” loyihasini keng ommaga e‘lon qilish oldidan o‘ziga xos zamin hozirlashi kerak edi. Chunki bunday olamshumul dasturning kutilmaganda e‘lon qilinishi kuchli qarshilikni keltirib chiqarishi mumkin edi. Mondialistik tashkilotlar tuzadigan va amalga oshiradigan dasturlar uslubi bilan jihatidan bir - biridan farqlansada, nazariy jihatdan bir maqsadga yetaklaydigan vosita bo‘lgan.²

Mondializmga konvergensiya nazariyasi muhim o‘rin tutadi. O‘tgan asrning 70-yillarida Z.Bjezinskiy boshchiligida “so‘l” tahlilchilar tomonidan ishlab chiqilgan

¹ Rus tadqiqotchisi A.Duginning yozishicha CFR.ning ko‘pchilik a‘zolari bir vaqtning o‘zida shotland masonligiga mansub bo‘lganligi sababli, ularning geosiyosiy loyihalari qandaydir gumanistik-mistik xususiyatga egaligi to‘g‘risida taxmin qilish mumkin. Qarang. Dugin A. o‘sha joyda.

² Дугин А. Основы евразийства. -М, 2002, с-85-87.

ushbu nazariya “sovuq urush” davrida yaqqol namoyon bo‘lgan mafkuraviy va geosiyosiy qarama - qarshilikka yangi madaniy - mafkuraviy tamaddunni vujudga keltirish orqali barham berish mumkinligini asoslaydi. U sof atlantizm va kontinentalizm oralig‘idagi, aniqroq aytganda, sotsializm va kapitalizmni uyg‘unlashtiradigan tamaddun bo‘lishi kerak edi.

Bu nazariya asoschilari marksizmdan xalos bo‘lish uchun uning sotsial - demokratik yoki revizionistik ruhdagi mo‘tadilroq andozasini qabul qilishi lozimligini ta’kidlagan. Buning uchun esa “proletariat diktaturasi”, “sinfiy kurash”, “ishlab chiqarish kuchlarini natsionalizatsiya qilish” va “xususiy mulkni bekor qilish” degan marksistik atamalardan voz kechish zarur edi. Bu o‘z navbatida, liberal G‘arbda bozor erkinligini bir oz cheklash, iqtisodiyotga davlat aralashuvini qisman bo‘lsa - da kiritishni taqozo etardi. Madaniy mushtaraklik esa, ma’rifatparvarlik va insonparvarlik qadriyatlarida ifodalanishi mumkin. Zero, G‘arbdagi demokratik tuzumlar ham, sho‘rolarning ijtimoiy axloq tizimi ham ana shu umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan.

“Konvergensiya nazariyasi” asosida paydo bo‘lishi mumkin bo‘lgan Dunyo hukumatiga SSSR va AQSH tomonidan sayyoramizni birgalikda boshqarish imkoniyati berilishi nazarda tutilgan edi. Bu vaziyatda Yer yuzidagi xalqlar geosiyosiy ziddiyat bosimidan xalos bo‘lib, “sovuq urush” tugashi va umumiy tinchlik davri boshlanishi kerak edi.

E’tiborli jihati shundaki, mondialistik markazlarning Moskvada ham o‘z vakillari bo‘lgan. Jumladan, akademik Gvishiani “Trilateral”ning sovetlar davlatidagi sho‘basi bo‘lgan tizimli tadqiqotlar institutiga rahbarlik qilgan. G‘arbdagi va Rossiyadagi ayrim geosiyosatchilar fikricha, sobiq Ittifoq davrida qayta qurish siyosatini amalga oshirgan Mixail Gorbachev va uning maslahatchilari tayangan mafkuraviy asos konvergensiya nazariyasi edi.¹

Mondializmda eng mashhur tadqiqotlardan biri – bu Djons Xopkins Universiteti professori Frensis Fukuyamaning “Tarix intihosi” nazariyasidir². Ko‘pchilik olimlar, davlat arboblari, geosiyosatchi mutaxassislar fikricha, G‘arb atlantizmining g‘alabasi va sobiq sho‘ro davlatining qulashi mondialistik loyihalarning barham topishi yoxud mantiqan o‘zgarishiga olib kelishi kerak edi. 1990 - yillarning boshida mondializmning yangi ko‘rinishi sifatida F.Fukuyamaning “Tarix intihosi” maqolasi asosida ishlab chiqilgan doktrina paydo bo‘ldi. Jiddiy shov - shuvlarga sabab bo‘lgan ushbu maqolada ilgari surilgan g‘oya siyosatchilar va boshqa ko‘plab taniqli mutaxassislar tomonidan neomondializmning g‘oyaviy bazasi sifatida talqin qilina boshlandi.

¹ Qarang. Дугин А. Основы евразийства. -М, 2002, с-85-87.

² Фукууама Ф. Концы истории и последний человек. Перевод с английского М.Б.Левина. Публикуется по изданию.-М.:ООО “Издательство АСТ”, 2004.

Yuqorida qayd etilganidek uchinchi yo‘nalish Zbignev Bjezinskiy nomi bilan bog‘liq. U yo‘nalish “Yangi tartibdagi amerikacha gegemonlik” deb ataladi va “Buyuk shaxmat doskasi” asarida asoslashga harakat qilingan. Bjezinskiy amerikacha gegemonlikni quyidagicha asoslab berishga harakat qiladi: insoniyat tarixida ilk bor bitta davlatning yakka hukmronligi joriy etildi; barcha sohalarda liderlik qilayotgan davlat yevrosiyo davlati hisoblanmaydi; jahonning markaziy nuqtasi bo‘lmish Yevrosiyodagi jarayonlar AQSH ta’sirida amalga oshirilmoqda. Shunday ekan AQSH asta - sekin jahonga hukmronlik qilish, insoniyat oldidagi global vazifalarni hal etishi lozim. AQSH geostrategiyasining bosh maqsadi xalqaro maydonda teng huquqli hamkorni (aniqrog‘i raqibni) paydo bo‘lishiga yo‘l qo‘ymaslik hisoblanadi. Yevrosiyo AQSH uchun eng muhim geosiyosiy sovg‘adir. Yevrosiyaning o‘ziga xos xususiyatlari:

- Jahondagi eng kuchli iqtisodiy - texnologik markazlarning uchdan ikkitasi aynan shu yerda joylashganligi: G‘arbiy Yevropa va Osiyo - Tinch okeani davlatlari;
- Yevrosiyoda dunyo aholisining 75 foizi yashaydi;
- Bir yilda jahonda yaratiladigan YAIM ning 60 foizi shu yerda yaratiladi;
- Jahondagi jami tabiiy zahiralarning 80 foizi Yevrosiyoda joylashganligi;
- Mintaqaviy gegemonlik da’vo qiluvchi davlatlarning mavjudligi. Ular kelajakda xalqaro gegemonlik darajasiga yetishishi mumkin;
- Jamiki quruqlikni 3/1 Yevrosiyoga tegishli ekanligi.

Umuman olganda bugungi kunda quyidagi AQSH ning buyukligini ta’minlashga yaqindan xizmat qiladi:

- Mamlakatning harbiy qudrati;
- Asosiy harbiy tuzilmalarda liderlik qilish, uni o‘z nazoratida ushlab turishi;
- Kuchli har tomonlama yuksak iqtisodiyot. YAIM yaratishdagi tanho hukmronlik;
- Ilm – fan va texnologik, konstruktorlik markazlariga egaligi;
- Jahon moliyasi ustidan nazorat. 2014 - yilda xalqaro savdolarining, bitimlarning 80 foizi dollarda amalga oshirilgan;
- Kuchli mafkuraviy - targ‘ibot texnologiyalariga egaligi va ular ustidan nazorat va sh.k.

Albatta neoatlantistlarning fikrlariga sub’yektiv xarakter kasb etsada, o‘zaga yarasha asoslarga egaligini qayd etib o‘tdik. Qolaversa bu ta’limotlarning asosiy g‘oyalari, xulosalari bilan hisoblashmaslik mumkin emas.

Mavzuga doir tayanch tushunchalar:

Yevroosiyo, rimlend, xartlend, NATO, Monro doktrinasi, Yung rejasi, Marshal rejasi, YEKPB, Gollizm, atlantizm, demografik omillar, mondializm.

Mavzuni tustahkamlash yuzasidan savollar:

1. Ikkinchi jahon urushi Evropa davlatlari mavqeiga ta'siri qanday bo'ldi?
2. Nnga Evropani birlashtirish g'oyasi ob'yektiv zaruriyatga aylandi?
3. Sh. de Gol va Gollizm haqida nima bilasiz?
4. Atlantizm. Rimland va Xartlend nazariyasidan regional geosiyosatga o'tishda I.Lakostom ta'limoti qanday rol o'ynadi?
5. Atlantizm va mondializm g'oyalarining mohiyati nimada?
6. Mondializm nima?

TURKISTON HUDUDIDA VUJUDGA KELGAN DASTLABKI GEOSIYOSIY BILIMLAR VA HARAKATLAR

Reja:

1. O'zbekiston hududidagi qadimiy davlatlar.
2. Buyuk Ipak yo'li va Sharq va G'arb o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar rivojidagi ahamiyati.
3. Xorazm, Qang' davlatlari. Dovon - Xitoy munosabatlari.
4. O'rta asr mutafakkirlari qarashlarida tabiat - jamiyat masalalari.

1. O'zbekiston hududidagi qadimiy davlatlar. Geosiyosat, geosiyosiy xarakterdagi hatti - harakatlar jamiyatda birdaniga paydo bo'lgan emas. Albatta, tarixiy jihatdan uning ham o'z genezisi bor. Tadrijiy asosda ko'radigan bo'lsak, geosiyosatning fan sifatidagi evolyusiyasi quyidagi ko'rinishga ega: geografiya – siyosat - siyosiy geografiya – geosiyosat. Chunki yuqorida aytganimizdek, *geosiyosat* tushunchasining yuzaga kelishi jamiyat hayotidagi geografik omillarni o'rganish bilan bog'liq. Albatta, bunday yondashuvda jamiyatdagi narsa va hodisalar ayri - ayri holatda aks etmagan. Balki ularga deterministik kayfiyatdan kelib chiqib munosabat bildirilgan. Geografik determinizm – geografik asosda jamiyatdagi barcha voqea va hodisalarning o'zaro aloqadorligini, ularning sababiy bog'lanishi haqidagi ta'limot.

Geografiya, siyosiy geografiya va geosiyosat fan sifatida har birining o'ziga xos ob'yekti va predmeti bo'lsada ular o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjud. Ana shu bog'liqlik ularning jamiyatni, unda kechayotgan jarayonlarni determinizm orqali idrok etishi bilan belgilanadi. Bundan tashqari, siyosiy geografiya uchun geografiya (geografik omillar) qanchalik ahamiyatga ega bo'lsa, geosiyosat uchun ham siyosiy geografiya shunday ahamiyatga molik. Negaki har bir davlatning geografiyasini chuqur bilish, uning tashqi siyosatini tushunish imkonini beradi. Aniqroq aytsak, geosiyosat o'ziga xos yo'nalishdagi uslubiy asoslarga ega bo'lsada, uning genezisi siyosiy geografiya qa'riga borib taqaladi.

Geosiyosat nazariyasidan bahs etib geografik determinizmga to'xtalishimizning boisi geosiyosatning nazariy manbalari, prinsiplari yoki kategoriyalari nazariy jihatdan ham, amaliy jihatdan ham deterministik shukuh bilan hamnafas. Geografik determinizm geosiyosat nazariyasining muhim bir manbasidir. Shuningdek, u dunyoni bilishga nisbatan insoniyat tafakkurining qadimiy ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Tarix va insoniyat turmush tarziga geografik muhitning ta'sir etishi borasidagi g'oyalarning shakllanishi qadimgi davrlarga borib taqaladi.

Zardushtiylikning muqaddas kitobi «Avesto» da zardushtiylikning Vatani – Aryanem Voychax (Xorazm), Bahdi (Baqtriya), Mouru (Marg'iyona), Gava

(Sug‘diyona) shaharlari nomma - nom zikr etilgan va ularning geografik joylashuvi haqida qimmatli mulohazalar berilgan. Agar zardushtiylik dinining eramizdan oldingi VIII - VII asrlarda Markaziy Osiyo hududida yuzaga kelganligini e‘tiborga olsak, bizning ajdodlarimiz ham o‘zlarining turmushlarida geografik determinizm elementlariga alohida munosabatda bo‘lganligiga amin bo‘lamiz.

Yozma manbalarda guvohlik berilishicha, miloddan avvalgi VIII - VI asrlarda O‘zbekiston hududida so‘g‘diylar, baqtriyaliklar, xorazmliklar, sak va massaget elatlari yashashgan. Zarafshon va Qashqadaryo vohasida dehqonchilik bilan shug‘ullanuvchi ko‘plab aholi istiqomat qilgan. Yozma manbalarda bu hudud So‘g‘diyona deb atalgan.

Amudaryoning quyi oqimida yashagan o‘troq dehqon elatlari xorazmliklar bo‘lgan. Baqtriyaliklarning yurti Surxon vodiysi, Afg‘onistonning Shimoliy, Tojikistonning janubiy hududlarida joylashgan.

Xorazm, So‘g‘diyona va Baqtriya aholisining asosiy mashg‘uloti o‘sha vaqtda sun‘iy sug‘orishga asoslangan dehqonchilik edi. Agar ushbu davlatlarning joylashgan o‘rniga e‘tibor beradigan bo‘lsak barchasida geografik omillar birlamchi asos talab etgan: daryo bo‘ylarida, jilg‘alar bo‘ylab, tog‘oldi vohalarida va shu kabilar.

Miloddan avvalgi VII asrda tashkil topgan Qadimgi Baqtriya davlati Markaziy Osiyo hududida Qadimgi davlatlardan biri sanaladi. Marg‘iyona, So‘g‘diyona Baqtriyaning siyosiy va madaniy ta‘sirida bo‘lgan. Shuning uchun u qadimda bir - biriga qarindosh bo‘lgan elatlarning davlat birlashmasi deyilgan. Miloddan avvalgi VII - VI asrlarda Surxondaryo, Qashqadaryo, Zarafshon vohalari va O‘zbekistonga chegaradosh viloyatlar Qadimgi Baqtriya davlati ta‘sirida bo‘lgan. Qiziltepa, Uzunqir, Yerqo‘rg‘on va Afrosiyob o‘rnida Baqtriya va So‘g‘dning markaziy shaharlari joylashgan. Bu shaharlar O‘zbekiston hududida eng qadimgilari bo‘lib, ularning yoshi 2700 yildan kam emas.

Yana bir qadimiy davlat Xorazm hududida tashkil topgan. Bu davlat Xorazmdan tashqarida bo‘lgan yerlarni ham birlashtirgan. Qadimgi Xorazm markazlaridan biri Ko‘zaliqir shahri bo‘lgan. U qalin va mustahkam mudofaa devorlari bilan o‘ralgan. Uning dehqonchilik bilan mashg‘ul bo‘lgan aholisi turli xil uy - qo‘rg‘onlarda va qishloqlarda yashagan. Qadimgi Xorazmda hunarmandchilik, binokorlik va savdo - sotiq yuksak darajada rivojlangan.

Mahalliy kulolchilik, qurolsozlik, zargarlik buyumlarining dovrug‘i o‘zga yurtlarga ham tarqalgan edi. Shaharlarda savdo - sotiq rivojlangan. Xorazmliklar mohir quruvchi, hunarmand va dehqon bo‘lganlar.

Shunday qilib, miloddan avvalgi IX - VIII asrlarda O‘zbekiston hududida ilk temir asriga o‘tish boshlangan. Miloddan avvalgi VII - VI asrlarda bu yerda qadimgi yirik davlatlar mavjud bo‘lgan. Shaharlarda hunarmandchilik, savdo taraqqiy etgan. Qadimgi Sharq mamlakatlari bilan madaniy aloqalar o‘rnatilgan. Qadimgi davrda

O'zbekiston hududida davlatchilik taraqqiyoti mahalliy aholining yuqori darajada rivojlangan ziroatchiligiga asoslangan edi.

Miloddan avvalgi VI asr o'rtalarida Qadimgi Fors shohlari sulolasidan bo'lgan Ahamoniylar tarkibiga jahonning barcha yirik mamlakatlari va shaharlari kirgan imperiya barpo etishga kirishadi. Kir II Markaziy Osiyoni bosib olishga harakat qilgan ilk fors hukmdori hisoblanadi. Old Osiyodan boshlangan ulkan saltanatni boshqarishda ular satraplik tizimi joriy qilishadi. Markaziy Osiyo esa o'z navbatida uchta satraplikka bo'linadi. Keyinchalik bu hududda Makedoniyalik Aleksandr o'z hukmronligini o'rnatadi. Bu intilishlardan maqsad shuki Markaziy Osiyo, Old Osiyo, Shimoliy Afrika, Yunon - Rimni Sharqdagi Xitoy va Hind bilan bog'lagan.

2. Buyuk Ipak yo'li va Sharq va G'arb o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar rivojidadagi ahamiyati.

Miloddan avvalgi II asrdan milodiy XVI asrga qadar Sharq bilan G'arb xalqlari o'rtasidagi tarixiy - madaniy va savdo munosabatlari taraqqiyotida Markaziy Osiyo hududi bo'ylab o'tgan Buyuk Ipak yo'li muhim o'rin tutgan. Buyuk Ipak yo'li 12 km uzunlikda bo'lgan. Sariq dengiz sohillaridan boshlanib Sharqiy Turkiston, Markaziy Osiyo, Eron, Mesopatamiya, Old Osiyo orqali o'tib O'rtayer dengizi sohillariga qadar davom etgan. Sian, Dunxuan, Yorkent, Samarqand, Buxoro, Termiz, Marv, Tabriz, Damashq kabi bir qator shaharlarni o'zaro bog'lagan. Buyuk Ipak yo'li Sharq va G'arb xalqlarining keng miqyosdagi madaniy aloqalari va savdo ayirboshlashi yuksalishida muhim ahamiyat kasb etadi. Bu tarix o'zaro hamkorlik va madaniyatlar boyitilishi tarixi bo'lib, tinchlik va taraqqiyot asosini tashkil etgan. Markaziy Osiyo xalqlari Buyuk Ipak yo'li tufayli Sharq va G'arb mamlakatlari iqtisodiyoti va madaniyati bilan oshno bo'lganlar. G'arb mamlakatlari xalqlari esa Markaziy Osiyo xalqlarining yuqori darajada rivojlangan madaniyatini o'zlari uchun kashf qildilar.

Shuni ta'kidlash lozimki, Markaziy Osiyo qadimdan mazkur ipak yo'li sabab Urartu, Misr, Yunoniston, Bobil, Rim kabi Yaqin Sharq va G'arb davlatlari bilan savdo - sotiq aloqalarini o'rnatgan. Turondan o'tgan "Buyuk ipak yo'li" esa Sharqiy Osiyo va Xindistonni O'rta Yer dengizi davlatlari bilan faqatgina savdo sohasidagina emas jamiyat hayotining turli sohalarida o'zaro hamkorlikni ta'minlagan. Buyuk Ipak yo'lining rivojlanishi Kushon podsholigining ijtimoiy - iqtisodiy jihatdan yashnashiga ta'sir ko'rsatdi. Shaharlar ko'paydi, yangi - yangi yerlar o'zlashtirildi va sug'orish tarmoqlari barpo etildi. Ishlab chiqarishning qator sohalarida o'zaro tajriba almashish yuzaga keldi. Tashqi siyosat ancha kengayib, Hindiston, Xitoy, Rim saltanati bilan savdo va elchilik munosabatlari o'rnatilgan. Savdo munosabatlarining kengayishiga Buyuk Ipak yo'lining ahamiyati katta bo'lgan. Tadqiqotlar natijasida

Termizdan Rim tangalari O'rta yer dengizi atroflarida Kushon tangalarining topilishi ham fikrimizning dalilidir. Kanishka davrida Kushon madaniyati hindlashtirildi va budda dini davlat diniga aylandi. Oromiy va Yunon yozuvlari asosida kushon yozuvi shakillandi. Me'morchilik tasviriy san'at yuksak darajada rivojlandi. Jahon miqyosida mashhur bo'lgan kushon davri san'at obidalarini Ayrinom, Eski Termiz, Dalvarzintepa, Xolchayondan va O'zbekistonning boshqa hududlaridan topib o'rganilgan.

Kushon davlati haqida shuni alohida takidlash joizki, davlat bir nechti hududlar va ko'plab qadimgi xalqlarni birlashtirgan. Uning tarkibida Markaziy Osiyo, Xuroson va Hindning ma'lum bir qismi birlashtirilgan edi. Ular orasida o'zbek xalqi ajdodlari ham kushon madaniyati yuksalishiga o'z xissasini qo'shgan. Kushon davlati IV asrlarga kelib og'ir ichki va tashqi kurashlar iskanjasida qoldi va asosiy hududlaridan ajraldi. Bu vaqtda uning hududlari qisman Shimoliy Hindistondagina saqlanib qoldi.

Miloddan avvalgi II asrda qang' qabilalari eng qudratli davlat birlashmasiga aylandi, uning hukmdorlari o'z nomlaridan tangalar zarb qildiradi. Qang' davlatining iqtisodiy taraqqiyotiga Buyuk Ipak yo'lining davlat hududlaridan o'tgan shimoliy tarmog'i katta ta'sir o'tkazdi. Turk Hoqonligi davrida O'rta Osiyo yerlarida yerga egalik qilish munosabatlari mustahkamlanib, Hoqonlar, amaldorlar va harbiy sarkardalar, mahalliy hukmron tabaqalar, yirik zamindor va din homiylari katta - katta yer - suv boyliklariga ega bo'ldilar. Hunarmandchilik va savdo - sotiqdan davlat xazinasiga katta daromad tushishi natijasida Hoqonlar "Ipak yo'li"ni kengaytirishga va tinchligini ta'minlashga katta e'tibor berishgan. Bu davrda shaharlar kengaygan. Shaharlar va yirik qishloqlarda karvonsaroylar qurilgan. Biroq, Turk Hoqonligida ichki vaziyat notinch edi. Bir - biriga qarama - qarshi bo'lgan turli ijtimoiy va siyosiy kuchlar o'rtasidagi o'zaro ziddiyatlar hokimiyatni zimdan yemirib borgan. Hoqonlik bilan mahalliy hukmron tabaqalar o'rtasida ziddiyat kuchayishi natijasida Hoqonlik zaiflashib, inqirozga yuz tutdi. Eron bilan olib borilgan doimiy urushlar Turk Hoqonligi mavqei yanada pasaytirdi. 588 - yilda Hoqonlik qo'shinlarining qattiq zarbaga uchrashi, uning parchalanishiga olib keldi. VI asrning 80 yillariga kelib, Turk Hoqonligi Sharqiy va g'arbiy qismlarga bo'linib ketdi. Shunday ekan Buyuk Ipak yo'lining Sharq va G'arb xalqlari hayotidagi roli xususida gap ketganida quyidagi xulosalarni aytish mumkin: Ipak yo'li Sharq ya'ni Xitoy va Hindni, jumladan Markaziy Osiyoni G'arb bilan bog'ladi. Bu davrda dengiz yo'li ochilmaganligi bois uning ahamiyati beqiyos bo'ldi. Xitoy va Hindning betakror mollaridan Yevropa xalqlari bahramand bo'lishdi. Bu hamkorlik shuningdek ishlab chiqarish sohasidagi tajriba almashishga ham olib keldi. Sharqning fan va madaniyatdagi yutuqlaridan G'arb mamlakatlari bahramand bo'lishdi. Bu davrlarda hamkorlik o'zaro diplomatik va savdo munosabatlari negiziga qurilgan edi.

3. Xorazm, Qang' davlatlari. Dovon - Xitoy munosabatlari.

O'zbekistonda qadimgi mahalliy davlatchilik tarixi Qang', Dovon, Xorazm davlatlari rivoji bilan uzviy bog'langan. Qang' davlati miloddan avvalgi III asrning boshlarida paydo bo'ldi. Uning dastlabki davrlardagi hududlari Toshkent vohasidan iborat bo'lgan. Qang' davlatining tashkil topishi asosiy sabablaridan biri tashqi harbiy hujumlardan himoyalash zaruriyati bo'lgan. Miloddan avvalgi 329 - yilda Makedoniyalik Aleksandr qo'shinlari Bekobod va Xo'jand oralig'ida Sirdaryodan kechib o'tib, bosqinchilik qilganda mahalliy aholi unga qarshi qattiq qarshilik ko'rsatgan. Bundan natija chiqara olmagan Aleksandr ortga qaytishga va Xo'jand yaqinida Aleksandriya Esxata shahriga asos soladi. Miloddan avvalgi II va milodiy I asrda Qang' davlatining hududi kengayib, Toshkent vohasi, O'rta Sirdaryo yerlari, Talas vodiysi va Chu daryolarining quyi oqimidagi yerlarni o'z tarkibiga kiritadi. Qang' davlatining ikkita poytaxti bo'lib, biri Qang'diz (Oqqo'rg'on) va ikkinchisi O'tror bo'lgan.

Qang' davlati aholisi tarkibini asosan dehqonlar va chorvadorlar tashkil etadi. O'troq aholi shaharlarda va vodiylarda yashab, dehqonchilik, hunarmandchilik va sado bilan mashg'ul bo'lgan. Dasht tumanlarida esa chorvachilik rivojlangan. Miloddan avvalgi II sarda qang' qabilalari eng qudratli davlat birlashmasiga aylandi, uning hukmdorlari o'z nomlaridan tangalar zarb qildiradi. Qang' davlatining iqtisodiy taraqqiyotiga Buyuk Ipak yo'lining davlat hududlaridan o'tgan shimoliy tarmog'i vatta ta'sir o'tkazdi.

Shi - szi solnomasiga ko'ra, Qang'uy dastlab kuchsizgina davlat bo'lgan paytda, Hukmdor oqsoqollar orasidan tanlangan va u oqsoqollarning birlashgan qo'shinlariga tayangan. Ko'chmanchilarda har bir oila boshlig'i jangchi hisoblangan. Shuning uchun Qanguy qo'shinlarining soni ulardagi oilalar soniga teng bo'lgan. Qang'uy qudratli davlatga aylangan vaqtda 120 ming qo'shinga (demak, shuncha oilaga ham) ega bo'lgan. O'sha paytda aholisi taxminan 600000 kishidan iborat bo'lgan. Xitoy elchilari o'z hukmdorlariga qang'uylar haqida "mag'rur, qo'rs" - deb ma'lumot berganlar. Bu davlatning siyosiy tarixi haqida ma'lumotlar asosan Xitoy manbalarida uchraydi. Jumladan, Xitoy qo'mondoni Li Guan - li qo'shinlari mil. avv. 101 y. Dovonga bostirib kirganida qanguy dovonliklarni qo'llab quvvatlagan.

Solnomalar Qang'uyini ko'chmanchilar davlati deb atasalarda, unda shaharlar bo'lganligi haqida ham ma'lumot beradilar. Xalqi "Tuproqdan qilingan devor ichida yashaydigan" Yansay shaharlari shular jumlasidandir. Qanguy poytaxtini juda qadim zamonlarda Qangxa joylashgan Sirdaryo deltasi hududida deb hisoblaydilar. Manbalarda ko'rsatilgan jug'rofiy o'rinlarga uncha to'g'ri kelmasada mamlakat poytaxti bo'lgan Bityan shahri Toshkent viloyati Oqqo'rg'on tumani o'rnida bo'lgan degan fikrlar mavjud.

Qanguy davlati bir - biriga teng bo'lgan o'troq - xo'jalik hududlaridan iborat beshta kichik hokimiyatni o'z ichiga olgan. Ular Qang'uy ittifoqi ishtirokchilariga qaram bo'lgan Suse, Fumu, Yuni, Gi, Yuegyan hududlaridan iboratdir. A.N.Bernshtamning fikricha Yuni-Toshkent vohasida, Suse –Sirdaryo va Arisning o'rta oqimida, Fumu - Yangiqo'rg'on atroflari, Gi - Sirdaryo etaklarida, Yuegyan esa - Xorazmda joylashgan. Bu ittifoqning umumiy chegaralari Xorazm, Shosh, Sug'd viloyatlari bilan bir qatorda Sirdaryo etaklari va Orol dengizi shimolidagi hududlarni o'zida birlashtirgan. Shuning uchun ham o'lkaning janubida joylashgan boshqa davlatlar (jumladan, Parfiya, Kushon va b.)dan farqli o'laroq Qang'uy davlatida ko'chmanchilar davlatiga xos belgilar saqlanib qolgan.

O'zbek xalqi davlatchiligi tarixi bo'yicha kam o'rganilgan masalalardan biri Dovon davlati tarixidir. Xitoy manbalarida Dovon nomi bilan atalgan davlat boshqa manbalarda Parkana nomi bilan yuritilgan. Dovon davlati taxminan miloddan avvalgi III asrda paydo bo'lgan. Manbalarga ko'ra, Farg'ona - Dovon davlatida 300 ming aholi yashagan katta - kichik shaharlar mavjud bo'lgan. Shaharlar orasida Ershi shaxri alohida ahamiyatga ega bo'lgan va davlat poytaxti xisoblangan.

Miloddan avvalgi 104-101 chi yillarda Xitoy qo'shinlari jang qilib, Ershini bosib olgan vaqtda davonliklarga Qang' davlati qo'shinlari yordamga yetib keldi va ikki o'rtada tuzilgan sulx shartnomasiga ko'ra, xitoyliklar Dovon davlati hududidan chiqib ketdilar. Farg'ona vodiysi hududlaridan qadimgi davrga oid ko'plab uy - qo'rg'onlar, qishloqlar, shaharlar xarobalari topib o'rganilgan. Dovon davlatining aholisi asosan dehqonchilik, savdo - sotiq bilan shug'ullangan. Dovon dehqonlari arpa, sholi, bug'doy va beda yetishtirishda mashhur bo'lganlar.

Farg'ona - Dovon davlatining o'ziga xos boyliklaridan biri uning "samoviy ot" lari bo'lgan. Manbalarga ko'ra Xitoy imperatorlarining dovonga bosqinchilik uyushtirishlarining asosiy sabablaridan biri ham ana shu "samoviy ot" larni qo'lga kiritish bo'lgan. Dovon davlati Xitoy, Xindiston va boshqa Sharq mamlakatlari bilan olib boriladigan xalqaro savdoda muxim o'rin egallaganlar. Dovon davlati milodiy II asrgacha mavjud bo'lgan.

Miloddan avvalgi IV-II asrlarda Qadimgi Xorazm mustaqil davlat bo'lib, Aleksandr, Salavkiylar, Yunon - Baqtriya davlatlari tarkibiga kirmagan. Kirmasligining sabablaridan yana biri u Qizilqum va Qoraqum sahrolari o'rtasida joylashganligi bo'lib unga harbiy yurish qilishning murakkabligi bilan belgilanadi. Bunday siyosiy qulaylik Xorazmda o'ziga xos mahalliy davlatchilik tizimiga ega bo'lgan davlatning shakllanishida maxsus omil bo'ldi. Aleksandr Markaziy Osiyoning janubiy hududlarida hukmronlik qilgan vaqtda Xorazmda Farasman ismli odam podsholik qilgan. Yunon tarixchisi Arrian Farasmanning Aleksandr bilan bitimi tuzilganligi haqida ma'lumot qoldiradi. Xorazmdan topib o'rganilgan qadimgi shahar xarobalaridagi xususiyatlar bu yerda mustahkam davlatchilik tizimi barpo

qilinganligidan dalolat beradi. Shunday shaharlardan biri Jonbosqal'adir. Bu shahar tuzilishiga ko'ra to'g'ri burchakli bo'lib ikki qator mudofaa devorlari bilan o'rab olingan va devorlarda shinaklar mavjud bo'lgan. Jonbosqal'a ikki qismdan iborat bo'lib, bir qismida "olov uylari" - ibodatxonalar, ikkinchisida aholi turar joylari bo'lgan. Qo'yqirilganqal'a shaxri xarobalari boshqa shaharlardan farqli o'laroq asosiy inshooti aylana shaklida bo'lib, inshootning markazidagi bino ikki qavatli bo'lgan va shu binoning o'zi ayni vaqtda rasadxona vazifasini bajargan.

Tuproqqal'a shahri to'g'ri burchakli mudofa devorlari bilan o'rab olingan bo'lib, devorlar ham g'ishtdan ishlangan unda shinaklar bilan birga minorlar ham bo'lgan. Tuproqqal'a Xorazm hukmdorlari qarorgoxi vazifasini bajargan. Bu yerdan Xorazm davlati shoxlari boshqaruviga oid bir qancha moddiy manbalar hamda hukmdorlarning arxivlari xujjatlaridan na'munalar ham topilgan.

Xorazm davlati xo'jalik hayotida dehqonchilik va hunarmandchilik asosiy o'rin egallagan. Milodning dastlabki asrlaridayoq bu yerda mis tangalar zarb qilingan. Shuningdek Xorazmdan O'rta Osiyodagi eng qadimgi yozuv namunalari ham topilgan bo'lib, ular miloddan avvalgi 5 – 4 asrlarga oid oromiy yozuvlari asosida shakllangan Qang', Davon va Xorazm davlatlarida mavjud davlatchilik tizimi, xo'jalik hayotining taraqqiy etib borishi keyingi davrlarda O'zbekistonda yuzaga kelgan davlatlarning yuksalishiga ham o'z ta'sirini o'tgazgan va ularning keyingi bosqichlarga ko'tarishida muhim omillardan bo'lgan.

4. O'rta asr mutafaakilari qarashlarida tabiat - jamiyat masalalari.

Arab xalifaligida VIII asr oxiri IX asr boshlarida xalifalikning qator shaharlarida ilm - fan, madaniyat kuchayib bordi, madaniy aloqalar avj oldi. Qadimgi Yunonistonning mashhur olimlari Aristotel, Aflotun, Gippokrat, Arximed, Yevklid kabilarning merosi keng o'rganildi. Xalifalikning turli o'lkalaridan taniqli olimlar Bog'dodga keldilar, bu yerda IX asr boshida «Dor ul xikma» - Donolik uyi - ilm markazi tashkil topdi, unda turli ilmlar – falakiyot, riyoziyot, tibbiyot, tarixshunoslik, geografiya, kimyo, falsafa kabi fanlar bo'yicha tadqiqotlar keng yo'lga qo'yildi.

Arab xalifaligida ijtimoiy taraqqiyotning turli darajasida bo'lgan ko'pgina xalq va qabilalar birlashgan edi. Unga Suriya, Misr, Xuroson, Movarounnahr kabi ming yillik madaniy merosga ega bo'lgan xalqlar ham kirgandi.

IX–XII asrlarda Markaziy Osiyoda dehqonchilik, hunarmandchilik va savdoning taraqqiy etishi empirik bilimlarni rivojlantirishga ehtiyoj tug'dirdi va shunga muvofiq Markaziy Osiyoning ilg'or kishilari matematika, astronomiya, geografiya, tibbiyot fanlarini chuqur o'rgandilar. Bu davrning o'z mazmuni, salmog'i, ahamiyati jixatidan Markaziy Osiyo Uygonish davri ham deyiladi. Uyg'onish davri madaniyatining o'ziga xos tomonlari mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iborat edi.

1. Dunyoviy ma'rifatga intilish, bu yo'lda o'tmish va qo'shni mamlakatlarning madaniyati yutuqlaridan keng foydalanish, ayniqsa tabiiy - falsafiy, ijtimoiy ilmlarni rivojlantirish.

2. Tabiatga qiziqish, tabiatshunoslik ilmlarining rivoji, ratsionalizm, aql kuchiga ishonishdan, asosiy e'tiborni haqiqatni topishga qaratilgan fanlarga berish, haqiqatni inson tasavvuri, ilmining asosi deb hisoblash.

3. Insonni ulug'lash, uning aqliy, tabiiy, badiiy, ma'naviy fazilatlarini asoslash, insonparvarlik, yuqori ahloqiy marosimlar va qoidalarini takomillashtirish, komil insonni tarbiyalashni maqsad qilib qo'yish.

4. Universallik - qomusiylik, barcha narsa bilan qiziqish bu davr madaniyatining muxim tomonlaridan biri edi.

Shu davrda ilg'or falsafiy fikrlar rivojlanishida Ibn Zakariy ar-Roziy, Al Kindi, Muhammad Muso al - Xorazmiy, Forobiy, Ahmad Farg'oniy, Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Umar Xayyom, Ahmad ibn Abdulloh Marvaziy, Abu Abdulloh al - Xorazmiy Mafotix, Qoshg'ariy, Yusuf xos Xojib, Mirzo Ulug'bek, Navoiy kabi mashhur mutafakkirlarning roli kattadir.

Uyg'onish davri falsafasi tabiiy - ilmiy fanlar rivoji bilan uzviy bog'lanib ketgan. Chunki tabiatdagi xodisalar, inson organizmining xolatidagi o'zgarishlar sabablarini o'rganish jarayonida ijtimoiy fikrda o'rnatilgan qolgan olamga aqidaviy - diniy qarashlarga putur yetib, olamning ilmiy manzarasi haqidagi tasavvurlar ijtimoiy ongda muqim o'rin egallay boshladi.

Bu davrdagi jahonga mashhur olimlardan biri Muhammad ibn Muso al - Xorazmiy bo'lib, uning matematika, astronomiya, jo'g'rofiya, tabobat, tarixshunoslik sohasidagi nodir asarlari falsafiy fikrlar rivojiga ham katta hissa bo'lib qo'shildi. Olimning eng mashhur asarlari: «Al - jabr va - l muqobala», «Kitob surat al arz», «Yer surati», «Astronomik jadvallar», «Quyosh soati to'g'risida risola», «Hind hisobi haqida risola», «Usturlab qurish haqida kitob», «Zij», «Astronomik jadval», «Musiqqa bo'yicha risola», «Tarix bo'yicha risola» kabi asarlari uning ilmiy tafakkuri benixoya kengligi, qomusiy alloma ekanligi, nafaqat o'z davrining, balki hamma zamonlarning eng buyuk qomusiy olimi ekanligidan dalolat berib turibdi.

Sharqda va jahonda tabiiy va aniq fanlar rivojiga salmoqli xissa qo'shgan buyuk allomalardan yana biri Ahmad al - Farg'oniydir. Farg'oniyning asosan oltita kitobi butun dunyoga ma'lum va mashxur: «Kitob fi usul ilm an - nujum», ya'ni «Astronomiya ilmining usullari haqidagi kitob»; «Al - Farg'oniy jadvallari»; «Oy Yerning ustida va ostida bo'lganida vaqtni aniqlash risolasi»; «Usturlab bilan amal qilish haqidagi kitob»; «Yetti iqlim xisobi»; «Usturlab yasash haqidagi kitob».

Uning ushbu asarlarida koinot xaritasi tuzilgan, Yer va fazoviy sayyoralarning hajmi, iqlimlar, jo'g'rofiy kengliklar to'g'risida kuzatuvlar orqali asoslangan yangi ma'lumotlar berilgan, ilm - fanning yangi yo'nalishlariga asos solingan. Qo'lga

kiritilgan ma'lumotlarni umumlashtirish, tadqiqotda xissiy va aqliy mushohada mushtarakligi allomaga xos xususiyatlar sifatida ilmiy dunyoqarashni shakllantirishning muhim omillari bo'lib keldi.

Abu Nasr Muhammad Forobiy Sirdaryo bo'yidagi Forob qishlogida tug'ilib, o'z Vatanida va so'ngra Bog'dod va Damashqda bilim oldi. U Markaziy Osiyo xalqlari va butun sharqning mashhur faylasufi va olimlaridan biri edi. Forobiy yirik faylasuf, tilshunos, mantiqshunos, matematik, astronom, ximik, medik, psixolog, musiqa san'atining yirik nazariyotchisi, grek madaniyati, fani va falsafasini egallagan edi. Forobiy eng yirik Aristotelshunos, uning falsafasi, tabiiy - ilmiy nazariyasi va asoslarini chuqur bilgan faylasuf edi. Shuning uchun Forobiyni hayotligidayoq «Al muallim as - soniy» (2 - ustoz), ya'ni 2 - Aristotel deb faxriy nom bilan atagan edilar. Forobiy Aristotel asarlarini arab tiliga tarjima qilib, unga sharxlar yozadi, shu bilan birga 160 dan ortiq nodir asarlar yaratdi. Forobiy «Falsafani o'rganishda nimalarni bilish kerak?», «Falsafiy savollar va ularga javoblar», «She'r san'ati», «Shoirlarning she'r yozish san'ati qonunlari haqida», «Ilmlarning kelib chiqishi to'grisida», «Musiqa haqida so'z», «Ohanglar tasnifi haqida kitob», «Masalalar bulog'i», «Aql to'g'risida», «Inson a'zolari haqida risola», «Fozil shahar aholisining qarashlari», «Davlat haqida risola» kabi qimmatli asarlarini bizga meros qilib qoldirdi. Inson aqli tafakkur yordamida tabiatni, borliqni, materiyani, ijtimoiy xodisa va jarayonlar mohiyatini, ma'nosini biladi. Forobiy o'zining ijtimoiy qarashlarida insoniyat jamiyati vujudga kelishi va rivojlanishining muayyan tabiiy sabablarini, axloqning shakllanishini, inson va jamiyatning o'zaro munosabatini, insoniylik, adolat, yetuk jamoa, komil inson kabi masalalarni nazariy jihatdan asoslashga harakat qiladi.

O'rta asr buyuk olimlaridan biri, ensiklopedist olim, geograf, geolog, astronom, matematik, filosof, tilshunos, etnograf, tabib Muhammad Ibn Ahmad Abu Rayxon Beruniy 973 - yil 4 - oktabrda qadimgi Xorazmning markaziy shahri Qiyotda tug'ildi. Beruniy o'z umri davomida 150 dan ortiq asar yaratdi. Shulardan eng mashhurlari «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», «Ma'sud qonuni», «Hindiston», «Geodeziya», «Mineralogiya», «Saydana»dir. Beruniy o'z davrida tajribaviy bilimlarni puxta egallagan olimlardan bo'lib, bu uning tabiiy - ilmiy va falsafiy qarashlarining muayyan tomonlarini aniqlovchi muhim omillardan hisoblanadi.

Umuman, Beruniyning tabiiy - ilmiy merosi, aniq fanlar bo'yicha ko'targan muammolari o'z davrida olamning umumiy manzarasini yaratishda, ya'ni falsafiy dunyoqarash shakllanishida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Beruniy o'z astronomik jadvalida olamning markazi Yer emas, balki quyoshdir, hamma planetalar, shu jumladan Yer ham quyosh atrofida aylanadi, degan geliotsentrik gipotezani olg'a surdi. Beruniyning bu ilmiy xulosasi 500 yildan keyin ulug astronom Kopernikning geliotsentrik sistemasida ilmiy asosda tasdiqlandi. Beruniy Abu Ali ibn Sino bilan qilgan munozarasida koinotdagi planetalar, shu jumladan Yer ham o'zaro tortishish

kuchiga ega, degan xulosaga keladi. Uning bu ilmiy taxmini XVIII asr boshida ingliz olimi Nyuton kashf etgan butun dunyo tortilish qonuni bilan ilmiy jixatdan asoslandi.

Insoniyat Abu Ali ibn Sinoni jahon fani va Uygʻonish davri madaniyatining yirik arboblardan biri sifatida biladi va eʼzozlaydi. Ibn Sino 400 dan ortiq asarlar yozdi. Uning yozgan asarlari ilm–fanning barcha sohalariga taalluqlidir. Shundan 242 tasi bizgacha yetib kelgan. Alloma asarlaridan 80 tasi falsafa, iloxiyot, tasavvufga, 43 tasi tabobat, 19 tasi mantiq, 26 tasi esa ruxshunoslikka bagʻishlangan. Ibn Sino oʻz asarlari bilan Markaziy Osiyo xalqlari madaniyatini dunyo madaniyatlarining oldingi qatoriga olib chiqdi. Shuning uchun ham «Shayxurrais» - «Olimlar boshligʻi» deb atalishi bejiz emas. Olimning asosiy falsafiy asari «Kitobat shifo», «Donishnoma», «Najot», «Kitobul insof», «Kitob al qonun fittib» kitoblaridan iborat. Ibn Sino «Donishnoma» nomli falsafiy kitobi 5 xil ilmni–mantiq, tibbiyot, astronomiya, musiqa, iloxiyotni oʻz ichiga oladi. Ibn Sino oʻz zamondoshlari singari Allohni olamni yaratgan birinchi sabab hisoblaydi.

Ibn Sinoning aytishicha, falsafa borliq haqidagi fandır. Borliq esa abadiydir, u shaklini oʻzgartirishi, bir koʻrinishdan ikkinchi koʻrinishga oʻtishi mumkin, lekin uning oʻzi - materiya yoʻqolmaydi. Uni tekshirish uchun zaruriyat, imkoniyat va sabab kategoriyalarini asos qilib olish zarur. Ushbu kategoriyalar orqali inson olam toʻgrisida falsafiy fikrlarga ega boʻladi. Ibn Sinoning fikricha, olamda zaruriy vujud va imkoniy vujud bor boʻlib, ularning birinchisi hech narsaga bogʻliq boʻlmagan bir butunlikdir; u qudratli, dono, irodali va hamma narsani biluvchi Tangridir. Ikkinchisi imkoniy vujud boʻlib, u tangridan kelib chiqadi va uni namoyon etadi. Bu kelib chiqish emanatsiya tarzida, yaʼni quyoshdan chiqayotgan nur shaklida mavjud boʻlgan aql, jon va jism, ular bilan bogʻliq holda osmon jismlari kelib chiqadi. Bu javhar (cubstansiya) boʻlib, undan tashqari borliqda araz (aksidensiya), yaʼni narsalarning belgilari, rangi, hajmi, xidi va boshqa xislatlari mavjud. Jism shakl va materiyadan tashkil topadi. Moddiy jixatdan bir butun boʻlgan tabiat oʻz ichki qonuniyatlari asosida rivojlanadi, binobarin, tabiiy xodisalar sababli boglanishga ega boʻlib, ularni oʻrganish mumkin.

Oʻrta asrlarda yashab ijod qilgan yana bir olim Abu Abdulloh al - Xorazmiy edi. Uning bizgacha yetib kelgan «Mafotix al - ulum» («Ilmlar kalitlari») asari boʻlib, unda oʻrta asrlardagi fanlarning rivojlanishi va holatini ancha mukammal aks ettirgan. Muallif asarda oʻz davridagi har bir fanning mazmunini, uning atamalarini sharhlash yoʻli bilan tushuntirib beradi. Ushbu asarda falsafa, mantiq, tib, ilmu - nujum, musiqa va boshqa fanlarning asoslari berilgan, al - Xorazmiy oʻsha davrda yuqori darajada rivojlangan fanlarni maʼlum tartibga tushirish va tasnif qilishni oʻz oldiga vazifa qilib qoʻyadi.

Abu Abdulloh al - Xorazmiy falsafaning nazariy qismiga tabiatshunoslik fanlarini, amaliy qismiga etika, siyosatshunoslik va boshqaruvni qoʻyadi. Zaruriy

borliqni xudo va uning qudrati (birinchi sabab) bilan izohlasa, imkoniyat darajasidagi borliqni moddiy olam va undagi sababli bog‘lanishlar bilan izohlaydi. Materiya uning nazarida 4 unsurdan tashkil topadi va ular fazo va vaqtda mavjud bo‘ladi. Harakat materiyaning atributi ekanini tan oladi. Ammo u aql, ruh, jon kabi nomoddiylik bor, deb hisoblaydi. Aqlni «faol aql», «moddiy aql» va «o‘zlashtirilgan aql»ga bo‘ladi.

Geografik determinizmdan bahs etib, ushbu mulohazalarni o‘rtaga tashlashimizdan maqsad quyidagi fikrlarni aytdir. Agar bugun geosiyosat yoki siyosiy geografiyadan so‘z ketsa, ko‘pchilik mutaxassislarimiz birdaniga g‘arbdagi qaysidir davlatda qachondir yashagan olimning bu boradagi sistematik fikrlarini keltirishadi. Aytmoqchimizki, zamonaviy geosiyosat yoki siyosiy geografiya asosida turuvchi geografik determinizm borasida o‘zimizda ham yetarli manbalar mavjud. Ularni G‘arb dunyosi bizdan ko‘ra oldinroq o‘rganib bo‘lishgan. Bugun esa ular yangicha ko‘rinishlarda yana bizga qaytib kelmoqda.

Umuman olganda uyg‘onish davri haqida gap ketganida quyidagi geografik omillarni hisobga olish zarur. Avvalambor Halifalik yagona hudud sifatida birlashtirildi; Atlantika sohilidan (Piriney yarim oroli) Qashqargacha bo‘lgan hududda yagona fuqarolik o‘rnatildi; yagona boj - soliq tizimi joriy etilishi turli xalqlarning erkin - emin harakatlanishini, tajriba almashishini ta‘minladi; ilmiy markazlar tashkil etilib turli xalqlarning ulamolari bu markazlarga taklif etildi; yagona tilning joriy etilishi ular o‘rtasida ilmiy aloqalarning yanada kuchayishini ta‘minladi.

Tayanch tushunchalar:

Xorazm, Baqtriya, Buyuk ipak yo‘li, Dovon, Ellinlashtirish, Uyg‘onish davri, universallik - qomusiylik, birinchi sabab, materiya va shakl birligi, tabiiy - ilmiy, ahloqiy - falsafiy, ma‘naviyat, ma‘rifat, Turon

Takrorlash uchun savollar

1. O‘zbekiston hududida tashkil topgan ilk davlatlar?
2. Ilk shaharlarning vujudga kelishining geogroafik omillari?
3. Buyuk ipak yili va uning ahamiyati?
4. Markaziy Osiyo va xalqaro munosabatlar tizimi
5. O‘rta asrlar Sharqiy arab - musulmon falsafasi deyilganda qanday falsafiy qarashlar tizimi tushuniladi?
6. O‘rta asr Sharq arab - musulmon falsafasiga qanday hususiyatlar xos?
7. Ilk uyg‘onish davri va uning tabiiy - ilmiy asoslari?

XVI - XIX asrlarda vujudga kelgan geosiyosiy bilimlar va harakatlar

Reja:

1. Geosiyosiy bilimlar rivojida amir Temurning xizmatlari
2. Shayboniylar davlatining tashkil topishi.
3. Xalqaro munosabatlar tizimida Xuroson muammosi: Shayboniylar - Safaviylar, Shayboniylar - Boburiylar. Qo‘qon - Xitoy munosabatlari.
5. Markaziy Osiyoning jahon bozoridan uzilib qolishi va uning oqibatlari.

1. Geosiyosiy bilimlar rivojida amir Temurning xizmatlari. Amir Temur va temuriylar davri o‘zbek davlatchiligi tarixida alohida o‘ringa egadir. Amir Temur nomi bilan O‘zbekistonda davlat va huquq o‘zining eng rivojlangan bosqichiga ko‘tarilgan edi. Bu saltanatning chegaralari Sharqda Xitoy devorigacha g‘arbda O‘rta yer dengizigacha, janubda Hindiston va Shimolda Moskov Knyazligi hududlari bilan chegaralangan edi. Markazlashgan o‘z davrida dunyodagi eng kuchli davlatga aylangan edi. Amir Temur davrida davlat va qonunchilikni yuksalishi o‘z navbatida siyosiy dunyoqarash ham yuksaklikka ko‘tardi. Markaziy Osiyo xalqlari uchun Amir Temurning xizmati ulkandir:

- Birinchidan, u mamlakatni mo‘g‘ul bosqinchilaridan ozod etdi;
- ikkinchidan, mustaqil o‘zbek davlatchiligiga asos soldi;
- uchinchidan, mamlakatni tuzuklarga (qonunlarga) asosan boshqarishni ta‘minladi;
- to‘rtinchidan, adolat va ma‘rifat ishlarini yo‘lga qo‘ydi. «Kuch - adolatda» degan shiorga asosan;
- beshinchidan, qo‘shni davlatlarni ham bosqinchilardan, zulm va zo‘ravonlik o‘tkazayotgan diktatorlardan tozaladi va u yerlarda qonuniy tartib o‘rnatdi;
- oltinchidan, Samarqandni dunyo markaziga aylantirdi. Bu yerga uzoq Ispaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Xitoy kabi mamlakatlardan ko‘plab elchilar, sayyoxlar, savdogarlar, olimlar kelib ketadigan poytaxtga aylantirdi.

Amir Temur o‘rta asrlarda Turkistonda shunday shart - sharoit yaratdiki, unda Ulug‘bek abservatoriyasi, Alisher Navoiy, Bobur va boshqalar o‘z asarlari, odil siyosatlari bilan dunyo jamoatchiligining diqqat e‘tiborini tortishga muvaffaq bo‘ldi. Bu buyuk ishlarni amalga oshirishining boshida, so‘zsiz, Amir Temur turar edi.

U davlat va jamiyat qurilishida, uni boshqarishda adolat va qonuniylikka asoslandi. O‘z zamonida xalqlar orasida keng tarqalgan Islom siyosiy mafkurasi va uning qonunlar tizimi - shariatni amalda qo‘lladi hamda unga qo‘shimcha tarzda o‘z «tuzuklarini» yaratdi. Uning siyosiy va huquqiy ta‘limotlari, o‘gitlari, ko‘rsatmalari temuriylar davrida dasturi amal bo‘lib xizmat qildi.

Sohibqiron Amir Temur va Temuriylar tashqi siyosatining yo‘nalishlari umuman xali fanda chuqur o‘rganilmagan. Haqiqatan ham bu mavzuni to‘laligicha ochib berish alohida va jiddiy tadqiqotlar olib borishni taqazo etadi. Mazkur mavzu qisqa va umumiy tarzda, ba‘zan qisman alohida tadqiqotlarda ochib berilgan¹.

Bir tomondan hali Chingiziy mo‘ng‘ullarning xavfi kuchli ekanligi, chegaralar xavfsizligini ta‘minlash, Chig‘atoy ulusiga egalik qilish, o‘zida siyosatni mujassam etgan Buyuk Ipak yo‘li tizginini qo‘lga olish kabi masalalarni davlat manfaatlari jihatidan to‘g‘ri hal etish nozik tashqi yo‘nalishlarini belgilashni taqazo etdi.

Sohibqiron Amir Temurning mo‘g‘ul zulmiga zarba berishi unga yangicha muammolarni tug‘dirdi. Sabab tashqi havf hali mavjud edi. Vaziyat Amir Temurdan Xorazm, Oltin O‘rda, Mo‘g‘uliston, Eron, Xuroson kabi o‘z davrining kuchli davlatlari bilan yangicha bir - biridan farqlanuvchi tashqi siyosat yo‘nalishlarini belgilashni taqozo etdi.

Amir Temur Chig‘atoy ulusining tarkibiy qismi bo‘lgan Xorazmga davogarlik qilish bilan birga, uning o‘z davlati tarkibiga kiritish orqali u o‘z davlatining shimoliy chegaralarini mustahkamlash, bu yerda kuchli mudofaa makonini yaratish maqsadini ham amalga oshirishni istar edi. Chunki u o‘z davlatini Oltin O‘rdadan bo‘ladigan katta xavfdan himoya qilishni istar edi. Amir Temurning Oltin O‘rdaga nisbatan tutgan tashqi siyosat yo‘nalishi quyidagi maqsadlarni o‘zida mujassamlashtirgan:

- birinchidan, shimoldagi - Oltin O‘rdadan bo‘ladigan xavfni bartaraf etish;
- ikkinchidan, Buyuk Ipak yo‘lining shimoliy tarmog‘i ustidan hukmronlikni qo‘lga kiritish;
- uchinchidan, Oltin O‘rdaning kuchli davlatga aylanishga yo‘l qo‘ymaslik va uni ikkinchi darajali mamlakatga aylantirish;
- to‘rtinchidan uni Eron va Ozarbayjon ustidan hukmronlik qilishiga yo‘l qo‘ymaslik;
- beshinchidan Dashti Qipchoqning shimoliy qismiga o‘z ta‘sirini o‘tkazish;
- oltinchidan, Xorazmni o‘z tasarrufida saqlab qolishga intilish. Negaki Temur Xorazmni Oltin O‘rdaning emas Movarounnahr bilan davlat birlashmasida bo‘lishi tarafdori edi.

¹ Asqarov A. Amir Temur va Xorazm. «Amir Temur va uning jahon tarixidagi o‘rni» mavzuidagi xalqaro konferentsiya tezislari. Toshkent, «O‘zbekiston», 1996, 39-40 betlar; Ismoil Aka. Buyuk Temur davlati. Toshkent, «Cho‘lpon», 1996, 152 bet; Buriev O. Amir Temur davrida Movarounnahr va Mo‘g‘uliston munosabatlari. Sharqshunoslik, 1996, № 7, 37-44 betlar; Buriev O. Temuriylar davri yozma manbalarida Markaziy Osiyo. Toshkent «O‘zbekiston», 1997, 186 bet; Abduraimov M. Temur va To‘xtamish. G‘.G‘ulom nashriyoti, 2000, 79 b.; Muhammadjonov A.R. Temur va Temuriylar saltanati. Toshkent, Qomuslar bosh tahririyati, 1994; Yakubovskiy A.Yu., Grekov B.D. Oltin O‘rda va uning qulashi. M., 1957; Uvatov U. Amir Temur va mamluklar. Sharqshunoslik, 1996, № 7, 60-72 bet; G‘ulomov S. Amir Temur bilan Ahmad ibn Uvays Jaloyir munosabatlariga doir. Sharqshunoslik, 1997, № 8, 196-200 betlar va boshqalar.

Sohibqiron Amir Temurning Oltin Oʻrda munosabatlari muhim siyosiy nuqtalardan biri boʻlib, u bu bilan davlatni har tomonlama yuksaltirishga, muhofazalashga va xalqaro katta tayoq siyosatini olib borishga intilgan. Demak, u diplomatiyada geostrategiyani avvalgi oʻringa qoʻygan. Uning tashqi siyosat yoʻnalishi Misr, Usmoniylar davlati katta muammolardan hisoblanar edi.

Unga dunyoda yetakchi mavqega intilayotgan davlatlarning rahbarlari - Misr sultoni Barquq, Usmoniylar sultoni Boyazid Yeldirim halaqit berayotgan, buning ustiga ular Oltin Oʻrda bilan birga Amir Temurni yanchib tashlashga intilayotgan edi. Manfaatlar, hududlar ustidagi tortishuvlar xam ular orasidagi ziddiyatlarning keskinlashishiga katta tasir koʻrsatgan.

Shunisi aniqki, Amir Temur Boyazid Yeldirimni yengsada uning avlodlariga yana imkoniyat - ularning taxtda qolishlariga imkon berdi. Qariyb yigirma yillik ziddiyatlarga qaramay Misr va Amir Temur davlati oʻrtasida yirik janglar yuz bermaydi. Tadqiqotlar shuni koʻrsatdiki, Amir Temur adolatli tashqi siyosat olib borgan. Uni quyidagi fikrlar asosida izohlash mumkin:

- birinchidan, Amir Temur tinch aholi ustiga sababsiz bostirib kirmagan va u iloji boricha masalani tinchlik yoʻli bilan hal qilishga intilgan;
- ikkinchidan, u tinchlik talab davlatlarning osuda yashashini inson manfaati, huquqlarini kafolatlagan, uning diplomatiya gʻoyasi zaminida tinchlik, hamkorlik oʻrnatish maqsadlari yotadi;
- uchinchidan qoni, irqi, dini, mafkurasi Sharq uchun ziddiyatli Gʻarb davlatlari bilan ham tinchlik va hamkorlik aloqalarini oʻrnatib, Yevroosiyo va integratsiya gʻoyasi tamal toshini qoʻydi.
- toʻrtinchidan, agar jaloyirlar, qoraquyunlilar, Boyazid va boshqalar u bilan munosabatlarni buzmaganda, u bunchalik keng darajada gʻayrat qilmas edi;
- beshinchidan, u gʻanimlarining obdon mulohaza yuritishi uchun imkon berdi va uning dushmanlari bu imkoniyatni suisteʼmol qildi;
- oltinchidan, u diplomatiya ilmining nazariy asoslarini kuchaytirdi, uni yangi strategik taktika va amaliyot bilan chambarchas bogʻladi;
- yettinchidan, u doimo xalqaro tenglik qoidasini avvalgi oʻringa qoʻydi;
- sakkizinchidan oʻziga qarshi tuzilgan yirik blokni diplomatik zehni ila bartaraf etdi;
- toʻqqizinchidan, uning diplomatiyasida ezgu insoniy xislatlar mujassam;
- oʻninchidan, uning diplomatiyasi adolatli va haqgoʻy diplomatiya edi;
- oʻn birinchidan - u raqibini ichdan qulatsada, butunlay yoʻq qilmadi. Chunki uning maqsadi raqibini yoʻq qilish emas, uni tartibga chaqirib qoʻyish edi;

- o'n ikkinchidan, uning diplomatik tadbirlari Sohibqiron Movarounnahrda tahdid solayotgan tashqi ta'sirlarni izchillik bilan birin - ketin yo'q qildi. Davlat tevaragida dahlsiz hududlar yaratishga erishdi.

Sohibqiron Temur diplomatiya ilmini san'at darajasiga ko'targan va bu albatta xalqaro munosabatlarda o'zining ijobiy samarasini bergan. O'sha davrda diplomatiyada eng maqbul yo'llarning tanlanishi Temuriylar davlatchiligi san'at darajasiga ko'tarilganligini ko'rsatadi.

2. Shayboniylar davlatining tashkil topishi. XI asrdan boshlab arab va fors manbalarida «Dashti Qipchoq» deb ataluvchi geografik hudud tilga olinadi. Bu atama Sirdaryoning yuqori oqimi va Tyanshanning g'arbiy yon - bag'irlaridan Dnepr daryosining quyi oqimiga qadar cho'zilgan hududga nisbatan ishlatilgan. Dashti Qipchoqda Abulxayrxon davrida kuchli davlat tashkil etildi (1428 - 1468). Lekin uning vafotidan keyin o'zaro janglar avj oladi. Shayboniyxon hokimiyatining kuchayishi Dashti Qipchoq qabilalarining rahnamolari Abulxayrxon vafotidan so'ng boshlangan o'zaro qirg'inlarning yana takrorlanishini aslo istamas edilar. Shu tufayli ular Muhammad Shayboniyxon timsolida bunday qirg'inga yo'l qo'ymaslikka qodir shaxsni ko'rdilar.

Bundan tashqari, Dashti Qipchoq qabilalari ko'pdan buyon o'troq hayot tarzida yashashni orzu qilib kelardilar. Bu orzuning ushalishi o'zgalarning unumdor yerlarini bosib olish tufayligina ro'yobga chiqishi mumkin edi. Qabilalar rahnamolari Muhammad Shayboniyxonni o'z orzularini ro'yobga chiqarishga qodir deb hisoblardilar. Shu bois ham ular va ruhoniylar kuchli yollanma qo'shinga ega bo'lgan Muhammad Shayboniyxonni qo'llab - quvvatlaydilar.

Ular yerlari unumdor, hunarmandchiligi rivojlangan o'lkalarning bosib olinishi o'troq hayotga o'tish imkonini berishini ham yaxshi bilganlar. Bu omillar Muhammad Shayboniyxon hokimiyatining kuchayishiga yordam berdi. Muhammad Shayboniyxonning Movarounnahrda ichki siyosiy vaziyatni yaxshi bilganligi ham uning nufuzini yanada oshirdi. Ayni paytda, Movarounnahr aholisi temuriyzodalarning toj - taxt uchun o'zaro kurashlaridan charchagan ham edi. Shu tufayli Movarounnahr zodagonlari, ruhoniylari va hatto aholining ma'lum qismi ham Muhammad Shayboniyxon timsolida Movarounnahrda tinchlik o'rnatishga qodir yagona shaxsni ko'rganlar. Shu tufayli Muhammad Shayboniyxonni qo'llab - quvvatlaganlar.

Shu tariqa, Muhammad Shayboniyxonning Temuriylar davlati hududlarida ham o'z hokimiyatini o'rnatishi uchun barcha zarur shart - sharoit yetilgan edi. Amir Temur vafotidan keyin taxt uchun avj olgan kurashlar davlatning zaiflashishiga olib keldi. To'g'ri Shohruh, Ulug'bek, Abusaid davrida davlatchilik ma'lum darajada yuksaldi. Ulug'bekning o'limidan keyin Movarounnahrda, Shohruh o'limidan keyin

Xurosonda taxt uchun janglar kuchaydi. Bu esa Shayboniylarga qulay vaziyatni yaratdi.

Muhammad Shayboniylarning asosiy maqsadi Temuriylar saltanatiga butunlay barham berish edi. Bu maqsadni ro'yobga chiqarish uchun u 1499 - yilda Movarounnahrni zabt etishga kirishdi. U bu o'rinda temuriylarni sarosimaga solib qo'ygan jang usuli – to'lg'amani qo'lladi. 1500 - yilda Muhammad Shayboniylar Samarqandni egalladi. Bu hodisa Samarqand hukmdori Sulton Ali Mirzoning onasi Zuhrobegi og'aning xoinlar gapi bilan ish tutishi oqibatida sodir bo'ldi. Xoinlar Zuhrobegi og'ani Muhammad Shayboniylarga maxfiy ravishda «Men ham O'zbek urug'idanman, agar siz meni nikohingizga olsangiz, o'g'lim bilan sizning hukmingizni tan olib, Samarqandni siz xon hazratlariga topshirurmiz» mazmunidagi xatni yuborishga ko'ndiradilar. Ayni paytda, Zuhrobegi og'a Shayboniylar oldiga Termiz, Chag'aniyon, Hisor va Badaxshon zabt etilgach, bu hududlarni o'g'li Sulton Ali Mirzoga berilishi shartini ham qo'ygan edi.

Muhammad Shayboniylar o'zini bu shartlarga rozidek qilib ko'rsatdi. Samarqand taxti egallangach esa Sulton Ali Mirzo qatl etildi. Onasi Zuhrobegi og'a esa boshqa kishiga nikohlab berildi. Muhammad Shayboniylar 1501 - yilda Samarqandni uzil - kesil egalladi. Katta qo'shinga ega bo'lgan Muhammad Shayboniylar endi butun Movarounnahrni egallashga kirishdi.

1503 - yilda Toshkent va Shohruhiya shaharlarini egalladi. Ularga Ulug'bek Mirzoning Abulxayrarga uzatilgan qizi Robiya Sultonbeganing o'g'illari Ko'chkunchi Sulton va Suyunchxo'jalarni hokim etib tayinladi.

1504 - yilda esa Farg'ona egallandi. Shu tariqa butun Movarounnahrda shayboniylar sulolasi hukmronligi o'rnatildi. Samarqand shahri poytaxt etib belgilandi. Buxoro shahrini esa ukasi Mahmud Sultonga topshirdi. Shu tariqa, Muhammad Shayboniylar Dashti Qipchoq, Xorazm, Movarounnahr va Xurosonning bir qismini o'zi ichiga olgan o'z davlatini tashkil etadi.

3. Xalqaro munosabatlar tizimida Xuroson muammosi: Shayboniylar - Safaviylar, Shayboniylar - Boburiylar. Qo'qon - Xitoy munosabatlari.

XVI asrda Osiyoning bir - biriga tutash qismida uch siyosiy kuch kurash maydoniga chiqqan edi. Bular – Movarounnahrda shayboniylar, Eronda safaviylar va Hindistonda boburiylar edi. Xalqaro va o'zaro munosabatlarda bu uch sulola manfaatlari to'qnashib, raqobatchilik kuchayib bordi. Kelishmovchilik bir tomondan sulolaviy kelishmovchilikka asoslansa, ikkinchi tomondan hududiy asosda edi.

Ularning manfaatlari to'qnashgan nuqta Xuroson edi. Chunki Xuroson ham harbiy - siyosiy, ham savdo - iqtisodiy jihatdan muhim o'rin tutar edi. Bundan tashqari, Xuroson – Movarounnahr, Eron va Hindiston yo'nalishida o'ziga xos darvoza vazifasini ham o'tar edi. Xurosonni nazorat qilish masalasida shayboniylar

va safaviylar o'rtasida keskin kurash ketgan. Ularning har ikkovi ham Xurosonni o'z nazoratida ushlashga harakat qilgan. Albatta Hindni boshqarayotgan boburiylar ham o'zlarini Xurosonning qonuniy merosxo'ri deb bilishgan. Chunki, Bobur Hind yurishidan oldin uzoq yillar Qobulni boshqardi va uni katta o'g'liga meros qilib qoldirgan.

Bu masalada Muhammad Shayboniyxon, Ubaydullaxon va Abdullaxonlar davrida shayboniylar ustunlik qilganlar. Keyinchalik safaviylarning qo'li baland kelgan va oxir - oqibatda, ular Xurosonni Movarounnahrda ajratib tashlashga muvaffaq boiganlar.

Albatta, bu yirik saltanatlar o'zaro hamkorliksiz yashashi mumkin emas edi. Shu bois XVI asrda shayboniylar bilan boburiylar o'rtasida elchilik munosabatlari o'rnatildi. Abdullaxon II boburiylar hukmdori Akbarshohga to'rt marta elchi yuborgan.

1572 - yilda Abdullaxon Akbarshoh xuzuriga o'z elchilarini yuboradi. Maqsad o'zaro munosabatlarni yaxshilash, kerak bo'lsa harbiy ittifoq tuzish edi. 1577 - yilda Abdullaxon ikkinchi marta elchi yuboradi. Bunda boburiylar Erondan Qandahorni tortib olishni, Abdullaxon esa Badaxshonni bosib olishni rejalashtirgan edi. 1584 - yilda Abdullaxon badaxshonni bosib oladi. Abdullaxon Akbarshohga uchinchi marta elchi yuborib Badaxshonni bosib olish sababini tushuntirishga harakat qiladi. Aytilishicha Badaxshonni Makkaga boradigan yo'lni g'ayridinlardan tozalash maqsadida amlga oshirilgani bayon etilgan.

1586 - yil 23 - avgustda Akbarshoh xam o'z elchisini yuboradi. U Abdullaxonga Turkiyaga qarshi kurashayotgan Eronga yordam berishni taklif etadi. Afsuski Abdullaxon Eronga qarshi kurashda Turkiya bilan ittifoq tuzish niyatida edi. Elchilar 1589 - yilda vatanlariga qaytishadi. Bu paytda Abbos I Eronda vaziyatni mustahkamlab olgan edi. Ana shunday sharoitda Badaxshonda Abdullaxonga qarshi qo'zg'olon ko'tariladi. Isyonda Akbarshohning qo'li bor degan gumon paydo bo'ldi. Badaxshon hukmdori Abdulmo'min Akbarshohga maktub yo'llab isyonchilarni qaytarishni, qizini nikohlab berishini, bitta viloyat tortiq kilishni talab etadi. Natijada munosabatlar chigallashadi. Abdullaxon elchi yuborib o'g'lining qilmishi uchun uzr so'raydi.

Akbarshohning o'g'li Jahongirshoh (1605–1627) va Buxoro xoni Imomqulixon davrida ikkala davlat o'rtasidagi elchilik munosabatlari davom etgan. Lekin Jahongirshohning o'g'li Shoh Jahon (1628–1658) davrida Hindiston – Buxoro munosabatlarida keskinlik yuz bergan. Bu Buxoro xoni Nodir Muhammadxon va uning o'g'li Abdulaziz o'rtasida yuz bergan nizo bilan bog'liq edi. Taxtdan ag'darilgan Nodir Muhammad Balxga qochadi. U o'g'liga qarshi kurashish maqsadida Hindiston hukmdori Shoh Jahondan yordam so'raydi. Shoh Jahon bu paytda qulay fursat kutib Balxni bosib olish niyatida yurar edi. Shoh Jahon darhol

Balx ustiga «yordam» jo‘natadi. Biroq hind qo‘shinlarining Balxga yordamga emas, balki uni bosib olish uchun kelganligini tushunib yetgan Nodir Muhammadxon Eronga qochadi.

1645-yili Abdulazizxon Balxni qamal qiladi. Oxir - oqibat hind qo‘shinlari o‘z vatanlariga qaytib ketishga majbur bo‘ladilar. Avrangzeb Olamgir (1658–1707) bilan Abdulazizxon hamda Subhonqulixon o‘rtalarida elchilik munosabatlari davom etgan. Avrangzebdan keyin boburiylar sulolasi yana 150 yil hukmronlik qilgan bo‘lsa-da, bu saltanat tanazzul tomon yuz tutib bordi. Shunday bo‘lsada, Hindiston va Buxoro munosabatlari to‘xtab qolmagan. Savdo aloqalari ham to‘xtovsiz davom etgan.

Xonliklarning eng yaqin qo‘shnisi Afg‘oniston edi. Mustaqil Afg‘oniston davlati 1747 - yilda tashkil topgan. Yosh afg‘on davlati bilan Buxoro xonligi o‘rtasidagi munosabatlar do‘stona ruhda bo‘lmagan. Bunga ikkala tomonning Amudaryoning janubiy qirg‘og‘idagi O‘zbeklar istiqomat qilib turgan hududlarni o‘z tasarruflarida saqlashga urinishlari sabab bo‘lgan edi. Xususan, 1751-yili Afg‘oniston hukmdori Ahmadshoh (1747-1773) Amudaryoning janubida istiqomat qilib turgan O‘zbeklarning yerlarini bosib olish maqsadida qo‘shin yuboradi. Bu hududda joylashgan kichik - kichik O‘zbek bekliklari o‘zaro urushlar oqibatida zaiflashib qolgan edilar. Natijada, ular Afg‘onistonning vassaliga aylanib qolgandilar. Balx qal‘asini afg‘on garnizoni egallaydi. Balxni Ahmadshohning noibi boshqara boshlaydi.

1768 - yilda mahalliy O‘zbeklar afg‘onlarning jabr - zulmiga qarshi qo‘zg‘olon ko‘taradilar. Qo‘zg‘olonchilarni Buxoro qollab - quvvatlaydi. Ana shunday vaziyatda Ahmadshohning o‘zi qo‘shin tortib kelib qo‘zg‘olonni bostiradi.

1789 - yili O‘zbeklar yana qo‘zg‘olon ko‘taradilar. Qo‘zg‘olonchilarga bu safar ham Buxoro amaliy yordam ko‘rsatadi. Afg‘oniston hukmdori Temurshoh (1773–1793) 100 ming lashkar bilan Balxga qarab yuradi. Biroq Buxoroga qarshi yurish qilishga Temurshohning yuragi dov bermaydi va u Buxoro bilan sulh shartnomasi tuzishga majbur bo‘ladi. Shartnomaga ko‘ra Amudaryo har ikki davlat o‘rtasidagi chegara deb tan olinadi.

Buxoro va Afg‘oniston o‘rtasida savdo aloqalari uzluksiz davom etgan. Qobul shahri savdo aloqalarida alohida o‘rin tutgan. Qobul orqali Buxorodan Hindistonga, Buxoro orqali Afg‘onistonga Rossiya tovarlari, Hindistondan Buxoroga hind tovarlari orilgan savdo karvonlari qatnab turgan.

O‘rta Osiyo xonliklaridan Qo‘qon xonligining Xitoy bilan munosabatlari ham do‘stona emas edi. Bir tomondan Sin imperiyasi 1755 - 1759-yillar mobaynida Sharqiy Turkistonni o‘ziga bo‘ysundirib, Qo‘qon xonligini kuchsizlantirishga urinardi. Ikkinchi tomondan, Qo‘qon xonligi Sharqiy Turkistonda o‘z hokimiyatini o‘rnatishga intilib, Sharqiy Turkiston sari o‘z chegarasini tobora kengaytirib borayotgan edi. Ayniqsa, XIX asrning 20-yillarida Qo‘qon – Xitoy munosabatlari

yanada keskinlashdi. Bunga Qo‘qon xoni Muhammad Alixonning Sharqiy turkistonliklarning Jahongirxo‘ja boshchiligida Sin imperiyasiga qarshi 1825 - yilda boshlangan milliy - ozodlik kurashiga aralashuvi sabab bo‘ldi.

Xitoy hukumati 1829 - yilda Qo‘qonning Sharqiy Turkistonda yuritadigan savdo ishlarini taqiqladi, o‘rta osiyolik savdogarlarning aksariyat qismini haydab, ularning mulklarini musodara qildi.

Bunga javoban Qo‘qon xoni Muhammad Ali sharqiy turkistonliklarning Xitoyga qarshi ozodlik kurashi rahbari Jahongirxo‘ja va uning ukasi Yusufxo‘ja ixtiyoriga Haqquli boshchiligida qo‘shin jo‘natadi. Natijada, Yusufxo‘ja Qashg‘arni egallaydi va Yorkentni egallash uchun harbiy harakatni davom ettiradi. Bu hol Xitoy hukumatini qattiq tashvishga solib qo‘yadi va Yusufxo‘jaga qarshi katta qo‘shin yuboradi.

Qo‘zg‘olonchilarning safida mustahkam birlik yo‘qligi hamda Buxoro – Qo‘qon munosabatlari yomonlashuvi oqibatida Qo‘qon xonining Sharqiy Turkistonga yuborgan qo‘shinini chaqirib olishi tufayli Yusufxo‘ja mag‘lubiyatga uchraydi.

Oqibatda, Yusufxo‘ja Sharqiy Turkistonni tashlab chiqadi. U bilan 70 ming uyg‘ur oilasi Farg‘ona vodiysiga ko‘chib keladi.

Qo‘qon xonligi o‘z chegaralarini tobora Sharqiy Turkiston tomon kengaytirish siyosatini davom ettirgan. Ayni paytda Sin imperiyasi moliyaviy qiyinchiliklar tufayli Qo‘qon xonligiga qarshi ochiqdan ochiq urush harakatlari olib borishga qodir emas edi. Natijada, 1832-yilda Pekinda Xitoy - Qo‘qon shartnomasi imzolangan. Unga ko‘ra, Qo‘qon Jahongirxo‘ja avlodlarini Sharqiy Turkistonga o‘tkazmaslik majburiyatini olgan.

5. Markaziy Osiyoning jahon bozoridan uzilib qolishi va uning oqibatlari.

G‘arbiy Yevropaning ilg‘or mamlakatlarida sanoat ishlab chiqarishning yetakchi tarmog‘iga aylanib bordi. XVI asrning o‘rtalaridan boshlab to‘qimachilik, qog‘oz, shisha ishlab chiqarishda mehnat taqsimoti va qo‘l hunari texnikasiga asoslangan korxona–manufaktura (lotincha manus – qo‘l, faktura – tayyorlash)lar vujudga keldi.

XVIII asrning ikkinchi yarmida asbob - uskunalarni harakatga keltiruvchi bug‘ mashinasi (motor) ixtiro qilindi. Natijada asosiy ishlarni mashinalar bajaruvchi fabrika - zavodlar vujudga keldi.

Bug‘ mashinasi bilan harakatlanuvchi parovoz, paroxod, cho‘yan va po‘lat oluvchi domna pechlar yaratildi, temir yo‘llar qurildi.

Yirik boy tabaqalarning tashqi savdodan, mustamlakalardan, manufakturadan orttirgan boyliklari sanoatni rivojlantirish uchun sarmoya sifatida qo‘yildi. Bu sanoatning rivojlanishida muhim omil bo‘ldi. Eng muhimi xo‘jalik yuritish, harakatlanish uchun zarur bo‘lgan mashinalarni ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi, og‘ir sanoat vujudga keldi.

Biroq bu jarayon jahon mamlakatlarida nihoyatda notekis bordi. Ko'pgina mamlakatlar, jumladan, O'zbek xonliklari ham bu jarayondan chetda qolib, taraqqiyotda orqada qolib bordi.

Yurtboshimiz Islom Karimov xonliklar davri tarixiga yangicha nazar tashlar ekan, quyidagi savollar bilan murojaat qiladi: «Nega jahonga Ahmad Farg'oniy, Muhammad Xorazmiy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Imom al – Buxoriy, Amir Temur, Ulug'bek, Alisher Navoiy, Bobur kabi buyuk siymolarni bergan bu millat XVII–XIX asrlarga kelib to shu choqqacha erishgan yuksalish darajalaridan tushib ketdi? Nega so'nggi uch asr mobaynida boshimiz qoloqlikdan chiqmay qoldi?

Asrlar davomida bir butun bo'lib kelgan mamlakatning, bir iqtisodiy va madaniy makonda yashab kelgan aholining uchga bo'linib ketishi, xonliklar o'rtasida tinimsiz davom etgan urushlar mamlakatni qoloqlikka mahkum etdi. Har bir xonlik ichidagi hokimiyatni egallash uchun ichki kurash, o'zaro nizo janjallar, boshboshdoqlik, Ig'vo - fasodning avj olishi viloyat va tumanlari, qolaversa, butun mamlakatni xonavayron qilardi.

Xonliklarning asrlar davomida o'zgarmay kelayotgan davlat idora usuli taraqqiyotga g'ov bo'lib qolgan edi. Xonliklar o'rtasidagi o'zaro urushlar, etnik nizolar urug' qabila jamoalarini bir joydan boshqa joylarga ko'chishini keltirib chiqarardi. Yoki ular zo'rlik bilan yashab turgan joylaridan ko'chirilar edi. Bu jarayon etnik guruhbozlikni keltirib chiqarardi, aholini bir butun xalq bo'lib jipslashishiga xalaqit berardi. Davlat darajasida ham, viloyatlar darajasida ham yagona xalq, yagona Vatan tushunchasining qadri anglab olinmadi. Odamlarni, Turkistonni, xalqni birlashtirish g'oyasi ostida uyushtira oladigan yo'l boshchi, siyosiy kuch topilmadi.

Xonlar va saroy amaldorlari ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojiga xalaqit berayotgan eski ishlab chiqarish usulini himoya qilardi. Xonliklarning asosiy boyligi bo'lgan yerga egalik qilishning, mulkchilikning eski usuli asrlar davomida o'zgarmasdan kelardi. Yerning egasi xon edi, xonga alohida xizmat ko'rsatgani uchun bir hovuch kishilarga yer hadya qilinardi. Yerni ijaraga olib ishlovchi dehqon yerning egasi emasdi. Shu boisdan dehqon yerni asrab - avaylashga, uning unumdorligini oshirishga intilmasdi, manfaatdor emasdi. Dehqon yer egasi bo'lmagani sababli boshqa joylarga ketaverardi.

Aholi og'ir soliqlardan, g'ayriqonuniy yig'im va majburiyatlardan azob chekardi. Turmush darajasi past bo'lib, aholi iste'mol uchun eng zarur bo'lgan tor doiradagi oddiy buyum va mahsulotlar bilan qanoatlanishga majbur edi. Ishlab chiqarish, asosan, iste'molga yo'naltirilgan bo'lib, iqtisodiyotning o'sishi uchun turtki bo'lolmasdi.

Dehqonchilik nochor ahvolda edi. Yerga ishlov berish o'sha - o'sha bir juft ho'kiz, so'qa-omoch darajasida qolib ketgan edi. Sug'orish ishlariga ahamiyat pasayib, sug'oriladigan yer maydonlari qisqarib borardi.

Xonliklarda sanoat ishlari rivojlantirilmadi. Rangli metallar, oltingugurt, marmar, toshko'mir, neft kabi tabiiy boyliklarga mo'l bo'lgan konlar bo'lsa-da, ularni izlab topish, tog' - kon ishlarini yo'lga qo'yishga e'tiborsizlik qilindi. o'lkada yirik daryolar bo'lsa-da, baliqchilikni sanoat darajasiga ko'tarish, kemasozlikni yo'lga qo'yishga e'tibor berilmadi.

Xon va aslzodalar boylikning asosi pul, oltin, kumush, qimmatbaho javohirlardan iborat, degan eski tasavvurlar ostida qolib ketdilar. Shu boisdan oltin, kumush, javohir va pullar ularning xazina to'plash manbayi bo'lib qolgan edi, iqtisodiyot rivoji uchun kapital (sarmoya) sifatida sarflanmadi, o'lik mol sifatida saqlanardi. Davlat xazinasiga tushgan daromad qo'shin xarajatlarini zo'ig'a qoplardi.

Buyuk ipak yo'lining yopib qo'yilishi natijasida tovar - pul munosabatlari rivojlantirilmadi. Savdoda hamon mol ayirboshlash tarzi davom etardi. O'rta Osiyo jahon bozoridan ajralib qolgani ustiga, o'zaro urushlar tufayli xonliklar o'rtasida yagona ichki bozor ham tashkil topmagan edi.

Dunyoviy fanlar keyingi o'ringa tushirib qo'yildi. Shayboniylar davrida so'fizm davlat mafkurasi darajastga ko'tarildi. Xon saroyida diniy ulamolardan iborat kengash tuziladigan bo'ldi.

Qoloqlik oqibatlari: O'zbek xonliklarining jahon taraqqiyotidan orqada qolishining oqibati yomon bo'ldi. Iqtisodiy qoloqlik va harbiy nochorlik, ijtimoiy - siyosiy beqarorlik O'rta Osiyoni o'z tasarrufiga kiritib olishga intilayotgan davlatlarga qo'l keldi.

Taniqli O'zbek yozuvchisi Abdulla Qodiriy o'zining «O'tgan kunlar» romanida o'zaro urushlar girdobiga botib qolgan, vaqtini aysh - ishratda o'tkazayotgan xonlar va amaldorlarning qilmishlari qanday oqibatlarga olib kelishini yaqqol tasvirlab beradi. Romanda Yusufbek hoji tilidan quyidagi alamli so'zlar bayon qilinadi: «Maqsadlari juda ochiq... Bittasi mingboshi bo'lmoqchi, ikkinchisi Normuhammadning o'rniga o'tirmoqchi, uchinchisi yana bir shaharni o'ziga qaram qilmoqchi. Ittifoqning nima ekanligini, yolg'iz o'z manfaati, shaxsiyati yo'lida bir - birini yeb, ichgan mansabparast, dunyoparast va shuhratparast muttahamlar Turkiston tuprog'idan yo'qolmay turib, bizning odam bo'lishimizga aqlim yetmay qoldi... Biz shu holatda ketadigan, bir - birimizning tegimizga suv quyadigan bo'lsak, yaqindirki, chor istibdodi Turkistonimizni egallar».

Haqiqatan ham shunday bo'ldi. Xonliklardagi o'zaro nizo va urushlar, parokandalik, oxir - oqibat, ularning Rossiya imperiyasi tomonidan istilo etilishi uchun qulay imkoniyat yaratdi.

Tayanch tushunchalar:

Xuroson, Xorazm, shialik, Baqtriya, Buyuk ipak yo‘li, Dovon, Ellinlashtirish, Uyg‘onish davri, universallik - qomusiylik, Turon, milliy biqlik, siyosiy tarqoqlik, tanho, iqto.

Mavzuni mustahkamlash yuzasidan savollar:

1. Shayboniylar davlatining hududini aniqlang?
2. Shayboniylarning tariximizdagi katta xizmati?
3. Shayboniylarning Eron va Hind bilan munosabatlari?
4. Xalqaro munosabatlar tizimida Xuroson muammosi qaanday o‘rin tutdi?
5. Shayboniylar - Safaviylar, Shayboniylar - Boburiylar munosabatlari?
6. Qo‘qon - Xitoy munosabatlari keskinlashuvi sabablari?
7. Markaziy Osiyoning jahon bozoridan uzilib qolishi va uning oqibatlari nimada?

«KATTA O‘YIN» KONTSEPSIYASI VA UNING GEOSIYOSIY MOHIYATI (1 - BOSQICH)

Reja:

1. “Katta o‘yin” tushunchasi va kelib chiqish tarixi.
2. O‘zbek xonliklari va Rossiya imperiyasi munosabatlari
3. O‘rta Osiyoda Buyuk Britaniya va Rossiya manfaatlari doirasining to‘qnashuvi va uning asosiy sababalari.
4. 1839 - yilgi Buyuk Britaniya - Afg‘oniston urushi.
5. O‘rta Osiyodagi manfaatlar doirasini belgilashda Buyuk Britaniya - Rossiya bitimi.

1. “Katta o‘yin” tushunchasi va kelib chiqish tarixi. «Katta o‘yin» («Great game») konsepsiyasi xalqaro munosabatlar tarixida ikki bosqich yoki ikki to‘lqindan iborat. Konsepsiya ob‘yekti Markaziy Osiyo mintaqasi, predmeti esa mazkur mintaqadagi siyosiy jarayonlar. Konsepsiya sub‘yektlari yetakchi xorijiy davlatlar hisoblanadi. Odatda “Katta o‘yin” atamasi qayd etib o‘tilganidek Markaziy va Janubiy Osiyoda o‘z hukmronligini o‘rnatish uchun Buyuk Britaniya va Rossiya o‘rtasida olib borilgan qarama - qarshilikni tavsiflash uchun ishlatilgan.

«Buyuk o‘yin» konsepsiyasi XIX asr II - yarmi va XX asr boshlarida Buyuk Britaniyaning Janubiy Osiyo orqali (janubdan shimol tomon) va Rossiyaning shimoldan Markaziy Osiyo mintaqasini bosib olish uchun intilishlari, olib borgan harbiy - diplomatik munosabatlari asnosida shakllangan. Xalqaro munosabatlar tarixida bu «Buyuk o‘yin» konsepsiyasining birinchi to‘lqini nomini olgan.

Konsepsiyaning ikkinchi to‘lqini XX asr oxirida yangi mustaqil davlatlar – Ozarbayjon, Tojikiston, Turkmaniston, O‘zbekiston, Qirg‘iziston va Qozog‘istonni o‘z nazoratiga olish istagi bilan Turkiya va Eron davlatlari tashabbuskorligida shakllandi. Keyinchalik bu ikki davlat qatoriga AQSH, Pokiston, Rossiya, Xitoy, Hindiston va boshqa yetakchi davlatlar ham qo‘shildi. Shuningdek “Yangi katta o‘yin” ob‘yekti ham o‘zgardi. Bu jarayon endi o‘ziga Yaqin Sharq, Shimoliy Afrika, Sharqiy Yevropa hududini ham ola boshladi. Mutaxassislar o‘rtasida konsepsiya ikkinchi to‘lqini «New Great game» - «Yangi buyuk o‘yin» konsepsiyasi deb ham qo‘llanilmoqda.

2. O‘zbek xonliklari va Rossiya imperiyasi munosabatlari

O‘rta Osiyo va Rossiya xalqlari o‘rtasidagi munosabatlar, savdo aloqalari tarixi uzoq o‘tmishga borib taqaladi. Volgabo‘yi orqali Rus savdogarlari ham, O‘rta Osiyo savdogarlari ham ikki mintaqada o‘rtasida savdo aloqalarini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaganlar. XVI asrda jahondagi yirik davlatlar tomonidan dunyoni bo‘lib olish boshlangan davrda Rossiya Qozon, Astraxan, Sibir xonliklarini zabt etadi. Natijada

Rossiya va O'zbek xonliklari bir - biriga bevosita qo'shni bo'lib qoladi. Bu holat ularning o'zaro munosabatlarini yanada rivojlantirishga imkoniyat yaratdi. O'rta Osiyoning savdo - hunarmandchilik doiralari o'z mahsulotlarini, ayniqsa, ipak, paxtadan to'qilgan matolarni talab qilayotgan Rossiya bilan savdo - tijorat munosabatlarini rivojlantirishdan g'oyat manfaatdor edi. Rossiyaning movut, temir, mis, mo'yna, charm va boshqa mollari o'rta Osiyoda xaridorgir edi. Savdo - sotiq ishlari uchun qulay shart - sharoit yaratishda O'zbek xonliklari va Rossiya o'rtasidagi elchilik munosabatlari muhim o'rin tutardi.

Rossiya va xonliklar o'rtasida XVIII asrda olib borilgan elchilik munosabatlari ham muhim ahamiyat kasb etdi. 1619 - yilda Imomqulixonning elchisi Odambiy Moskvaga boradi va podsho Mixail Romanov qabulida bo'ladi. Podsho Odambiy bilan birgalikda Buxoroga Ivan Xoxlov boshchiligida elchilarni yuboradi. I. Xoxlovni Imomqulixon qabul qiladi, rus podshosi iltimosiga binoan o'z saroyidagi 23 nafar rus asirlarini ozod qiladi. I. Xoxlov 1620–1622 - yillarda Buxoro xonligining ichki va tashqi siyosati haqida qimmatli ma'lumotlar to'playdi. U qimmatli sovg'alar bilan Moskvaga kuzatiladi. Yozma manbalarga ko'ra, XVI–XVII asrlarda Buxoro va Xiva xonliklariga Rossiyadan 12 marta elchilar kelishgan. 1583–1600 - yillarda Moskvada 5 marta Buxoro elchilari, 2 marta Xiva elchilari bo'lishgan. Bu misollar o'rta Osiyo va Rossiya o'rtasida savdo - diplomatik aloqalarning ancha faollashganligidan guvohlik beradi.

XVIII asrdan boshlab Rossiya imperiyasining O'zbek xonliklari bilan bo'lgan munosabatlarida tazyiq o'tkazishi ustunlik qila boshladi. Bu Rossiya imperiyasining siyosatida O'rta Osiyo xonliklarini savdo - sotiqda kamsitish, ularning tabiiy boyliklariga ko'z olaytirish, strategik maqsadlarni ro'yobga chiqarish kayfiyatining kuchayganligida yaqqol namoyon bo'la boshladi.

Pyotr I Buxoro va Xiva xonliklarini siyosiy jihatdan Rossiyaga teng davlatlar emas deb hisoblab, ularga tazyiq o'tkaza boshladi. Bunga xonliklardagi ichki siyosiy ahvol ham qulay sharoit yaratib bergan edi. Masalan, Xiva xoni Shohniyoz 1700 - yilda Pyotr I huzuriga yashirinchalik elchi yuborib, Xivani Rossiya tobeligiga qabul qilishni so'ragan. 1709 - yili toj - u taxt vorisi Muhammad ham shunday qilgan edi. Pyotr I Xiva xoniga jo'natgan yorlig'ida shunday gaplar yozilgan edi: «Shohona muruvvat ko'rsatib, xonning qo'l ostidagi jamiki narsalari bilan birga, abadiy tobeligimizga olamiz». Biroq bu niyat u davrda amalga oshmay qoldi. Xivada boshlanib ketgan ichki urushlar va chor Rossiyasining «Shimoliy urush» bilan bandligi bunga sabab bo'ldi.

1713 - yili Astraxanga kelgan Xiva elchisi Xoja Nafas rus ma'murlariga, Sankt - Peterburgga borgach, podsho Pyotr I ga Amudaryo sohillaridagi qumlar oltinga boyligini, sohilda istiqomat qiluvchi aholi ko'p miqdorda oltin yuvib olayotganini aytadi. Ana shu ma'lumotlar ta'sirida Pyotr I O'zbek xonliklariga kirib borish maxfiy

rejasini tuzadi. U ikki harbiy ekspeditsiya tashkil etadi. Biriga Aleksandr Bekovich - Cherkasskiyni, ikkinchisiga kapitan Ivan Buxgolsni rahbar etib tayinlaydi.

Bekovich - Cherkasskiy harbiy ekspeditsiyasi tarkibida katta harbiy qo'shin bor edi. Ular 1717 - yilda Xiva xonligi hududlariga kirib keladi va harbiy to'qnashuvlar bo'ladi. Xiva xoni Sherg'ozixon hiyla ishlatib Bekovich - Cherkasskiyni qabul qiladi va uning qo'shinlarini qirib tashlaydi. Pyotr I uyushtirgan ekspeditsiyaning halokati Xiva – Rossiya munosabatlarini keskinlashtirib yubordi.

Buxgols «ekspeditsiyasiga» kelsak, uning qo'shini 1715 - yili Toboldan Irtish bo'ylab Yorkentga yo'l oladi. Bu guruh Yamishchev ko'lida bo'lib, u yerda istehkom quradi. Biroq ular qalmoqlar hujumiga uchrab, orqaga chekinishga majbur bo'ladilar.

1717 - yili Buxoro xoni Peterburgga o'z elchisini yuboradi. Elchi Qulibek Abulfayzxonning Pyotr I ga shvedlar ustidan qozongan g'alabasi munosabati bilan yozilgan qutlov maktubini topshiradi. Abulfayzxon o'z maktubida ayni paytda Buxoroga Rossiya elchisi yuborilishini so'ragan edi. Bunga javoban Rossiya hukumati 1721 - yili Florio Beneveni elchi qilib jo'natadi. Rossiya elchisiga Sharq mamlakatlariga olib boradigan suv va quruqlik yo'llarini o'rganish; rus savdosini kengaytirish imkoniyatlarini aniqlash; Buxoro xonini Rossiya bilan ittifoq tuzishga ko'ndirish; xonga rus gvardiyachilarini taklif qilish; qayerda qancha oltin borligini aniqlash va ularni xaritaga tushirish; xonlikdagi qal'a va qo'shinlari ahvolini o'rganish hamda xonlikning Eron va Xiva bilan o'zaro munosabatlarini o'rganish vazifalari yuklatilgan edi. F. Beneveni Buxoroga yetib keladi va Abulfayzxon qabulida bo'ladi.

F. Beneveni Buxoroda 3,5 yil turdi va o'z oldiga qo'yilgan masalalar bo'yicha qimmatli ma'lumotlar to'plashga muvaffaq bo'ladi. Ularni Sankt - Peterburgga ochiq va shifrlangan xat orqali jo'natib turadi. Hukumatning barcha topshiriqlarini bajargan F. Beneveni 1725 - yilda Peterburgga qaytib ketadi.

XVIII asrning birinchi choragida Kichik, o'rta, Katta juzga bo'lingan qozoq sultonlari o'rtasida o'zaro kurash kuchaydi. Natijada ular nochor ahvolga tushib, tashqaridan yordam so'rashga majbur bo'ldilar. 1730 - yilda Kichik juz sultoni Abulxayr Rossiyaga elchi jo'natib, Rossiya tobeligiga o'tish istagini bildiradi. 1732 - yilda Kichik juz, 1739 - 1740 - yillarda Semeixon boshchiligidagi O'rtajuz, 1747 - yilda Katta juz ham Rossiya tobeligiga o'tadi. Natijada Rossiya hukumati uchun o'rta Osiyoni o'z ta'siriga bo'ysundirish yo'lida qulay imkoniyat yuzaga keladi.

1734 - yili senat kotibi Kirilov boshchiligidagi harbiy guruh tayinlanadi. U «Orol dengizida Rossiya bayrog'ini ko'tarish», «Buxoro va undan Hindistonga» boradigan yo'lni ochishi, oltin konlarini izlashni davom ettirishi lozim edi. 1735 - yilda Kirilov guruhi Or daryosi bo'yida Or qal'asini qurdi (keyinchalik bu qal'a atrofida Orenburg shahri vujudga keladi), Yoyiq va Irtish sohillari (Sibir)da istehkomlar barpo etdi. Xonliklar savdogarlari Rossiya bilan Orenburgda savdo - sotiq qiladigan bo'lishdi.

XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab Rossiya savdo - iqtisodiy aloqalarida oʻrta Osiyo xonliklarining ahamiyati yanada orta bordi. Bunda, birinchidan, Rossiyada rivojlanib borayotgan sanoat uchun xomashyo manbalari topishga intilish, ikkinchidan, Osiyoda, xususan Hindistonda Buyuk Britaniya taʼsirining kuchayib borayotganligi sabab boʻlgan.

XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida rus sarmoyasi oʻrta Osiyo bozorida yetakchi oʻrinni egalladi. Ingliz mollari Rossiya orqali olib kelinar edi. Nijegorod yarmarkasida rus savdogarlaridan tashqari Oʻzbek xonliklari, Eron va Hindistondan kelgan savdogarlar ham qatnashgan. XIX asr boshlarida Rossiya Oʻzbek savdogarlari uchun katta imkoniyatlar yaratdi, baʼzi cheklashlar bekor qilindi. Endi ular Rossiyaning ichkari shaharlariga ham borib savdo qila oladigan boʻlishdi.

3. Oʻrta Osiyoda Buyuk Britaniya va Rossiya manfaatlari doirasining toʻqnashuvi va uning asosiy sabablari.

XIX asrning birinchi yarmida Buyuk Britaniya va Rossiya davlatlari oʻrtasida Buxoro, Xiva, Qoʻqon xonliklari hududlari uchun raqobatchilik kuchayib, keskinlashib ketdi. Bu paytda jahonning yetakchi mustamlakachi davlatlari oʻz taraqqiyotining yuksak darajasiga erishdilar. Ularda sanoat toʻnatarishi amalga oshirildi. Sanoat zamonaviy fan - texnika yutuqlari asosida qayta jihozlandi. Tovar ishlab chiqarish keskin oʻsib bordi. Kuchli dengiz flotlari tashkil etildi. Va shunga mos ravishda armiya ham zamonaviy qurol-yarogʻ bilan taʼminlandi. Maʼlumki rus imperatorlari Rossiyani ayni damda janubdagi iliq dengiz sohillariga olib chiqishga harakat qilishar edi. Bu esa ingliz manfaatlariga zid edi. Buyuk Britaniya nafaqat Markaziy Osiyoni qoʻldan ketishidan havfsirar edi. Ayni damda ingliz Hindistoni ham havf ostida qolishi hech gap emas edi. Raqobatchilikning kuchayishiga quyidagilar sabab boʻldi:

- Buyuk Britaniya va Rossiyaning Oʻrta Osiyo hisobiga yangi mustamlakalarga ega boʻlish yoʻlidagi urinishlari;
- oʻz mollarni sotish va undan moʻmay daromad olish uchun oʻrta Osiyo bozorlarini egallash istagi;
- Oʻrta Osiyoning boy xomashyo manbalariga ega boʻlishga intilishlari.

Bu omillar dunyodagi ikki yirik mustamlakachi davlatlar manfaatlarining toʻqnashuviga olib keldi. Yuqorida qayd etilgan ushbu “Katta oʻyin” da dunyoning qolgan yetakchi davlatlari nega faol ishtirok etishmadi yoki boʻlmasa ular nega jim turishdi degan savol paydo boʻlishi mumkin. Gap shundaki bu paytda xonliklar faqatgina ingliz mustamlakalari va rus yerlariga tutash boʻlishgani uchun uchinchi ishtirokchining (Fransiya boʻladimi, Germaniya boʻladimi) kirib kelishining imkoni yoʻq edi.

Hindistonda mustahkam oʻrnashib olgan ingliz mustamlakachilari oʻzlari tuzgan Ost - Indiya (Sharqiy Hindiston) kompaniyasi vositachiligida Oʻrta Osiyo tomon siljishga urindilar. Ularning maqsadi Rossiyaning Oʻzbek xonliklaridagi taʼsirini yoʻqqa chiqarish hamda xonliklarni oʻz taʼsir doirasiga olishdan iborat edi. Buyuk Britaniya hukmron doiralari xonliklarning ichki va tashqi ahvolini, ularni bogʻlab turgan yoʻllarni aniqlash, xonlar bilan aloqa oʻrnatish maqsadida maxsus ekspeditsiyalar yubora boshladi. Ekspeditsiyalar zimmasiga, ayni paytda, mahalliy nufuzli kuchlar bilan aloqa oʻrnatish vazifasi ham yuklatilar edi.

Ingliz ekspeditsiyalaridan biri U.Murkford boshchiligida uyushtirildi. Murkford ekspeditsiyasi 1825 - yil fevral oyida Buxoroga yetib keldi. Manbalarda qayd etilishicha, ekspeditsiya tarkibida 70 ta kishi boʻlib, ular olib kelgan 80 sandiq turli xil mollar Buxoro qushbegisiga koʻrsatilgan. Inglizlar Buxoro xonligini har tomonlama oʻrganishga, mahalliy hukmdorlar orasida inglizlarga tarafdor guruhni shakllantirishga muvaffaq boʻlgan edi.

Murkford ekspeditsiyasidan xabar topgan Rossiya hukmron doiralari tashvishga tushdilar. Natijada Rossiya hukumati Buxoro amiri Haydarga inglizlarning Buxorodagi xatti - harakatidan noroziligini bildiradi. Rossiya hukmron doiralarida borgan sari Oʻrta Osiyoni bosib olish kayfiyati kuchayib bordi. 1826 - yilda Rossiya hukumati polkovnik F. Berg boshchiligida Ustyurtga ekspeditsiya yuborib, Oʻrta Osiyoga boradigan yoʻllarni yanada aniqroq belgilab oldi.

1831-yilda inglizlar Oʻrta Osiyoga ikkinchi marta elchi yubordilar. Elchilarga ingliz armiyasi leytenant Aleksandr Byorns boshchilik qildi.

Ingliz ekspeditsiyasi vakillari odatda savdogarlar sifatida kirib kelishadi. A. Byorns 1832 - yilda Buxoroga kirib keldi. U oʻzini arman savdogari deb tanitdi. Qoʻlida hind va afgʻon savdogarlarining tavsiyanomalari boʻlgan bu «tadbirkor» Buxoro xonligi qushbegisi bilan aloqa bogʻlay oldi. Buyuk Britaniya hukumati Hindiston bilan Oʻrta Osiyo oʻrtasida savdo aloqalarining kengayishiga oʻzining xonliklardagi taʼsirini qaror toptirishning asosiy yoʻli deb qarar edi. Shuning uchun ham Buyuk Britaniya hind savdogarlariga xonliklar bilan savdo - sotiq aloqalarini yoʻlga qoʻyishlarida katta yordam koʻrsatdi. Xususan, hind savdogarlariga qarz hamda ingliz mollari berib turildi. Bu mollar oʻrta Osiyoda Rossiya mollari narxidan arzonga sotilar edi. Maʼlumki sanoat ishlab chiqarishining yuksalishi natijasida Buyuk Britaniya tarixida ilk bor 1825 yilda ortiqcha ishlab chiqarish krizisi sodir boʻlgan edi. Sotilmay qolgan mollarni arzon narxlarda hind orqali tashish boshlandi.

Aleksandr Byorns mamlakat hududida katta razvedka maʼlumotlari ham toʻplay oldi. Bu elchilik missiyasi Oʻrta Osiyoda ingliz savdosining rivqjlanishiga yordam berdi.

1839 - yili Buyuk Britaniya Afgʻonistonga qarshi harbiy harakatlar boshlaganida Rossiya – Buyuk Britaniya munosabatlari yanada keskinlashgan. Agar Afgʻoniston

bosib olingudek bo'lsa, navbat O'rta Osiyoga kelishi mumkin edi. 1839 - yili Hirotida o'z qarorgohini vujudga keltirgan ingliz razvedkasining ayg'oqchilari O'rta Osiyo xonliklariga yuborilib turildi. Xususan, ingliz razvedkasi vakillaridan kapitanlar Jeyms Abbot, Charlz Stoddart, Konolli, Richard Shekspirlar Xiva, Buxoro, Qo'qon xonliklariga kelib harbiy, siyosiy, iqtisodiy masalalarda ma'lumotlar to'plab, o'z rahbarlariga yetkazardi.

Inglizlarning O'rta Osiyodagi harakatlaridan tashvishga tushib qolgan Rossiya 1839 - yili Xiva xonligiga qarshi birinchi harbiy yurishni boshladi. Bu yurishga Orenbug gubernatori V. A. Perovski rahbarlik qilgan edi. Biroq urush qatnashchilarining o'zini sovuqqa oldirishi, oziq - ovqat, yem - xashakning tugab borishi oqibatida orqaga qaytadi. Bu yurish muvaffaqiyatsizlikka uchradi.

O'rta Osiyo xonliklari va Rossiya munosa - batlarining keskinlashuviga podsho Rossiyasining o'rta Osiyoda o'z ta'sirini mustahkamlash yo'lidagi harakatlari sabab bo'ldi. Xususan, 1847 - yilda Rossiya, xonliklarga olib boradigan yo'lda ikkita istehkom qurdi. Ularning biri – Aralsk shahri yaqinida barpo etilgan (Sirdaryo o'zani yaqinida) Raim istehkomi, ikkinchisi Yettisuv Olatog'idagi Kopal istehkomi edi. Bu istehkomlar Rossiya olib borgan siyosatda harbiy yo'l bilan O'rta Osiyoni ishg'ol etish tomon burilish ro'y berganligining yaqqol isbotidir. Bu hol O'rta Osiyo xonliklarini tashvishga solib qo'ydi. Shuning uchun ham Xiva xoni Orenburgga o'z vakillarini yubordi. Xon o'z maktubida yaxshi qo'shnichilik o'rnatish hamda do'stona yashash istagini bildirgan hamda Raim istehkomini buzib tashlashni iltimos qilgan edi. Xiva elchilari 1847 - yilda Peterburgda podsho qabulida bo'lgan bo'lsalarda, ko'zlangan maqsadga erisha olmadilar. Piterburg hukmron doiralari qal'a garnizoni elchilik va savdo karvonlarini himoya qilishda muhim ahamiyat kasb etishini aytishadi.

Xiva xonligining qurol kuchi bilan istehkomni yo'q qilish yo'lidagi urinishlari natija bermadi. Chunki, rus garnizoni yaxshi qurollangan edi. Bu paytda Qo'qon – Rossiya munosabatlari ham keskinlashgan edi. Qo'qon xoni Xudoyorxon ham yangi istehkomlar qurilganligidan tashvishga tushib qolgan edi. Natijada, Xudoyorxon Rossiyaga elchi yuboradi. Podsho nomiga yo'llangan maktubda Xudoyorxon Nikolay I ga Qo'qon xonligida jamoat tartibi tiklanganligini, savdo yo'llari yaxshi qo'riqlanayotganligini, rus savdogarlari uchun hech qanday xavf - xatar yo'qligini bildirgan. Ayni paytda, Raim istehkomi qurilganligidan norozi ekanligini ma'lum qilgan.

Nikolay I o'z javob maktubida Qo'qonda tartib o'rnatilganligidan mamnun ekanligini bildirgann, biroq Raim istehkomi buzilmasligini tasdiqlagan edi. Podsho o'z fikrini Raim istehkomining avvalo Rossiya hududida qurilganligi bilan, ikkinchidan esa, bu istehkom u qurilgan hududda tartib va tinchlikni, savdo karvonlari osoyishtaligini ta'minlashga xizmat qilayotganligi bilan «asoslagan» edi. Tez orada

Qo‘qon qa‘lasi bo‘lgan Oqmasjidni Rossiya bosib olishni mo‘ljallayotgani ma‘lum bo‘lgach, Rossiya – Qo‘qon munosabatlari yanada keskinlashdi.

Yuqorida qayd etilganlar ertami - kechmi Rossiyaning o‘rta Osiyo xonliklariga qarshi bosqinchilik yurishi boshlashi muqarrar ekanligini ko‘rsatar edi.

4. 1839 yilgi Buyuk Britaniya - Afg‘oniston urushi. Inglizlar Hindistonda XVII asr boshlarida paydo bo‘lishgan edi. Buyuk Britaniyaning “Ost - Indiya” kampaniyasi Hindiston bilan olib boriladigan savdo munosabatlarini o‘z qo‘liga olgan edi. Bu savdo tashkiloti vaqt o‘tishi bilan faqatgina savdo tashkiloti bo‘lib qolmasdan, balki Buyuk Britaniyaning markaziy va janubiy osiyodagi olib boradigan siyosiy - diplomatik va harbiy harakatlarida muhim, hal qiluvchi instrument vazifasini ham o‘tab boshladi. XVIII asr oxiriga kelib Hindistonni egallash deyarlik yakunlandi. Bu paytda ruslarning Kavkazda va O‘rta Osiyodagi harakatlari kuchayib bordi. 1717 - yilda Bekovich – Cherkasskiy boshchiligidagi rus ekspeditsiyasi taqdiri fojeali tugagan bo‘lsada, rus elchilarining kirib kelishlariga chek qo‘ymadi. 1722-1723 yillarda rus qo‘shinining Eron qilgan harbiy yurishlarini ba‘zi tadqiqotchilar “Katta o‘yin” siyosatining boshlanishi deb ta’riflashadi. Negaki bu jangda fors qo‘shinlariga ingliz harbiy maslahatchilari yaqindan yordam berishadi. 1796 yilda rus imperatori Yekaterina II (1762-1796) vafot etadi. Taxtga o‘g‘li Pavel I (1796-1801) o‘tiradi. U onasining olib olib borgan ichki va tashqi siyosatini yoqtirmas edi. Shuningdek saroydan Yekaterina davrida yig‘ilgan aslzodalarni haydab boshladi. Rossiya tashqi siyosatida keskin burilish boshlab sharqqa yurish boshladi. Fransuz imperatori Napoleon Bonapart bilan kelishib hindga birgalikda rus - fransuz qo‘shinlarini yuborishga qaror qiladi. O‘z navbatida hindga katta qo‘shin jo‘natiladi. Faqatgina Pavel o‘ldirilishi natijasida bu reja amalga oshmay qoldi.

1812-1813 yillardagi rus - eron urushlarida ham fors qo‘shinlariga ingliz instruktorlari katta yordam berishgan. Bu urush Guliston va Turkmanchoy bitimlarining imzolanishi bilan yakuniga yetdi.

“Meni do‘stlarimdan xalos eting”. “Katta o‘yin” davri karikaturasi. Afg‘on amiri Sher Ali Rossiya (ayiq) va Buyuk Britaniya (sher) o‘rtasida.

1837 - yilda Afgʻonistonga rus elchisi poruchik Vitkevich keladi. U afgʻon amiri Doʻst Muhammad qabulida boʻladi. Oʻzaro muzokaralar natijasida Rossiya manfaatlariga xizmat qiladigan shartnoma imzolashga erishadi. Lekin Buyuk Britaniyaning talabi bilan Rossiya Vitkevichni Afgʻonistondan chaqirib olishga majbur boʻladi. Oʻrtada imzolangan shartnoma oʻz kuchini yoʻqotadi. Vitkevichdan bir yil oldin maxsus missiya bilan Afgʻonistonga ingliz elchisi agent Byorns kelgan edi. Inglizlar 1838- yilda faol jangovar harbiy harakatlarni boshlab yuborishdi. Afgʻonlarning uyushmaganligi, armiyaning harbiy - texnik qoloqligi inglizlarga qoʻl keldi. Ingliz qoʻshini tezda mamlakat ichkarisiga chuqur kirib bordi. Mamlakat poytaxti bosib olindi. Rossiyaparast amir Doʻst Muhammad taxtdan agʻdarib tashlandi. Afgʻon taxtiga inglizlar oʻz “odami” qoʻyishdi. Ingliz okkupatsiyasi uch yil davom etdi. Lekin 1841- yilda mamlakatda yana taxt toʻntarish amalga oshirildi. Inglizlar mamlakatdan haydab chiqarildi. Agent Byorns oʻldirildi. Bir yil oʻtgach Buxoroda amir Nasrullo tomonidan ingliz agenti Konolli oʻldirildi. Bu ingliz elchiligidan yakunidan darak berardi.

5. Oʻrta Osiyodagi manfaatlar doirasini belgilashda Buyuk Britaniya - Rossiya bitimi.

XIX asr oxiriga kelib jahonning yetakchi lider mustamlakachi davlatlari dunyoni bosib olishni yakunlashdi. Asosiy yirik mustamlakalar Buyuk Britaniya, Rossiya, Fransiya qoʻlida toʻplandi. Bu kurashga masalan Germaniya kech qoʻshildi. Natijada dunyoning bunday taqsimlanishidan norozi davlatlar paydo boʻldi, ularning manfaatlari turli joylarda toʻqnash kela boshladi. Natijada 1882 - yilda Germaniya imperiyasi, Avstro - Vengriya imperiyasi, Usmoniylar imperiyasi ishtirokida Uchlar Ittifoqi tuzilgan edi. Bu ittifoq birinchi galda Buyuk Britaniya va Rossiya qarshi qaratilgan edi. Oʻrta Osiyo xonliklarining Rossiyaga qarshi turishda Buyuk Britaniyaga suyanishi mumkinligi ehtimoli ham oʻzini oqlamadi. Bunga Rossiya – Buyuk Britaniya munosabatlarida oʻzgarish yuz berganligi sabab boʻlgan edi. Afgʻonistonga qarshi urushda magʻlubiyatga uchragan Buyuk Britaniya Rossiya bilan kelishishga qaror qiladi. Bu kelishuvga binoan Rossiya Oʻrta Osiyo bilan cheklanadi, Hindistonga chiqish niyatidan voz kechadi. Buyuk Britaniya esa Rossiyaning Oʻrta Osiyoda olib borgan siyosatiga qarshilik qilmaydigan boʻladi. Afgʻoniston esa Buyuk Britaniya va Rossiyaning Osiyodagi mustamlakalari oʻrtasida ularni ajratib turuvchi hudud sifatida eʼtirof etiladi.

Oʻrta Osiyo xonliklari endilikda yakkalanib qolib, ularni faqat oʻzaro ittifoqlarigina saqlab qolishi mumkin edi. Afsuski, ularning oʻrtasidagi oʻzaro ziddiyat shu darajada kuchli ediki, hatto tashqi hujum xavfi ham ularni birlashtira

olmadi. Oqibati yomon bo'ldi. Xonliklar Rossiya istilosi qurboni bo'lishiga yo'l ochildi.

Mag'lubiyat sabablari: uchala xonlik ham Rossiya bilan janglarda iqtisodiy, harbiy jihatdan zaif edi; ular o'rtasida birlik yo'q edi, o'zaro yordamga kelishmadi; xonliklardagi zo'ravonlik ichki dushmanlar ko'payishiga olib keldi; xonliklar dunyodan ajralib qolgan bo'lib tashqi yordam bo'lmadi.

Tayanch tushunchalar:

“Katta o‘yin”, Xuroson, Xorazm, Hind, Buyuk ipak yo‘li, Dovon, Turon, milliy biqqlik, siyosiy tarqoqlik, tanho, iqto, parokandalik, mustamlakachilik, jahon savdosi, kapital, Uchlar itifoqi, Antanta.

Mavzuni mustahkamlash yuzasidan savollar:

1. “Katta o‘yin” tushunchasi va kelib chiqish tarixi haqida nima bilasiz?
2. O‘zbek xonliklari va Rossiya imperiyasi munosabatlari qay ahvolda edi?
3. O‘rta Osiyoda Buyuk Britaniya va Rossiya manfaatlari doirasining to‘qnashuvi va uning asosiy sabablari nimada?.
4. 1839 yilgi Buyuk Britaniya - Afg‘oniston urushi qanday yakun topdi?
5. O‘rta Osiyodagi manfaatlar doirasini belgilashda Buyuk Britaniya - Rossiya bitimi qachon imzolandi?
6. “Katta o‘yin” ning birinchi bosqichi qanday yakun topdi?

Geosiyosiy bilimlar rivojida I.Karimovning “O‘zbekiston XXI asr bo‘lag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari” asarining nazariy - metodologik ahamiyati

Reja:

1. “O‘zbekiston XXI asr bo‘lag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari asari” da geosiyosiy masalalar.
2. Dunyoning mo‘rt, murakkab va muammoli bo‘lib turganligini ifodalovchi ijtimoiy - siyosiy omillar.
3. Mintaqaviy, diniy tusdagi tahdidlar va ularning geosiyosiy xarakteri.
4. Xalqaro hamkorlik tahdidlarga qarshi kurashning muhim omili.

1. “O‘zbekiston XXI asr bo‘lag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari asari” da geosiyosiy masalalar.

Insoniyat, mamlakatlar va xalqlar hayotida XX asr poyonida muhim o‘zgarishlar sodir etildi. Uzoq davom etgan ikki qarama - qarshi qutblarning siyosiy - mafkuraviy, harbiy - texnik sohadagi kurashiga chek qo‘yildi. Biz yashayotgan davr qanday xususiyatlarga ega? So‘nggi vaqtlarda jahonda yuz bergan, dunyoning jo‘g‘rofiy - siyosiy tuzilishini va xaritasini tubdan yangilagan o‘zgarishlar hozirgi zamon va kelajak uchun qanday tarixiy ahamiyatga molik? Bular haqida mulohaza yuritish va ularga to‘g‘ri baho berish, hamda to‘g‘ri xulosalar qilish juda muhim. Ikkita g‘oviy tizimning qarama - qarshiligi tugagach dunyoning qator mintaqalarida parokandalik boshlanib, olovli nuqtalar ham paydo bo‘ldi. Bunday sharoitda har bir davlat o‘zining geografik joylashgan o‘rni, geogstrategik mavqei, xalqining milliy turmush tarzi, ijtimoiy - iqtisodiy vaziyati, tashqi siyosiy, harbiy omillarni hisobga olib o‘z xalqining azaliy orzu - umidlariga xizmat etadigan taraqqiyot dasturini yaratishi, uni izchil yo‘lga qo‘yishi muhim ahamiyat kasb etardi. Bu bilan bog‘liq ustuvor vazifalar, yo‘nalishlar, o‘z yo‘limizning shart - sharoitlari va zaminlari I.A.Karimovning «O‘zbekistonning o‘z istiqlol va taraqqiyot yo‘li» asarida chuqur bayon etilgan. Mustaqil bo‘lgan har bir davlat o‘z taraqqiyot yo‘lini izlaydi. Jahon va o‘zimizning amaliyotimizdan olingan barcha unumli tajribani rad etmagan holda o‘z taraqqiyot yo‘limizni tanlab olish respublikaning qat’iy pozitsiyasi¹ ekanligi ko‘rsatib o‘tildi. Ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ma’naviy sohadagi vazifalar belgilab olindi. O‘zbekiston tashqi siyosatining qoidalari belgilab berildi. Bozor iqtisodiyotiga o‘tishning besh tamoyili I.Karimovning «O‘zbekiston - bozorga o‘tishning o‘ziga xos yo‘li» (1993 - yil), O‘zbekiston - iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo‘lida»

¹ Karimov I. A. Havfsizlik va barqaror taraqqiyot yo‘lida. Asarlar, 6-jild. –T.: «O‘zbekiston», 1998. 41-b

asarlarida keng yoritildi. “O‘zbekiston XXI asr bo‘lag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari asari” da esa yangi ming arafasida insoniyatni kutayotgan keng qamrovli global muammolarni ilgari surilishi, tahlil etilishi, ularni oldini olish mexanizmlarini ishlab chiqish, ularni bartaraf etish borasidagi vazifalarning yoritilishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Asarda ilgari surilayotgan masalalarni mantiqiy ravishda uchta qismga bo‘lib o‘rganish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Dunyo xaritasida yangi mustaqil davlatlar paydo bo‘ldi. Ular, hozirgi til bilan aytganda, sotsialistik o‘tmishga ega bo‘lgan, o‘z siyosiy mustaqilligini tinch yo‘l bilan qo‘lga kiritgan davlatlardir. Bu davlatlar mustaqil rivojlanish va ijtimoiy munosabatlarni yangilash yo‘liga qadam qo‘ydi. Ular dunyodagi boshqa mamlakatlar orasida o‘z mavqeini mustahkamlashga intilmoqda. Tenglar orasida teng bo‘lishga, jahon maydonining tarkibiy qismiga aylanishga harakat qilmoqda. Bu davlatlar oldida muvaffaqiyatsiz, chippakka chiqqan tarixiy tajribaning fojiali oqibatlarini qisqa davr ichida bartaraf etish vazifasi turibdi. Ular zamonaviy bozor iqtisodiyotiga ega bo‘lgan, odamlar munosib turmush kechirishini ta‘minlay oladigan, insonning huquq va erkinliklarini himoya qila oladigan chinakam demokratik jamiyat qurishdek murakkab vazifani hal etishi zarur. O‘zbekiston ham ana shunday davlatlar jumlasiga kiradi. Asarda yangi asr bo‘lag‘asidagi vujudga kelgan ijtimoiy - siyosiy, geosiyosiy vaziyat chuqur tahlil etilgan xolda muhim metodologik ahamiyat kasb etadigan quyidagi muammolar ilgari suriladi:

XXI asr O‘zbekiston aholisi uchun qanday keladi? Kishilar turmushi kechagidan qanchalik yaxshiroq bo‘ladi? O‘zimiz uchun tanlab olgan islohotlar va yangilanish yo‘li o‘ta murakkab yo‘l ekanligini angelayapmizmi? Bu yo‘lda qanday muammolar, qiyinchiliklar, sinovlarga duch kelishimiz mumkinligini yetarli darajada aniq tasavvur qilyapmizmi?

Eng avvalo, odamlarning mana shu boy zaminda munosib hayot kechirishlarini ta‘minlashga qaratilgan maqsad va vazifalarni qay darajada ro‘yobga chiqara olamiz? Eng murakkab savollardan biri shuki, bizdagi barqarorlik va xavfsizlik yo‘lida tahdid bo‘lib turgan muammolarni anglab yetyapmizmi?

Xavfsizligimizga tahdid bo‘lib turgan muammolarga nimani qarshi qo‘ya olamiz? Jamiyatimiz to‘xtovsiz va barqaror rivojlanishiga, biz istiqomat qilayotgan mintaqada jo‘g‘rofiy - siyosiy muvozanat saqlanishiga nimalar kafolat bo‘la oladi?

Mamlakatimiz yangi ming yillikda mustahkam, og‘ishmay va barqaror rivojlanishni kafolatlaydigan qanday imkoniyatlarga ega? Jahonning barcha mamlakatlari bilan o‘zaro manfaatli, har tomonlama keng hamkorlik qilish uchun nimalarni taklif eta olamiz?¹

¹ Karimov I. A. Havfsizlik va barqaror taraqqiyot yo‘lida. Asarlar, 6-jild. –T.: «O‘zbekiston», 1998. 44-b

To'g'ri yangi mingyillik arafasida otalitar tuzum yemirilganidan keyin dunyoning qutblarga bo'linishi barham topdi. Lekin shu tufayli dunyo ko'pchilik kutganidek xavfsizroq, barqarorroq, sobitqadamroq bo'lib qolgani yo'q. Keyingi yillarda butun dunyo miqyosida va mintaqalar darajasida vujudga kelayotgan tashqi munosabatlarni tanqidiy tahlil qilish va eng avvalo:

- bir qancha mamlakatlarda keskin siyosiy kurash borayotgan bir vaqtda demokratiya asoslarining ba'zan qiyinchilik bilan qaror topish jarayonlarini tahlil qilish. Bunga misol tariqasida MDH hududida joylashgan davlatlardan Qirg'iziston, Gruziya, Ukraina, Moldova kabi davlatlarni aytish mumkin. Xalqaro maydonda esa Liviya, Misr, Bolqon davlatlarini misol qilib keltirish mumkin;

- milliy o'zlikni anglashning faol jonlanishi hamda millatlar va ayrim elatlarning o'z taqdirini o'zi belgilashga intilishi va shu bilan bog'liq masalalar. Bu jarayon Turkiya, Iroq, Suriya, Ozarbayjon, Kosovo, Sudan kabi mamlakatlar hayotida sodir etildi;

- etnik va millatlararo ziddiyatlarning saqlanib qolayotganligi. Buning ba'zi jihatlarini Kirg'iziston, Tog'li Qorabog', Sudan, Kosovo o'lkalarida kuzatish mumkin. Sobiq ittifoq davrida Farg'onada shu negizda janjal chiqarishga urinildi. I.Karimovning O'zbekiston hukumati tepasiga kelishi bilan bu masalani xalq etishga jiddiy kirishildi. Mamlakatimizda millatlararo totuvlik saqlandi;

- qotib qolgan mafkuraviy aqidalarning qadrsizlanishi hamda siyosiy va diniy ekstremizmning turli shakllari kuchayib borayotganligi. Bunday tushdagi kuchlar oldiniga Afg'oniston hududida qonli janglarni keltirib chiqarishdi. Uzoq payt Tojikistonda fuqarolar urushini sodir etishdi. Liviya va Suriyada barqarorlik buzildi. Million - million insonlar qochoqlarga aylanishdi;

- dunyoning katta qismida iqtisodi zaif, aholisi qashshoq yashayotgan mamlakatlar saqlanib qolayotganligi;

- mamlakatlar, xalqlar o'rtasida, bir mamlakat ichida esa ayrim ijtimoiy guruhlar o'rtasida iqtisodiy va ijtimoiy tabaqalanish kuchayib borayotganligi - bularning barchasi dunyo hali ham avvalgidek mo'rt bo'lib turganligi va avaylab munosabatda bo'lishni talab qilayotganligidan dalolat beradi. Tahlillar asosida bizni qurshab turgan olam g'oyat murakkab va muammoli bo'lib keldi, shunday bo'lib qolmoqda va yaqin istiqbolda ham shunday bo'lib qolishi asoslab beriladi.

Hozirgi sharoitda, umumiy xavfsizlikni ta'minlash va muvozanatga erishish manfaatlari nuqtai nazaridan, yangi mustaqil davlatlarning xavfsizligi va barqaror rivojlanish muammolari ulkan ahamiyat kasb etmoqda. Yer yuzida vaziyat va kuchlar nisbati shiddatli o'zgarib bormoqda. Yangi mustaqil davlatlar maydonga chiqmoqda. Bu esa hozirgi kunda davlatlar va xalqlarning barqarorligini ta'minlash uchun

yangicha yondashuvlarni izlab topishni, yangi mingyillikda xavfsizlikning yangicha modellarini ishlab chiqishni tobora qattiq talab qilmoqda.

Suveren davlatning har bir rahbari, har bir yetakchisi oddiy kishilar ishonch bildirib uning zimmasiga yuklagan juda katta burch va mas'uliyatni teran anglab, o'y - xayolini hamisha tinchlik, osoyishtalikni saqlash, avaylash va mustahkamlashga qaratmog'i kerak. Ushbu murakkab, voqealarga boy yillarda poydevorini qo'yishga muvaffaq bo'lingan yangi uyni qurish va obod qilish uchun o'rnimizga keladigan avlod oldidagi mas'uliyatimizni bir daqiqa bo'lsin, unutishga haqqimiz yo'q.

Asarda o'tgan yillarning mantiqi asosida hozirgi kunda uchta asosiy savolga murojaat qilinadi: xavfsizlikni qanday saqlab qolish lozim? Barqarorlikni qanday ta'minlash darkor? Taraqqiyot yo'lidan sobitqadam rivojlanishga nimalar hisobiga erishish mumkin?

Albatta bu savollarga javob izlanshanida qator siyosiy, iqtisodiy, madaniy, ma'naviy, diniy, mafkuraviy, tabiiy, geografik omillar birgalikda olib tahlil etilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa tariqasida quyidagi fikrlarni ilgari surish mumkin:

Birinchidan, I.Karimovning "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari asari" da esa yangi ming arafasida insoniyatni kutayotgan keng qamrovli global muammolarni ilgari surilishi, tahlil etilishi, ularni oldini olish mexanizmlarini ishlab chiqish, ularni bartaraf etish borasidagi vazifalarning yoritilishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Klassik geosiyosatning vakillari asarlarida esa muayyan mintaqaning manfaatlari oldinga o'ringa surilgan.

Ikkinchidan, biz yashayotgan mintaqaning geostrategik, geosiyosiy manfaatlari nuqtai nazaridan har bir masalaning yechimiga e'tibor qaratiladi.

Uchinchidan, tarixni mojarolar va adovat emas, balki xalqlar o'rtasidagi hamkorlik va ishonch olg'a harakatlantirishiga alohida urg'u berilgan. Va bu hamkorlikni ta'minlashdagi vazifalar, uning istiqbollari keng yoritilgan.

2. Dunyoning mo'rt, murakkab va muammoli bo'lib turganligini ifodalovchi ijtimoiy - siyosiy omillar.

Asarda bugungi O'zbekiston - faqat juda boy tabiiy - xom ashyo zaxiralari, cheksiz bozor va sarmoya sarflanadigan sohagina emas, shuningdek mamlakatimiz g'oyat ulkan aql - zakovat, ma'naviy va madaniy imkoniyatlarga ega ekanligiga alohida e'tibor qaratiladi. Bularning barchasi dunyoda yangi siyosiy va iqtisodiy tartib faol shakllanib borayotgan bir sharoitda, yurtimizning noyob jo'g'rofiy o'zni bilan qo'shilgan holda juda katta jo'g'rofiy - siyosiy va jo'g'rofiy - strategik qiziqish uyg'otishi tabiiy.

Sayyoramizning juda katta maydonida kuchlar nisbati ko'p jihatdan Markaziy Osiyodagi yangi mustaqil davlatlar qaysi yo'ldan borishlariga bog'liq. Hozir xalqaro munosabatlarning sifat jihatidan yangicha tartibini shakllantirish jarayonida ishtirok etayotganlar buni e'tirof etmasliklari mumkin emas. Hech shubha yo'qki, bu davlatlarning tanlab olgan yo'li islom dunyosida yuz berayotgan murakkab jarayonlarning rivojlanishi qanday natijalarga olib kelishiga va umuman jahon hamjamiyati uchun kelib chiqadigan barcha oqibatlariga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Ushbu omillarni tushunish O'zbekiston Respublikasining va butun Markaziy Osiyoning XXI asr bo'sag'asidagi taqdiri va rivojlanish istiqbollari haqida yuritilayotgan hamma fikr - mulohazalarning tayanch nuqtasi bo'lib qolishi kerakligi tegishli tahlillar uchun muhim metodologik ahamiyat kasb etadi. Ming yillik tarix shuni ko'satadiki, barqarorlik va jo'g'rofiy - siyosiy muvozanat saqlanib qolgan sharoitdagina bu mintaqa jo'shqin va sobitqadam rivojlanadi, jahon hamjamiyati uchun munosib sherik bo'la oladi, keng tomonlama integratsiyaga kirisha oladi.

Shuningdek Markaziy Osiyo mintaqasida turli siyosiy, iqtisodiy, harbiy, transportga va ekologiyaga oid to'planib qolgan muammolar ko'rsatib o'tilgan. Shu nazarda tutilgan holda butun mintaqaning sobitqadam va barqaror rivojlanishini ta'minlash hamda mojaroli vaziyatlarning oldini olish uchun hozirgi kunda ichki va tashqi muvozanatni saqlash va qo'llab - quvvatlashgina birdan - bir maqbul geosiyosiy tamoyildir degan xulosaga kelinadi. Mintaqada jo'g'rofiy - siyosiy muvozanatni va barqarorlikni saqlagan taqdirdagina mazkur muammolarni hal etish imkoni tug'iladi. Bu esa, o'z navbatida, yalpi xavfsizlikni ta'minlash muammolarini hal qilishga qo'shilgan salmoqli hissa bo'ladi.

O'zbekiston erkin rivojlanayotgan dastlabki yillarda orttirilgan tajriba ham ayni shundan dalolat bermoqda. Bu tajriba qo'lga kiritilgan ijtimoiy - siyosiy va iqtisodiy barqarorlik ulkan yutuq ekanligiga va bu ulug' ne'matning ahamiyati cheksizligiga yaqqol ishontirmoqda.

Shuning uchun ham: "Ogoh bo'ling, odamlar!" - degan da'vat hamisha bong urgandek yangrab turishi kerak. Faxrlanish mumkin va lozim bo'lgan bebaho qadriyatlar - o'z mustaqilligimizni, tinchligimizni, jamiyatda millatlar va fuqarolar o'rtasidagi totuvlikni asrang. O'z erkimizni qanday tasarruf etish, uni bugungi murakkab va ba'zan shafqatsiz dunyodagi haddan ziyod xavf - xatarlardan saqlash har birimizga bog'liqdir.

Davlatni aql - idrok bilan boshqarish, - mutafakkir Abu Nasr Forobiy X asrda saboq berib aytganidek, - xalq boshiga tushgan xavf - xatarni kamaytirish va bartaraf etishdan iboratdir.

Bugun biz qisqa muddat ichida tanlagan maqsadimiz yo'lida ancha ishlar qilinganligini yetarli emasligi ko'rsatib o'tiladi. Hali yana uzoq vaqt mobaynida ustuvor bo'lib qoladigan muammolarni aniq tasavvur etishni o'rganish lozim. Bu

muammolarning ko'pchiligini yalpi tamoyillar va ulkan voqea - hodisalar keltirib chiqargan. Shu sababli bizni o'rab turgan, hech kim o'z holicha yashay olmaydigan, hamma narsa ham bizga bog'liq bo'lavermaydigan, yuksak maqsadlarga erishish yo'lidagi intilishimizga jiddiy xavf - xatar solib turgan bu dunyoning o'zi nimadan iborat ekanligini chuqur tushunib olish juda muhim. Demak jarayonga ham ijtimoiy - siyosiy, ham iqtisodiy, ham ma'naviy - mafkuraviy, ham geostrategik - geosiyosiy nuqtai - nazardan qarash muhimligiga keng e'tibor beriladi.

Shuningdek geosiyosiy nuqtai nazardan pragmatik xarakterda ekani muhimdir. Unda ta'kidlanishicha bugungi kunda xavfsizlik va barqarorlik yo'lida paydo bo'layotgan tahdidlarga tegishli munosabatda bo'la olishning o'zigina yetarli emas. Mavjud xavf - xatarlarning tabiatini to'g'ri tushunib yetishimiz, ularning manbalari va o'zaro aloqalarini vaqtida aniqlash ilgari suriladi. Jamiyatda barqarorlikni saqlash shart - sharoitlarini belgilab olish va ulardan samarali foydalanish zarur. O'zbekiston Respublikasining barqaror va sobitqadamlik bilan rivojlanishi shularga bog'liqdir.

O'zbekiston uchun uning keng ma'nodagi milliy xavfsizligi nimani anglatadi, biz bu xavfsizlikni qanday tasavvur qilish lozim?

Birinchidan. O'zbekiston xavfsizlikning yaxlitligi haqidagi asosiy tamoyillardan birini to'la qo'llab - quvvatlaydi. Xavfsizlik - uzluksiz holatdir, hadsiz - hududsizdir.

Ikkinchidan. "Sovuq urush" barham topganidan keyin yalpi xavfsizlikka asosiy tahdidni etnik, mintaqaviy, mahalliy mojarolar va davlatlar ichidagi jangari separatizm solmoqda. Ayniqsa, bunday qarama - qarshiliklar ayrim mamlakatlar qo'lida ularning o'z manfaatlarini va ta'sir doiralarini saqlab qolish va himoya qilish uchun yoki strategik kuchlar muvozanatini o'z foydalariga o'zgartirish uchun qudratli siyosiy ta'sir vositasiga aylanmoqda.

Har bir mintaqada xavfsizlikni ta'minlash muammolari muayyan mohiyatga ega. Shuningdek, har bir mintaqaning o'z xususiyatlari, o'z tahdid manbalari va xavfsizlikni saqlash omillari bor.

Har qanday mintaqaning hal qilinmagan va gazak olib ketgan muammolari butun dunyoda zanjir reaksiyasini keltirib chiqarishi mumkin. Vaziyatning beqarorlashuvi esa kundan - kunga aniq - ravshan bo'lib borayotgan yangi jeografik - siyosiy muvozanatni buzish xavfini keltirib chiqaradi.

Uchinchidan. O'zbekiston o'zining jo'g'rofiy - siyosiy holati jihatidan jamoaviy xavfsizlik tizimi izchil yo'lga qo'yilmagan mintaqada joylashgan. Bu ham tahdid tug'diruvchi sababdir.

O'zbekiston amalda Fors ko'rfazi, Kaspiy dengizi havzasi va Tarim havzasining neft va gazga juda boy konlari joylashgan yarim halqaning strategik markazidir. Ya'ni, bu yarim halqa atrofida butun dunyoda energiya taqchilligi sharoitida yaqin yillarda Yevroosiyo va jahon kelajagi uchun hal qiluvchi rol o'ynaydigan energiya zaxiralari mavjud.

Buning ustiga, biz Rossiya, Xitoy va Hindistonning, Sharq va G'arb mamlakatlarning bir - biriga mos kelmaydigan manfaatlari yuzaga chiqadigan mintaqaning bir qismimiz. Aslida shakllanib kelayotgan, lekin juda kuch - qudratli, XXI asrning qiyofasini shubhasiz belgilab beradigan bu kuch markazlari ana shu mintaqada o'z manfaatlarini izlaydi. Yevroosiyo markazlari tutashgan yerda joylashgan bizning hududimizdan, butun mintaqahududidan islom dunyosining Turkiya, Pokiston, Eron va Saudiya Arabistoni kabi qudratli mamlakatlari ham, yuqoridagi kuchlar kabi, o'z manfaatlarini izlaydi.

Yana bir tahdid manbai shu bilan bog'liqki, O'zbekistonni etnik, demografik, iqtisodiy va boshqa muammolar yuki ostida qolgan mamlakatlar qurshab turibdi. Buning ustiga, yurtimiz mintaqadagi diniy ekstremizm, etnik murosasizlik, narkobiznes va har xil tashqi kuchlar tomonidan rag'batlantirib kelinayotgan, ichki mojaro avj olgan Afg'oniston kabi beqarorlik o'chog'i bilan chegaradosh. Besh yildirki, qo'shni Tojikistonda fuqarolar urushining keng yoyilib ketish xavfi ham saqlanib kelmoqda. Bu davlatlarda xorijdagi eng ko'p sonli hammillatlarimiz istiqomat qilib turganligini hisobga olmaslik mumkin emas.

To'rtinchidan. Mintaqaviy nizolar ko'pincha terrorizm va zo'rvonlik, narkobiznes va qurol - yarog' bilan qonunsiz savdo qilish, inson huquqlarini ommaviy suratda poymol etish kabi xavfli tahdidlarning doimiy manbaiga aylanib bormoqda. Bunday hodisalar davlat chegaralarini tan olmaydi.

Beshinchidan. Shunga ishonchimiz komilki, xalqaro munosabatlar amaliyotida har bir mustaqil mamlakatning o'z milliy manfaatlariga muvofiq, o'z mustaqilligi va barqarorligini ta'minlash maqsadi bo'lishi lozim. U yoki bu xalqaro tizimlarda va kollektiv xavfsizlik shartnomalarida qay darajada qatnashishini ularning o'zi belgilash huquqi nazarda tutilishi zarur.

Ayonki, bunda biz boshqa mamlakatlarning xavfsizligini himoya qilish ta'minlanishi zarurligini va ularning manfaatlari kamsitilishiga, yaqin o'tmishning harbiy - siyosiy qarama - qarshilik sohasidagi salbiy tajribasiga qaytishga yo'l qo'yib bo'lmasligini nazarda tutayotirmiz.

Oltinchidan. Bizning nazarimizda, ekologik va yadroviy xavfsizlik muammolari alohida e'tiborni talab qiladi. Biz Markaziy Osiyo mintaqasi yadroviy qurollardan xoli hudud deb e'lon qilinishiga erishmoqchimiz. Ayrim qo'shni davlatlar yadro quroliga ega bo'lishga oshkora intilayotganligi bizni ayniqsa tashvishga solmoqda. Nima bo'lganda ham Markaziy Osiyoni qurshab turgan mamlakatlar asosan yadro quroliga ega mamlakatlar hisoblanadi.

3. Mintaqaviy, diniy tusdagi tahdidlar va ularning geosiyosiy xarakteri.

Keyingi yillarda maxsus adabiyotlar, OAV larida mash'um mazmunga ega "mintaqaviy mojaro" degan ibora hammaning qulog'iga o'rnashib, oddiy bir holga

aylandi. Mintaqaviy mojarolar dunyoning rivojlangan mintaqalariga ham, rivojlanayotgan mintaqalariga ham xos tus oldi. Shunday ekan, mintaqaviy mojarolar jamiyatimiz farovonligi va respublikamiz taraqqiyoti uchun qanday xavf tug'dirmoqda? Bir qarashda, O'zbekiston chegaralariga yaqin joylarda yuz berayotgan barcha nizolar davlatimizdagi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni saqlab turishga bevosita aloqasi yo'qdek tuyuladi. Bundan buyon ham tashvishli hodisalar bizni chetlab o'z yo'lidan rivojlanaveradi, barqarorlik o'z - o'zicha saqlanaveradi, mamlakatning kelajagi esa o'z - o'zidan ta'minlangan, deya fikr yuritishni ham siyosiy, ham fuqaroviy kaltabinlikdir.

Mavjud mintaqaviy tanglik sharoitida O'zbekistonning xavfsizligiga tahdid xayoliy emas, balki yaqqol mavjuddir. Mintaqaviy mojaroni faqat taraflarning belgilab qo'yilgan doiralardagi qurolli qarama - qarshiligi, shu jumladan tinch aholi o'rtasida ko'plab qurbonlarga olib keladigan qarama - qarshiligi deb hisoblamaslik kerak. U muayyan jamiyat va qo'shni davlatlar hayotiga ta'sir ko'rsatadigan qarama - qarshilikdir. Agar masalaga shu nuqtai nazardan qaraladigan bo'lsa, bu tahdidning haqiqatan mavjudligi yaqqol ayon bo'ladi.

Insoniyat sivilizatsiyasining rivojlanish tarixi, ayniqsa har jihatdan bir - biriga bog'liq bo'lib qolgan hozirgi dunyo sharoitida, shundan aniq dalolat berib turibdiki, alohida olingan bir davlatdagi har qanday mojaro uzoq vaqt davomida milliy chegaralar doirasida qolib keta olmaydi. Bir qancha sabablarga ko'ra bunday mojaro nazorat qilib bo'lmaydigan darajada yoyilib ketishi muqarrar. Chunki turli maqsadlarni ko'zlaydigan va tanglik chiqqan hududda o'z manfaatlarini ta'minlashga intiladigan tashqi kuchlar hamma vaqt shay turadi.

Shunday qilib, alohida olingan davlatdagi ichki mojaroni, shu mojaro bilan qo'shni mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro aloqani bir - biriga bog'liq bo'lmagan hodisalar deb hisoblash xato bo'lur edi. Afg'onistondagi harbiy - siyosiy tanglik, Tojikistondagi beqarorlik butun Markaziy Osiyodagi mintaqaviy barqarorlik holatiga ham, jumladan, O'zbekistonning milliy xavfsizligiga ham salbiy ta'sir ko'rsatmay qolmaydi.

Sobiq sovet qo'shinlari Afg'oniston hududini tark etgach u yerda vaziyat baribir tinchimadi. Navbat endi ichki guruhlar o'rtasidagi to'qnashuvlarga keldi. Tolibon 1996 yilda Qobul shahrini egallagach mamlakatning qator o'lkalarida o'z hokomiyatini o'rnatdi. Lekin tom ma'nodagi barqarorlikni ta'minlab bilmadi. Terrorchilik harakatlari, qon to'kishlar davom etaverdi. 2001- yil 11 - sentabr voqealaridan AQSH boshchiligidagi tinchlikparvar kuchlarning kirib kelishi ma'lum bir vaqt osoyishtalikni ta'min etdi. Lekin mujohid jangarilarning qarshiligini butunlay sindirib bilmadi. 2014 - yilda xalqaro kuchlar afg'on hududini tark etgach norasmiy manbalarda keltirilishicha yana jangarilar afg'on - tojik chegarasiga yig'ilmoqda.

Hozirning o'zidayoq ko'zga tashlanayotgan va keyinchalik vujudga kelishi mumkin bo'lgan xavf - xatarlar ko'lami keng. Mintaqaviy mojarolarning oqibatlari ancha sezilarli shaklga ham ega. Ularni davlatlarning milliy iqtisodiyotiga va xo'jalik aloqalariga ta'sir ko'rsatadi. Umuman olganda asarda ko'rsatib o'tilganidek mintaqaviy mojarolarning mintaqamiz havfsizligiga tahdidi quyidagi omillar bilan belgilanadi:

Birinchidan, Afg'onistondagi urush mamlakatning shundoq ham yaxshi rivojlanmagan iqtisodiyotini boshdan - oyoq vayron qildi. Bu urush hozirgi vaqtda Markaziy Osiyo davlatlariga "iliq dengizlar"dagi portlarga chiqish va shu yo'l bilan jahon xo'jalik aloqalari tizimiga qo'shilish imkonini beradigan yangi transport kommunikatsiyalarini ochish yo'lida asosiy g'ov bo'lmoqda.

Ikkinchidan, qurolli mojaro keskinlashgan taqdirda chegaralarni tan olmasdan, qo'shni davlatlar hududiga "yopirilib kirish"ga tayyor turgan qochoqlar muammosi vujudga keladi.

Uchinchidan, Afg'oniston cho'zilib ketgan mintaqaviy mojarolar salbiy hodisalarni keltirib chiqarmoqda, chegaradosh davlatlar uchun jiddiy xavf tug'dirmoqda. Bu salbiy hodisalar haqida gapirganda, qonunga xilof ravishda narkotik moddalar olib o'tilishi, xalqaro terrorizm va qurol – yarog' kontrabandasi kabi muammolarga ham to'xtalib o'tish lozim.

To'rtinchidan, Afg'oniston bilan Tojikistondagi mintaqaviy mojarolar hal bo'lmayotir. Bu esa mintaqadagi davlatlar, shu jumladan O'zbekiston oldiga terrorizm va qurol - yarog'lar kontrabandasi singari hodisalarning qo'shni davlatlar hududlariga yoyilishi bilan bog'liq bo'lgan yangi va g'oyat xavfli muammolarni ko'ndalang qo'ydi. Endilikda milliy xavfsizlikni va ichki barqarorlikni ta'minlash darajasi ana shu muammolarni hal qilishga bog'liq.

O'zbekiston respublikasi bilan chegaradosh mamlakatlardagi harbiy - siyosiy mojarolarni tinch yo'l bilan hal qilishga va ularning oldini olishga qaratilgan har qanday harakatlarni, amaliy qadamlarni qo'llab - quvvatlab keldi va bundan buyon ham qo'llab - quvvatlayveradi. Bu yo'lda mamlakatimiz ham o'z davlat siyosati doirasida, ham xalqaro tashkilotlar mexanizmlaridan foydalangan holda, mavjud imkoniyatlarni aniq maqsadni ko'zlab ishga soladi. Butun milliy strategiyaning asosiy yo'nalishlaridan biri ana shunday mazmun - mohiyatga ega.

Yangi ming yillik arafasida jamiyat hayotining turli sohalarida sodir bo'lgan o'zgarishlar oxiri diniy qadriyatlarning uyg'onish davri, vazmin, behuda urinishlardan xoli diniy ma'naviyatga o'ziga xos tarzda qaytish davri bo'lib qoldi.

Shu bilan birga, jahon jamoatchiligi bu jarayonlarga juda katta qiziqish bilan qarabgina qolmayapti. Uning diniy ekstremizm va fundamentalizm kabi keskin hodisalar munosabati bilan bezovtalanayotgani, ba'zan esa hatto xavfsirayotgani ham ko'zga tashlanmoqda. Afsuski, hozirgi zamon tarixida ana shu o'ta keskin

ko‘rinishlar jiddiy mojarolarni, ziddiyatlarni keltirib chiqarishi, barqarorlik va xavfsizlikka tahdid solishi mumkinligi insoniyatni cho‘chityapti. Shundan darak beruvchi fikrlar ancha - muncha to‘planib qolgan. O‘zbekistonning mustaqilligini mustahkamlash, uning xavfsizligini ta‘minlash zarurligi nuqtai nazaridan qaraganda, bu hodisalar bizda ham jiddiy tashvish tug‘dirmoqda.

Diniy ekstremizm va fundamentalizm bizning mintaqamiz uchun tug‘dirishi mumkin bo‘lgan xavf - xatarlarni bevosita tahlil qilishga kirishishdan oldin e‘tiborni odamlarning diniy e‘tiqodlari bilan bog‘liq har qanday muammo g‘oyat nozik ekanligiga, ularning dinning ma‘naviy qadriyatlari bilan shiorlardan, xususan, islomni qayta tiklash shioridan foydalanayotgan muayyan kuchlar ko‘zlayotgan, dinga aloqasi bo‘lmagan siyosiy va boshqa tajovuzkor maqsadlar o‘rtasidagi farqni tushunib olishlariga erishish zarurligiga qaratish zarur.

Din, shu jumladan islom dini ham ming yillar davomida barqaror mavjud bo‘lib kelganligining o‘ziyoq u inson tabiatida chuqur ildiz otganligidan, uning o‘ziga xos bo‘lgan bir qancha vazifalarni ado etishidan dalolat beradi. Eng avvalo, jamiyat, guruh, alohida shaxs ma‘naviy hayotining muayyan sohasi bo‘lgan din umuminsoniy axloq meyorlarini o‘ziga singdirib olgan, ularni jonlantirgan, hamma uchun majburiy xulq - atvor qoidalariga aylantirgan. Madaniyatga katta ta‘sir ko‘rsatgan. Insonning odamlar bilan bahamjihat yashashiga ko‘maklashgan va ko‘maklashmoqda.

Afsuski, insoniyat tarixida diniy ongning ajralmas qismi bo‘lgan odamlardagi e‘tiqoddan faqat bunyodkor kuch sifatida emas, balki vayron qiluvchi kuch, hatto fanatizm sifatida foydalanilganligini ko‘rsatuvchi misollar ko‘p. Fanatizmning o‘ziga xos xususiyati va ko‘rinishlari avvalambor o‘z dinining haqiqiyiligiga o‘ta qattiq ishonish, boshqa diniy e‘tiqodlarga murosasiz munosabatda bo‘lishdan iboratdir.

O‘zining shak - shubhasiz haqligiga, haqiqatni faqat o‘zi bilishiga ishonch hissi so‘nggi choralarga - zo‘ravonlik harakatlariga moyilligi bilan ajralib turadigan diniy ekstremizmning paydo bo‘lishiga zamin yaratadi. Bunda muayyan shaxs ham, boshqa dinga mansub ijtimoiy guruh ham yoki shu dinning o‘z vakillari tomonidan rad etilayotgan mazhabga mansub vakillar ham ta‘sir ko‘rsatish ob‘yekti sifatida tanlab olinishi mumkin.

So‘nggi o‘n yilliklar mobaynida dunyoda din omilining faollashuvi qator sabablar bois sovetlardan keyingi makonda ham o‘z aksini topdi. To‘g‘ri, ma‘muriy - buyruqbozlik tizimi hukmronlik qilgan sharoitlarda ham diniy hayot hech qachon to‘xtab qolgan emas. Biroq 80 - yillarning oxiri - 90 yillarning boshlari, bir tomondan, jamiyatda dinning mavqei qayta tiklangan, ikkinchi tomondan esa, ana shu asosda mojarolar chiqishi uchun sabablar shakllangan davr bo‘ldi.

O‘zbekistonga nisbatan islom fundamentalizmi - aqidaparastlikning tahdidi nimalarda namoyon bo‘lmoqda?

Birinchidan. Aqidaparastlikni yoyish orqali dindor musulmonlarning islohotchi davlatga ishonchini yo'qqa chiqarishda ko'rinmoqda. Yaxshilik yo'lidagi o'zgarishlarning ustuvor shartlari bo'lgan barqarorlikni, milliy, fuqarolararo va millatlararo totuvlikni buzish yo'lidagi urinishlarda namoyon bo'lmoqda.

Ikkinchidan. Fundamentalistlarning adolat haqidagi olomonbop, jozibador, ammo baqiroq va asossiz da'vatlariga ko'r - ko'rona ergashuvchilar o'zgalar irodasining quli bo'lib qolishini anglashimiz lozim.

Uchinchidan. Mamlakat mintaqalari aholisi va ijtimoiy qatlamlar o'rtasida "haqiqiy" va "soxta" dindorlik belgilari bo'yicha qarama - qarshilik keltirib chiqarishda ko'rinmoqda.

To'rtinchidan. O'zbekistonning janubiy chegaralaridagi qo'shni mamlakatlarda fuqarolar urushi to'xtamay, davom etib kelayotganligida namoyon bo'lmoqda. Bu holat o'zlarini chin musulmon, din uchun kurashuvchilar deb hisoblaydigan, mudhish tasavvurlarini xalqimizga zo'rlab qabul qildirishni istaydigan terrorchilar, jangarilarning yangidan - yangi avlodlarini vujudga keltirmoqda.

Beshinchidan. Musulmon va nomusulmon mamlakatlar, ularning jamoatchiligi orasida ham O'zbekiston haqida ko'ngilni sovutadigan fikr tug'dirishga urinishlarda namoyon bo'lmoqda.

Oltinchidan. Islom sivilizatsiyasi bilan islomiy bo'lmagan sivilizatsiya o'rtasida yalpi qarama - qarshilikni shakllantirishda namoyon bo'lmoqda. Bu esa jahon hamjamiyatiga qo'shilish jarayonlariga g'oyat salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Undan ham dahshatlisi shuki, odamlarni diniy zaminda "sivilizatsiyalar to'qnashuvi" ni kutishga majbur qilmoqda. mana hozirgi kunda G'arb va islom munosabatlari xavas qiladigan darajada deb bo'lmaydi.

Yettinchidan. Ommaning ongida din barcha iqtisodiy, siyosiy va xalqaro muammolar hamda ziddiyatlarni hal qilishning universal vositasi degan fikrni qaror toptirishda ko'rinmoqda.

Bugungi O'zbekistonda diniy hayot tegishli qonunlar bilan tartibga solinadi. Din davlat va davlattashkilotlaridan ajratilgan bo'lsada lekin jamiyatdan ajratilgan emas. Barcha fuqarolarga vijdon va e'tiqod erkinligi kafolatgan. Lekin dindan siyosiy maqsadda foydalanish man etilgan. Biz yoshlarda tarixiy xotirani tiklashda, ularda milliy - ma'naviy qadriyatlarni yuksaltirishda, vatanparvarlikni yuksaltirishda diniy tashkilotlar imkoniyatidan foydalanamiz albatta.

XXI asr bo'sag'asida yangi mustaqil davlatlar juda katta ichki va tashqi qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Ular mavjud muammolarning yechimini, ichki manbalar va imkoniyatlarga tayangan holda va shu bilan birga, jahon hamjamiyatining manfaatdor ishtirokidan izlamoqda.

Nafaqat yosh davlatlarning e'tibor berishini, balki, eng avvalo, xalqaro jamoatchilik ishtirokini talab etadigan muammolar jumlasiga birinchi navbatda

imperiya fikrlash va xulq - atvorning xurujlari tufayli kelib chiqayotgan muammolarni kiritish lozim.

O'zbekiston Respublikasi ham ana shu hodisalar ta'siridan chetda qolgani yo'q. Davlatimizning suvereniteti va barqarorligiga tahdidlar saqlanib qolmoqda. Bu tahdid buyuk davlatchilik shovinizmi va agressiv millatchilik ruhidagi shiorlarda, bildirilayotgan fikrlarda, sharhlarda va muayyan xatti - harakatlarda aniq namoyon bo'lmoqda.

Bir qarashda, go'yo insoniyat XXI asr bo'sag'asida yetarli darajada aql - idrokli bo'lib qolgan holda o'zining tarixiy tajribasiga asoslanib, asrlar davomida tarkib topib kelgan ba'zi bir andozalardan voz kechishi tabiiy bo'lib ko'rinadi.

Biroq shovinistik va agressiv millatchilik inersiyasining kuchi hali shu qadar zalvorliki, bu kuch unga duch kelganlar uchun ham, uni boshqalarga qaratayotganlar uchun ham naqadar xavfli ekanligini payqamaslik mumkin emas.

Asarda buyuk davlatchilik shovinizmini va agressiv millatchilik nima, uning hozirgi ko'rinishlari nimalardan iborat degan masalaga e'tibor qaratiladi.

Tarixiy tajribaga asoslanib, bu hodisani muayyan kuchlar va davlatlar tomonidan bo'ladigan siyosiy, mafkuraviy va iqtisodiy hukmronlik deb yoki millatlararo va davlatlararo, mintaqaviy munosabatlarda unga intilish deb ta'riflash mumkin¹.

Shovinizm ba'zi ko'p sonli millatlarning nafaqat ko'p millatli imperiya doirasida, balki uni o'rab turgan jo'g'rofiy - siyosiy makonda o'zining qator imkoniyatlaridan foydalangan holda o'zining mutlaq hukmronligini o'rnatish uchun kurashida namoyon bo'ladi.

Odatda, hudud jihatidan kichik bo'lgan va eng asosiysi - iqtisodiy imkoniyatlari zaiflashgan va ichki beqaror davlatlar ana shunday kuchlarga nishon bo'ladi.

Asarda buyuk davlatchilik shovinizmi boshqa millatlar va mamlakatlar bilan o'zaro madaniyatli hamkorlik qilishga tayyor emaslikdan kelib chiqadi konseptual fikr ilgari suriladi.

Bizning o'lkamiz ham ana shunday qismatdan qochib qutulolmadi. Buyuk davlatchilik shovinizmi va agressiv millatchilik tahdidi haqida fikr yuritganda biz quyidagi xavfni nazarda tutamiz:

Birinchidan. Xalqaro, davlatlararo va elatlararo qarama - qarshilikni keltirib chiqarish;

Ikkinchidan. Xalqaro - huquqiy va ichki davlat suverenitetimizni ro'yobga chiqarishga qarshilik ko'rsatish;

Uchinchidan. O'zbekistonning tashqi iqtisodiy aloqalarini chegaralashga, ularni teng huquqli bo'lmagan sharoitga solib qo'yishga urinish;

¹ Karimov I. A. Havfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. Asarlar, 6-jild. -T.: «O'zbekiston», 1998. 49-b

To'rtinchidan. Mamlakatimiz aholisiga axborot orqali va mafkuraviy yo'l bilan tazyiq o'tkazish, jahon afkor ommasida O'zbekiston haqida noto'g'ri tasavvur tug'dirishga intilish;

Beshinchidan. Agar buyuk davlatchilik shovinizmi bilan ekstremistik millatchilik abadiy hamrohlar ekani nazarda tutiladigan bo'lsa, u holda millatlar o'rtasida o'zaro ishonchsizlikni keltirib chiqarish, millatlararo munosabatlarni keskinlashtirish;

Oltinchidan. Yangi mustamlakachilik va yangi imperiyachilik yondashuvlarini zo'rlab qabul qildirish, hamma sohalardagi o'zaro manfaatli va teng huquqli hamkorlikni sekinlashtirish xavfi.

Buyuk davlatchilik shovinizmi va agressiv millatchilikni tanqid qilgan holda, biz sobiq Sovet Ittifoqi hududidagi davlatlar, avvalo, Rossiya bilan sifat jihatidan yangi munosabatlarni rivojlantirish tarafdorimiz. Biz bu mamlakatning real manfaatlari va imkoniyatlarini hisobga olgan holda, u bilan teng huquqli, chinakam sheriklarcha hamkorlik qilishga tayyormiz. Chunki bizni bu mamlakat va uning buyuk xalqi bilan ko'p asrlik do'stlik, qardoshlik va o'zaro yordam rishtalari bog'lab turadi.

Gapning sirasini aytganda, Rossiyada imperiyacha fikr yuritishdan voz kechish va O'zbekiston bilan ana shunday hamkorlikka tayyorlikni izhor etish buyuk qo'shnimiz uchun g'oyat samarali imkoniyatlar ochib beradi.

Avvalambor, ochiq ko'rinib turgan bir haqiqatga e'tiborni qaratmoqchiman. Mustaqil va kuchli sherikka ega bo'lish "ukani boqish" yoki "kichik ittifoqchini chegaralab turish"ga qaraganda arzonroq va ishonchliroqdir. Boshqacha aytganda, zaif ittifoqchidan ko'ra kuchli va barqaror sherik bilan ish olib borgan afzalroq.

Ikkinchidan, bir - birimizning manfaatlarimizni hisobga olish va muvozanatda saqlab turishga asoslangan teng huquqli, izzat - ikromli munosabat mamlakatimizning siyosiy rahbarlaridagina emas, balki butun xalqimizda ham hurmat hissini uyg'otadi. Xalqning ezgu his - tuyg'ulari va munosabati, aytish mumkinki, rossiyalik siyosatchilar bizning mintaqada topishlari mumkin bo'lgan eng yirik kapitaldir. Va aksincha, xalq aksariyat qismining his - tuyg'ulari "nafrat" degan birgina so'zga jamlanganda nimalarga olib kelishi mumkinligini Chechenistondagi mojaro yaqqol eslatib turuvchi yorqin misoldir.

Nihoyat, mintaqaviy qalqon vazifasini bajarishga qodir bo'lgan mustaqil, yetarli darajada barqaror davlatlarni shakllantirish Rossiyaning jeografik - siyosiy manfaatlariga mutlaqo mos tushib, chiqimi ham ancha kam bo'lishini tushunish juda muhimdir. Iqtisodiyoti barqaror bo'lgan mintaqa Rossiya yoki o'zga birorta davlatga tahdid solmaydi. Aksincha, bu hol juda ulkan iqtisodiy va boshqa istiqbollarga yo'l ochadi. Eng muhimi - bu mintaqaning hech qachon sivilizatsiyalar to'qnashadigan joyga aylanmasligiga, balki ular bir - biriga ta'sir etib, bir - birini boyitishning ibratli

namunasi bo'lib xizmat qilishiga kafolatdir. O'zbekiston Respublikasi ana shunday olijanob va tarixiy vazifani bajarishga har jihatdan tayyor.

Rossiyada mamlakatlarimiz o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning ana shunday istiqbolini ma'qullayotgan odamlar va sog'lom fikrli siyosatchilar tobora ko'paymoqda. Ular kelajagimizni faqat bir - birimizning manfaatlarimizni hisobga olgan holda, teng huquqli va o'zaro foydali hamkorlik asosida tashkil etishimiz zarurligini tushunib yetayotganligi muayyan darajada umid uyg'otmoqda.

4. Xalqaro hamkorlik tahdidlarga qarshi kurashning muhim omili.

Tashqi siyosiy va tashqi iqtisodiy aloqalarni shakllantirishda O'zbekiston o'z mustaqilligining dastlabki yillaridayoq ishlab chiqilgan quyidagi asosiy tamoyillarga amal qilmoqda.

Birinchidan, o'zaro manfaatlarni har tomonlama hisobga olgan holda davlat milliy manfaatlarining ustunligi;

Ikkinchidan, teng huquqlilik va o'zaro manfaatdorlik, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik;

Uchinchidan, mafkuraviy qarashlardan qat'i nazar hamkorlik uchun ochiqlik, umuminsoniy qadriyatlarga, tinchlik va xavfsizlikni saqlashga sodiqlik;

To'rtinchidan, xalqaro huquq normalarining davlat ichki normalaridan ustuvorligi;

Beshinchidan, tashqi aloqalarni ham ikki tomonlama, ham ko'p tomonlama kelishuvlar asosida rivojlantirish.

Biz tashqi aloqalarni xalqaro munosabatlarning turli yo'nalishlari bo'yicha muvaffaqiyatli rivojlantirishni xavfsizlik va barqarorlikning kafolati deb bilamiz¹. O'zbekiston dunyo uchun ochiq. Biz ham dunyoning O'zbekistonga juda katta qiziqish bilan qarayotganligini his etmoqdamiz. Bu esa O'zbekistonning barqaror rivojlanishi uchun eng yaxshi kafolatdir. Buni biz O'zbekiston kapital sarflash nuqtai nazaridan ham, dunyo miqyosidagi keng qamrovli xavfsizlikning tarkibiy qismi sifatida mintaqada barqarorlikni ta'minlash nuqtai nazaridan ham borgan sari e'tiborga sazovor bo'lib borayotganligining dalili deb bilamiz.

Biz jahon hamjamiyati bilan keng ko'lamda integratsiyalashgan zamonaviy demokratik davlatni qurishdan iborat strategik vazifani hal qilar ekanmiz, jahon hamjamiyatining o'zi bugungi kunda serqirra bo'lib borayotganligini juda yaxshi tushunamiz. XX asr oxirida dunyoda jeografik - siyosiy ahamiyati va ko'lami jihatidan noyob o'zgarishlar ro'y bermoqda. Bu o'zgarishlar betakror. Ular nafaqat mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda vujudga kelgan qarashlar va ularning

¹ Karimov I. A.
47-b

Havfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. Asarlar, 6-jild. –T.: «O'zbekiston», 1998.

mexanizmlarini chuqur o'ylab ko'rishni, balki ko'p jihatdan qayta baholashni ham talab qiladi. "Sovuq urush" davrida xalqaro munosabatlarga asos bo'lgan ko'p qoidalar, tamoyil va g'oyalarni tubdan qayta ko'rib chiqish talab qilinmoqda. Biz uchun mustaqillik - o'z erkinligimizni anglashgina emas, balki avvalo o'z hayotimizni o'z irodamiz bilan va milliy manfaatlarimizni ko'zlagan holda tashkil etish, o'z kelajagimizni o'z qo'limiz bilan qurish huquqidir. Shu bois o'z - o'zidan ayonki, agar integratsiya mamlakatimizning ozodligi, mustaqilligi va hududiy yaxlitligini cheklab qo'ysa yoki qandaydir mafkuraviy majburiyatlar bilan bog'lansa, u holda chetdan olib kelinadigan har qanday integratsiya biz uchun nomaqbul.

Integratsiya haqida gapirar ekanmiz, manfaatlar birikuvining xilma - xil mexanizmlari va shakllari hamda integratsiya turlari mavjudligiga asoslanamiz. Bunga sherikchilik va hamkorlik qilishga intilayotgan mamlakatlarning boshlang'ich shart - sharoitlari turlichaligi sababdir. O'zbekiston bir vaqtning o'zida turli darajalarda - dunyo miqyosida va mintaqa ko'lamida - integratsiya jarayonlarida qatnashsada, ammo bir muhim qoidaga: bir davlat bilan yaqinlashish hisobiga boshqasidan uzoqlashmaslikka amal qiladi.

O'zbekistonning xalqaro munosabatlarning turli sub'yektlari bilan aloqalari qanchalik chuqur va keng bo'lsa, ular bilan munosabatlarda noaniqliklar, yotsirashlar, muammolar va hal qilinmagan masalalar, kutilmagan voqea-hodisalar shunchalik kam bo'ladi. Xuddi shu narsa xavfsizlikka solinayotgan tahdidlarni bartaraf etish va barqaror rivojlanishni ta'minlashning zarur shartidir¹.

Qolaversa, biz mamlakatlar va davlatlarning xavfsizlik darajasi ularning integratsiya jarayonlarida qatnashish darajasiga bevosita bog'liq deb hisoblaymiz. Mamlakat qanchalik integratsiya aloqalari bilan boqlangan bo'lsa, uning xavfsizligiga tahdid shunchalik kam bo'ladi.

Biz jahon hamjamiyatidagi integratsiyalashuv haqida gapirganimizda, eng avvalo, Birlashgan Millatlar Tashkiloti faoliyatida ishtirok etishimizni nazarda tutamiz. Biz o'zimizning bunday obro'li xalqaro tashkilot ishidagi ishtirokimizni Markaziy Osiyo mintaqasida xavfsizlik, tinchlik va totuvlikni ta'minlashning keskin muammolariga jahon jamoatchiligi e'tiborini qaratish imkoniyati deb bilamiz. Hozirgi paytda umumiy xavfsizlik muammosiga aloqador bo'lgan xalqaro tashkilotlar g'oyat xilma - xil bo'lishiga qaramay, faqat BMTgina xavfsizlikni saqlash va ta'minlashga xizmat qiladigan, oldini olishga qaratilgan diplomatiyadan tortib to tinchlik o'rnatishga qaratilgan operatsiyalarda qatnashishgacha bo'lgan vositalarning hammasiga ega.

¹ Karimov I. A. Havfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. Asarlar, 6-jild. –T.: «O'zbekiston», 1998. 45-b

Shu o'rinda BMTning integratsiya sohasidagi imkoniyatlari g'oyat ulkanligini va uning ixtisoslashtirilgan tashkilotlari bu imkoniyatlarning tashkil etuvchilari hisoblanishini alohida ta'kidlash lozim. O'zbekiston mazkur tashkilotlar bilan bugungi kunning o'zidayoq samarali hamkorlikni rivojlantirmoqda.

Jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvning tarkibiy qismi davlatlarning turli mintaqaviy birlashmalari bilan aloqalarni rivojlantirishdan iborat. O'zbekiston mintaqaviy xalqaro tashkilotlar, chunonchi, Yevropa Ittifoqi, YEXHT, NATO, EKO, OIK, Qo'shilmaslik harakati va boshqalar bilan ham samarali hamkorlik qilmoqda.

Bular orasida Yevropa Ittifoqi alohida o'rin tutadi. 1996 yilda Yevropa Ittifoqi bilan O'zbekiston o'rtasidagi munosabatlarni rivojlantirishda bir qancha muhim ishlar amalga oshirildi.

O'zbekiston tashqi siyosatining Yevropa yo'nalishi ancha kengaydi - ushbu yo'nalish Yevropadagi ayrim mamlakatlar bilan hamkorlik qilishni ham, shuningdek, butun Yevropa qit'asini ham o'z ichiga oladi. Bu qit'aning o'z, mintaqaviy, Yevropaga xos integratsiyasi muvaffaqiyatli amalga oshirilmogda.

1996 yil dekabrda Lissabon sammitida ishtirok etganimiz O'zbekistonning YEXHT bilan munosabatlarini rivojlantirishda salmoqli voqea bo'lib qoldi. Mazkur anjuman doirasida O'zbekiston xavfsizlik muammosiga doir o'z qarashlarini bayon etish huquqiga va imkoniyatiga ega bo'ldi. Bizning YEXHTning Markaziy Osiyodagi faoliyatini kuchaytirishga oid da'vatimiz tushunib qabul qilindi va u Lissabon deklaratsiyasida hujjatlashtirildi. Bu aslida YEXHT o'z hujjatlarida mazkur mintaqada barqarorlikni qo'llab - quvvatlash va mojarolarning oldini olish niyatini bayon etgan birinchi hodisa bo'ldi. Xavfsizlik, shu jumladan Yevropadagi xavfsizlik ham chegara bilmasligi bugun hech kimda shubha tug'dirmaydi.

Lissabonda XXI asr arafasida yalpi xavfsizlikning modeli xususida olib borilgan munozaralar jarayonida biz xavfsizlikning bo'linmasligi haqidagi asosiy qoidani to'la - to'kis qo'llab-quvvatlashimizni bildirdik. Shuni mamnuniyat bilan qayd etamizki, mojarolar yuz berib turgan hududlarga yashirincha qurol-yarog' yetkazib berishni to'xtatish haqidagi taklifimiz Lissabon uchrashuvining yakunlovchi hujjatida o'z ifodasini topdi. Umid qilamizki, bu oxir-oqibatda XXI asr uchun umumiy va keng qamrovli xavfsizlik modelining tarkibiy qismi bo'lib qoladi.

Shu bilan bir qatorda so'nggi vaqtlarda Toshkentda O'zbekiston tashabbusi bilan YEXHT ning bir qator yirik anjumanlari o'tkazildi. YEXHT Demokratik institutlar va inson huquqlari bo'yicha Byurosining "Inson huquqlari bo'yicha milliy institutlar" mavzusidagi xalqaro seminar - kengashi Markaziy Osiyo, Yevropa, Amerikadagi 21 mamlakat ekspertlarining, shuningdek, 29 ta xalqaro va nohukumat tashkilotlari vakillarining ishtirokida keng muloqot o'tkazish imkoniyatini berdi. Ular Markaziy va Sharqiy Yevropada ombudsmen instituti, inson huquqlari bo'yicha milliy institutlar faoliyatini rivojlantirish, qonunchilik tizimlarini takomillashtirish

hamda xalq ta'limi va ommaviy axborot vositalarining inson huquqlari sohasidagi roli masalalarini ko'rib chiqdilar.

YEXHTning tashabbusi bilan "Ommaviy axborot vositalari demokratlashtirish sharoitida" mavzusida seminar ham o'tkazildi. YEXHT kelishtiruv va hakamlilik sudi tomonidan tashkil etilgan YEXHT xalqaro seminari ham bo'lib o'tdi. Bularning barchasi tinchlik o'rnatuvchi va huquqni himoya qiluvchi ushbu nufuzli tashkilot bilan yaqin va samarali munosabatlar o'rnatilganligidan dalolat beradi.

Hozir bizning mamlakatimiz bilan NATOdek xalqaro tashkilot o'rtasida o'zaro tushunish va hamkorlik mavjud deb aytish mumkin.

O'zbekistonning jahon hamjamiyati bilan hamkorlik qilishida Yevropaning imkoniyatlari milliy manfaatlarimiz nuqtai nazaridan hayotiy muhimdir. Yevropa va butun g'arb - yuksak texnologiyalar va investitsiyalar manbaidir, hozirgi zamon demokratiyasi va inson huquqlarining ramzidir. Bularning barchasi XXI asrga xavfsizligi ta'minlangan va barqaror rivojlanayotgan, yuksak darajada taraqqiy etgan va zamonaviy demokratik davlat bo'lib kirish maqsadida yangilanish va taraqqiyotni o'zining strategik vazifasi qilib olgan yosh O'zbekiston davlati uchun hayotiy zaruratdir.

Biz bunda xavfsizlik va taraqqiyot bir-birini taqozo etishi tamoyiliga amal qilamiz. Bu esa, bir tomondan, iqtisodiyotga investitsiyalar olib kelish uchun barqaror va xavfsiz muhit yaratishni, ikkinchi tomondan, hayotning hamma sohalarida keng ko'lamdagi islohotlarni amalga oshiradigan mamlakatgina bunday xavfsiz muhitni ta'minlashga qodir bo'lishini nazarda tutadi.

Jamiyatimizning demokratik o'zgarishlarni chuqurlashtirish yo'lidan sobitqadam rivojlana borishiga boshqa xalqaro tashkilotlar bilan va eng avvalo Osiyo mintaqasidagi tashkilotlar bilan yaqindan hamkorlik qilish ham yordam beradi. Turkiy tilli davlatlar o'rtasidagi munosabatlarni rivojlantirish va chuqurlashtirishni alohida ta'kidlab o'tmoqchiman. Bu mamlakatlarning an'anaviy bo'lib qolgan sammitlari doirasida dastlabki bosqichda uchrashuvlarga siyosiy ruh baxsh etish jarayoni ortda qolganligi mamnuniyat hissini uyg'otadi. Hozir uning qatnashchilari asosiy e'tiborlarini tobora ko'proq o'z xalqlari ravnaq topishi uchun iqtisodiy va gumanitar sohalaridagi muhim muammolarni hal qilishga qaratmoqdalar.

Turkiy tilli davlatlar boshliqlarining 1996 yil oktabr oyida Toshkentda o'tkazilgan IV uchrashuvi buning dalili bo'ldi. Mazkur uchrashuv turkiy tilli davlatlar munosabatlarining asosi, ya'ni ular xalqlarining tarixiy, etnik-madaniy va ma'naviy yaqinligidan iborat ekanligini yana bir bor tasdiqladi. Bu hol ushbu murakkab mintaqada tinchlik va xavfsizlikning kuchli kafolatini yaratadi.

Uchrashuv chog'ida fan, madaniyat, ta'lim, iqtisodiyot, transport kommunikatsiyalari sohasida ikki tomonlama va ko'p tomonlama hamkorlikni yanada rivojlantirishga alohida e'tibor berildi. "Buyuk Ipak yo'lini tiklash: ma'rifiy

turizmni rivojlantirish, turkiy tilli davlatlarning madaniy merosini qayta tiklash, asrash va barqaror rivojlantirish" dasturini birgalikda ishlab chiqish nazarda tutilmoqda. Bu dasturning maqsadi sayohat yo'nalishlari tarmog'ini kengaytirishdan va sayyohlikning tegishli infrastrukturasi kengaytirishdan iborat.

Yuqorida aytib o'tilganidek, O'zbekiston o'zining tashqi aloqalarini ham ko'p tomonlama, ham ikki tomonlama asosda tashkil etish tarafdoridir. Ikki tomonlama aloqalarni kengaytirish har qaysi tomonning manfaatlarini yanada aniqroq hisobga olish, bir-birimizni yaqindan tanish, uzoq muddatli o'zaro manfaatli hamkorlikka mustahkam zamin hozirlash, shu tariqa barqarorlik va xavfsizlik uchun mustahkam negiz yaratish imkonini beradi. O'zbekiston yer yuzining turli chekkalarida ishonchli va manfaatdor sheriklarga ega ekanligi meni ayniqsa quvontiradi. Ularning doirasi muntazam kengayib bormoqda.

Bizning Amerika Qo'shma Shtatlari bilan ikki tomonlama munosabatlarimiz davlatlararo aloqalarning g'oyat muhim yo'nalishlari bo'yicha izchil va sobitqadamlik bilan rivojlanib bormoqda. Bunga O'zbekiston rasmiy delegatsiyasining 1996 yil yozida AQSH ga tashrifi yordam berdi. Mazkur tashrif chog'ida AQSH Prezidenti B. Klinton va boshqa yuksak martabali shaxslar bilan uchrashuvlar bo'lib o'tdi. Shuningdek, o'zbek - amerika siyosiy maslahatlashuvlari ham o'tkazib kelinmoqda.

Dunyoning yetakchi davlati bo'lgan, juda katta siyosiy, iqtisodiy, harbiy - texnikaviy, intellektual salohiyatga ega bo'lgan AQSH bilan ko'p tomonlama munosabatlarni rivojlantirish va chuqurlashtirish hozir biz uchun ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Qo'shma Shtatlar jamiyatimizni yangilash, isloh qilish va demokratlashtirish, respublikamizning davlat mustaqilligi va suverenitetini mustahkamlash jarayoniga salmoqli hissa qo'shmoqda. Biz Amerika kompaniyalari va firmalari bilan qo'shma investitsiya loyihalarini amalga oshirishga, ular bilan uzoq muddatli, o'zaro foydali sherikchilik munosabatlarini o'rnatishga, Amerika kapitalining bizning bozorimizdagi ishtiroki kengayishiga katta ahamiyat beramiz.

So'nggi yillarda Yevropadagi ko'pgina mamlakatlar - Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Belgiya, Portugaliya, Gretsiya, Chexiya, Slovakiya, Ruminiya va bir qator boshqa mamlakatlar bilan bevosita, ikki tomonlama munosabatlarimiz ancha kengaydi va mustahkamlandi.

Bizning shu mamlakatlar davlat va hukumat boshliqlari bilan uchrashuvlarimiz va oshkora suhbatlarimiz eng muhim siyosiy muammolar bo'yicha qarashlarimizning o'zaro mosligini yana bir bor tasdiqladi. Bu esa mazkur mamlakatlar bilan yaqindan, uzoq muddat hamkorlik qilishimiz, savdo-iqtisodiy aloqalarni kengaytirish, har ikki tomonning mavjud imkoniyatlaridan faol foydalanish uchun katta istiqbollar ochib berayotganligini mamnuniyat bilan qayd etishim mumkin.

Sharqiy va Janubi - Sharqiy Osiyo mamlakatlari - Yaponiya, Janubiy Koreya, Xitoy, Vetnam, Malayziya, Hindiston, Indoneziya va boshqa mamlakatlar bilan aloqalarimiz mustahkamlanib borayotganligini alohida mamnuniyat bilan ta'kidlab o'tmoqchiman.

Keyingi vaqtlarda Yaponiya mintaqamizning murakkab muammolarini - xavfsiz va barqaror tinchlikka erishish, atrof muhit muhofazasi masalalarini hal qilishda faol va manfaatdorlik bilan ishtirok etmoqda.

Mintaqaviy barqarorlik, mintqa ko'lamida integratsiya jarayonlarini rivojlantirish masalalarini hal qilishda ilgari Sovet Ittifoqi tarkibiga kirgan mamlakatlar o'rtasida vujudga kelayotgan munosabatlar alohida o'rin tutadi. 1991 yil dekabrda Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi tashkil etilgan edi.

Bu yillar MDH mamlakatlari ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnoma munosabatlari doirasida teng huquqli sherikchilik asosida o'zaro foydali hamkorlik qilishlari uchun keng imkoniyatlar mavjudligini tasdiqladi. Bunday hamkorlikka hamdo'stlik mamlakatlarining hududiy yaqinligi va iqtisodiy jihatdan bog'langanligigina emas, balki chuqur tarixiy ildizlar, madaniy va ma'naviy aloqalar, katta tarixiy davr mobaynida xalqlarimizning taqdiri mushtarakligi ham asos bo'lmoqda.

Mamlakatlarimiz xalqlarining yaqinlashuvi - tabiiy kechayotgan jarayon. Bu yaqinlik, Sovet Ittifoqi mavjud bo'lganligidan qat'iy nazar, hamma vaqt bo'lib kelgan. Bu xalq integratsiyasi bo'lib, sun'iy ravishda joriy etiladigan siyosiy integratsiyadan farqli o'laroq, haqiqiy integratsiyadir. Shuni ta'kidlash kerakki, sovetlardan keyingi davlatlarning birontasi ham integratsiyaga qarshi chiqayotgani yo'q. Ayni chog'da ularning birontasi ham o'z mustaqilligidan voz kechmoqchi emas.

Biz uchun masalaning mohiyati mustaqillik yoki integratsiyani tanlash emas, balki bu ikki yo'nalishni uyg'unlashtirishdan iboratdir. Biz MDH ni haqiqiy mustaqil, suveren davlatlar integratsiyasi sifatida ko'rishni istar edik.

Masalaga bunday yondashishning "MDH mamlakatlarining chuqur integratsiyasi" deb atalgan ba'zi siyosiy g'oyalarga hech bir aloqasi yo'q. To'rtlar shartnomasi (Rossiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Belarus) va Ikkilar shartnomasi (Rossiya va Belarus) imzolanganidan beri ancha vaqt o'tdi. Avvalo shuni ta'kidlashni istardim: bu shartnomalarni imzolash va ularni amalga oshirish - bu davlatlarning ichki ishi. Har bir davlat birinchi galda o'z manfaatlarini nazarda tutib, o'z taqdirini va istiqbolini o'zi hal qiladi, har qanday hujjatlarni hamda davlatlararo shartnomalarni qabul qilish va imzolash huquqiga ega bo'ladi. Binobarin, bu ixtiyoriy ish ekanligini nazarda tutib, bu jarayonga hech kim aralashishga haqli emas.

Mazkur vaziyatda masala quyidagicha qo'yilmoqda: ushbu hujjatlar va shartnomalar O'zbekiston uchun maqbulmi, O'zbekiston shu shartnomalarga qo'shila

oladimi yoki yo‘qmi? Buning ustiga, bizni integratsiyalashgan davlatlar hamjamiyati yoki ittifoqini tashkil etish bo‘yicha ana shu hujjatlarni imzolashga zo‘r berib taklif qilishmoqda, ba‘zan bu O‘zbekiston uchun foydali, yoki foydasiz ekanligini bizning o‘rnimizga hal etmoqchi bo‘lishmoqda.

Xuddi shuning uchun hamda integratsiya va hamkorlik jarayonlari haqidagi o‘z tushunchamizni, har qanday davlatlararo bloklarga asoslangan yondashuvlar, shuningdek, barcha yaxshi niyatli manfaatdor davlatlar bilan erkin hamkorlik qilish yo‘lidagi cheklashlar biz uchun nomaqbul ekanligini hisobga olganda, O‘zbekiston bunday Ittifoqlar yoki hamjamiyatlarga qat’iyan qarshidir.

Mustaqil O‘zbekistonni tashvishga solayotgan asosiy strategik masala - eski imperiyani qayta tiklashga yo‘l qo‘ymaslik masalasidir. Afsuski, biz tashvishlanish uchun jiddiy asoslarga egamiz. Bu tashvish ana shunday yig‘inlarda qabul qilingan hujjatlarning qoidalari, ularda ro‘kach qilib keltirilayotgan dalillar va da’volar tufayli tug‘ilmoqda. Xo‘sh, ular nimalardan iborat?

Birinchi. MDH o‘zining bugungi holati bilan uni tashkil etish chog‘ida nazarda tutilgan g‘oyalarga mos kelmayotganligini, bu mo‘rt tuzilma hech narsani hal qilmayotganligi va u qabul qilgan qarorlar amalda bajarilmayotganligini aytmoqdalar.

Lekin qabul qilingan qarorlarning MDH doirasida bajarilishini ta’minlaydigan mexanizmlarni chinakamiga, amalda izlash o‘rniga davlatlar o‘rtasida ikki tomonlama munosabatlarni rivojlantirish, ularni muayyan mazmun bilan boyitish o‘rniga, ko‘proq eski davrlarni qo‘msash hissi paydo bo‘lmoqda. Davlatlardan yuqori turuvchi tuzilmalarni - parlament, qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi idoralar - Muvofiqlashtiruvchi yoki Yuqori Kengash, ko‘plab amaldorlar ishlaydigan Ijroiya yoki Ma’muriy qo‘mita, birlashgan harbiy-siyosiy tuzilmalar va shu kabilarni tashkil etishga harakat qilinmoqda. Sobiq Ittifoqning ulkan makonidagi barcha masalalarni yagona Markazdan turib hal qilish mumkin bo‘lgan davrlardagi tartib odamlar ongiga nihoyatda chuqur singib ketganligi sezilmoqda.

Agar biron - bir davlatlararo uyushma tashkil etilgandek bo‘lsa, nima uchundir, albatta, uning tegishli hokimiyat va boshqaruv organlari ham bo‘lishi kerak, deb hisoblashadi. Agar MDH davlat boshliqlari, hukumat boshliqlari va boshqa tuzilmalarining oxirgi majlislari kun tartibi kuzatiladigan bo‘lsa, yagona yo‘nalish - iqtisodiy va gumanitar integratsiyaning pishib yetilgan muammolari o‘rniga, davlatlar va xalqlar o‘rtasidagi aloqalarni yaxshilash o‘rniga, nuqul harbiy - siyosiy masalalarni, birlashgan qo‘mondonlikni tuzish, chegaralarni birgalashib qo‘riqlash va shu kabilar qo‘yilayotganligi tasodifiy emas.

Biroq hamma shu narsani yaqqol anglab olishi kerakki, tashkil etilayotgan Ittifoqlarda davlatlardan yuqori turadigan tuzilmalar barpo etilsa va Shartnoma qatnashchisi bo‘lgan har bir alohida mamlakatning tegishli qonuniy organlari bir yoqda qolib, bevosita amal qiladigan, ya’ni barcha organlar va tashkilotlar bajarishi

shart bo'lgan qarorlarni mazkur tuzilmalarning o'zi qabul qilish huquqiga ega bo'lsa, u holda mazkur davlatlarni suveren va mustaqil deb hisoblash qiyin bo'ladi.

Vakolatli va qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi, harbiy-siyosiy va sud organlariga ega bo'lgan har bir alohida davlatning yangi tashkil etilayotgan davlatlardan yuqori turuvchi tuzilmalar bilan aloqasini, ifodali qilib aytganda, tutash tomirlar deb tasavvur qilish mumkin. Hamjamiyatning davlatlardan yuqori turuvchi tegishli tuzilmasi o'ziga qanchalik vakolat talab qilsa, hozirgi alohida suveren davlatning har biri xuddi shunchalik vakolat va huquqlarini yo'qotadi. Bu - inkor etib bo'lmaydigan haqiqat.

Binobarin, hamjamiyat yoki Ittifoq va uning davlatdan yuqori turuvchi tuzilmalari tashkil topgani bilan har bir alohida ishtirokchi mamlakat o'z suvereniteti yoki mustaqilligini to'la saqlab qoladi deb ishontirmoqchi bo'lsalar yoki va'da bersalar - buni jiddiy qabul qilib bo'lmaydi.

Shuningdek tashkilot faoliyatining samaralik bo'lishi yana bir fikr ilgari surildi: tasdiqlangan MDH Nizomi doirasida iqtisodiy va moliyaviy integratsiyani chuqurlashtirishni, sivilizatsiyali to'lovlar masalasini hal qilishni, iqtisodiy va gumanitar integratsiya yo'lidagi g'ovlarni olib tashlashni hozir bizga hech kim taqiqlamaydi. Buning uchun birinchi navbatda jo'g'rofiy-siyosiy ruhda bo'lgan shartnomalarni imzolash va turli xil Ittifoqlarga kirish aslo shart emas.

Ikkinchi. Vujudga kelgan tanglik vaziyatining, odamlar mushkul ahvolga tushib qolganligining asosiy sababi, eng katta balo - avvalo respublikalar o'rtasidagi iqtisodiy va xo'jalik aloqalari uzilib qolganligida deya hammani ishontirishga harakat qilinmoqda.

Bu sovetlardan keyingi butun makonni karaxt qilib qo'ygan tanglikning haqiqiy sabablaridan odamlarning e'tiborini chalg'itishga ochiqdan-ochiq urinishdir.

Sovetlardan keyingi makonda davlatlar iqtisodiyotidagi tang holatning asosiy sababi, eng avvalo, o'z umrini yashab bo'lgan totalitar, ma'muriy-buyruqbozlik, markazdan taqsimlash tizimi mafkurasining parchalab tashlanganligidan, bugungi kunda butun dunyo yashab kelayotgan bozor munosabatlariga, erkin iqtisodiyotga o'tishdan iborat ekanligi mutlaqo ayon bo'lib qoldi.

Sobiq Ittifoq tarkibida bo'lgan ko'p mamlakatlarning qanchadan-qancha korxonalari hozirgi paytda og'ir ahvolga tushib qolganligini, amalda ishlayotganligini faqat shu bilan izohlash mumkin. Ularning ko'plari ishlayotganligiga sabab boshqa suveren davlatlarning korxonalari bilan aloqalari uzilib qolganligi yoki amal qilmayotganligi emas. Bu mamlakatlardan tashqaridagi kooperatsiyalashgan aloqalarga mutlaqo bog'liq bo'lmagan yuzlab korxonalar ishlayotganligi turibdi.

Buning butunlay boshqa sabablari bor. Ular hozircha yangi sharoitlarga moslasha olmayotir, o'z mahsulotlarini sota olmayotir, ularda ishlab chiqarishni saqlab turish va rivojlantirish uchun mablag' yo'q.

Ko'rinib turibdiki, gap bu aloqalar uzilib qolganligida emas. Iqtisodiyotni tezroq isloh qilish, hisob-kitob mexanizmlarini takomillashtirish, har bir korxonada zarur ma'rifiy tartib-intizom o'rnatish lozim.

Uchinchi. "Chuqur integratsiya" mualliflari bir dalilga ayniqsa ko'proq murojaat etadilar - butun dunyoda integratsiya yer yuzining ko'pgina mintaqalari uchun xos bo'lgan jarayon deb tushunilar emish. Bunda ko'proq Yevropa Ittifoqini tashkil etish tajribasini dalil qilib keltiradilar.

Ha, tarixiy taraqqiyotning hozirgi boqichida barcha davlatlar bir - birlariga bog'liq va o'zaro aloqada yashaydi. Dunyo xaritasidan hozirgi kunda boshqalardan, birinchi navbatda, o'zini o'rab turgan mamlakatlardan mutlaqo ajralib qolgan davlatni topib bo'lmasa kerak.

Ha, Yevropa Ittifoqida integratsiya va hamkorlik asosiy tamoyillar hisoblanadi.

Biroq Yevropa Ittifoqida integratsiya jarayonlariga yondashuvlar integratsiyalashayotgan davlatning batamom suverenligi, ixtiyoriylik va ularning huquqlarini hurmat qilish tamoyillariga asoslanadi.

Yevropa Ittifoqini tashkil etishga asos bo'lgan tamoyillar MDH mamlakatlari uchun jozibali bo'lishi mumkin. Buni hech kim inkor etmaydi. Lekin bir qator holatlar borki, ular Yevropa Ittifoqini sovetlardan keyingi makondagi vaziyatdan keskin ajratib turadi.

Birinchidan, eng muhimi shundaki, Yevropa Ittifoqini shakllantirish bir necha o'n yilliklarni o'z ichiga oladigan uzoq tarixga ega, Maastrixt bitimlari esa - davlatlar, ularning rahbarlari bosib o'tgan katta yo'lning natijasidir.

Ikkinchidan, Yevropa Ittifoqiga barqaror, mustahkam demokratik ijtimoiy davlat tuzilmalariga ega bo'lgan, puxta bozor va huquqiy qonunchilik normalarini, ularni ro'yobga chiqarish mexanizmlari va infrastrukturasini shakllantirgan mamlakatlar birlashgan.

Uchinchidan, demokratik tartiblar va qadriyatlar bu mamlakatlar aholisi mutlaq ko'pchiligining ijtimoiy ongida mustahkam o'rnanib qolgan.

To'rtinchidan, Yevropa Ittifoqidagi mamlakatlarning ko'pchiligi taxminan teng, ancha yuqori iqtisodiy imkoniyatlarga ega. O'zining rivojlanishi jihatidan yaqqol afzalliklarga ega davlatlar yo'q.

Beshinchidan, agar bizning texnikaviy va iqtisodiy qoloqligimizni, g'oyat eskirgan, raqobatga dosh berolmaydigan texnologiya va asosiy fondlarimizni hisobga olsak, sobiq SSSR chegaralarida allaqanday Ittifoqlarga biqinib olish - bunday siyosat o'tmishning turli mafkuraviy andozalarini o'ylab, o'zimizni jahon iqtisodiyoti nazaridan chetda qashshoq hayot kechirishga mahkum etishdan boshqa narsa emas.

Ayni chog‘da shuni ham ta’kidlab o‘tish joizki, barcha ishtirokchi mamlakatlar tomonidan tanlangan va vujudga keltirilgan umumiy boshqaruvchi tuzilmalari faoliyat olib borayotgan Yevropa Ittifoqi bilan bir qatorda, Janubi-Sharqiy Osiyo (ASEAN) va Osiyo-Tinch okeani mintaqasi (ATES) mamlakatlari tajribasi ham mavjud. Biroq ularda milliy davlatlardan yuqori turuvchi parlamentlar, Vazirlar Kengashlari va boshqa birlashtiruvchi tuzilmalar yo‘q.

Markaziy Osiyo mamlakatlari darajasidagi integratsiyaga kelsak, u o‘zining alohida xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bu integratsiya o‘z mohiyatiga ko‘ra hamisha xalq integratsiyasi bo‘lib kelgan va shunday bo‘lib qolmoqda. Butun tarix davomida bu mintaqa xalqlari ajnabiy bosqinchilar hukmronligiga qarshi yelkama-yelka turib kurashib kelganlar. Bu xalqlarning vakillarini mustaqillikni qo‘lga kiritish va mustaqil davlatlar tuzish g‘oyalari birlashtirgan. Bu xalqlar Turkiston deb nom olgan ulkan hududda asrlar davomida yashab kelganlar.

Avvalo shuni ta’kidlamoqchimizki, Markaziy Osiyo xalqlarining integratsiyasi orzu yoki kelajakka mo‘ljallangan loyiha emas, bu - bor narsa, bu - mavjud voqelik bo‘lib, faqat tashkiliy, huquqiy va siyosiy shakllarga muhtojdir.

Markaziy Osiyodagi integratsiyani biz hududiy birlik, kommunikatsiyalar, iqtisodiyotning asosiy va yetakchi tarmoqlari mushtarakligi, suv xo‘jaligi va energetika ob‘yektlarini birgalashib ishlatish, energiya zaxiralari bilan ta‘minlash ehtiyoji taqozo etgan ob‘yektiv zaruriyat deb hisoblaymiz. Bir-biriga chirmashib ketgan umumiy teran tomirlarga ega bo‘lgan xalqlarimizning madaniy, til va ma‘naviy birligi haqida-ku, gapirmasa ham bo‘ladi.

Bu mintaqa muayyan bir shaklda hamma vaqt integratsiya bo‘lib kelgan. Markaziy Osiyo xalqlari mustaqillikka erishganlaridan keyin birgalikda kuch-g‘ayrat sarflab o‘z kelajaklarini qurishlari zarurligini yana qayta his etdilar. Toshkentda Qozog‘iston, Qirg‘iziston va O‘zbekiston prezidentlari tomonidan Markaziy Osiyo mintaqasining bu suveren mamlakatlari o‘rtasida yagona iqtisodiy makonni tashkil etish haqidagi Shartnomaning imzolanishi shu yo‘ldagi amaliy qadam bo‘ldi.

Markaziy Osiyo respublikalarining integratsiyalashuvi uchun haqiqatan ham bir qator dastlabki shart-sharoit va sabablar mavjud. Bular jumlasiga iqtisodiy rivojlanishning boshlang‘ich darajasi baravarligi, ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning bir xilligi ham, yagona transport - energetika kommunikatsiyalari, suv zaxiralari ham kiradi. Bundan tashqari, ushbu mintaqada yashayotgan barcha xalqlarning xavfsizligi uchun mushtarak bo‘lgan tahdidlar ham mavjud. Bular - Orolning qurib borayotganligi, narkotik moddalar, qurol-yarog‘, terrorizm, diniy fundamentalizmning kirib kelishi, Afg‘oniston tomonidan keskinlik va beqarorlikning yoyilish xavfi hamda bir qator boshqa omillardir. Bu tahdidlar, garchi tarqoq tuyulsa-da, birlashtiruvchi omillardir, chunki ularning birontasini ham alohida, o‘z kuchiga ishongan holda yengib bo‘lmaydi.

Ayni shu holatlar Markaziy Osiyo mintaqasining gullab-yashnashi to'g'risida qayg'uradigan barcha siyosatchilar uchun amaliy qo'llanma bo'lib qolishi darkor.

Markaziy Osiyo hamdo'stligining kelajagiga ishonch bilan qarash uchun hamma asoslar mavjud. Zarur huquqiy va tashkiliy shart-sharoitlar yaratilgan, Davlatlararo kengash tuzilgan, hamdo'stlik dasturlarini ro'yobga chiqarish bo'yicha ijroiya qo'mita, Markaziy Osiyo hamkorlik va taraqqiyot banki tashkil etilgan. Qatnashuvchi davlatlar iqtisodiy integratsiyasining 2000 yilgacha mo'ljallangan, 53 ta muayyan loyihani o'z ichiga oladigan dasturi ishlab chiqildi, yagona iqtisodiy makonni vujudga keltirish uchun asos solinmoqda.

Biz o'zimizning tashqi mudofaa siyosatlarimizni uyg'unlashtirishga ham bevosita yaqinlashdik - yagona iqtisodiy makon tashkil etish to'g'risidagi shartnomada qatnashuvchi mamlakatlar mudofaa vazirlari Kengashining nizomi tasdiqlandi.

Markaziy Osiyo davlatlari hamdo'stligining tashkil etilishi aslo ular boshqa davlatlardan yakkalanib qolishini bildirmaydi. Biz uni MDH doirasidagi integratsiya jarayonlariga ham qarshi qo'ymaymiz. Bu hamdo'stlik davlatchilikni qaror toptirish va bozor munosabatlariga o'tishning murakkab davrida mintaqadagi mamlakatlarning kuch - g'ayratlari va say - harakatlarini jipslashtirishga qaratilgandir.

Markaziy Osiyo hamdo'stligi biz uchun shunchaki integratsiya udumiga ergashish emas, ustun bo'lib olish yoki o'z ta'sir doiramizni kengaytirishga intilish ham emas. Bu XXI asrda bizning mustaqillik va taraqqiyot yo'limizdir. Ishonchim komilki, bu birlikni amalga oshirish, hech shubhasiz, xalqlarimizning manfaatlariga to'la mos keladi, mintaqamizda barqarorlik va tinchlikni mustahkamlashga yordam beradi. Markaziy Osiyo davlatlari, garchi ijtimoiy-siyosiy, etnik va madaniy jihatdan xilma - xil bo'lsa-da, birgalikda kuch - g'ayrat sarflab, xavfsizlikka tashqaridan tug'ilayotgan tahdidlarga qarshi turish uchun, butun mintaqani barqaror rivojlantirish uchun qulay muhitni yaratadi, amalda bu mintaqani xavfsizlik va barqarorlik mintaqasi sifatida shakllantiradi. Shu tariqa bu mintaqada davlatlari butun dunyo ko'lamida tinchlik va barqarorlikni mustahkamlashga munosib hissa qo'shadi.

Aytish mumkinki, tarixni mojarolar va adovat emas, balki xalqlar o'rtasidagi hamkorlik va ishonch olg'a harakatlantiradi degan genial fikr ilgari suriladi.

Xulosa tariqasida quyidagi fikrlarni ilgari surish mumkin:

Birinchidan, I.Karimovning "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari asari" da esa yangi ming arafasida insoniyatni kutayotgan keng qamrovli global muammolarni ilgari surilishi, tahlil etilishi, ularni oldini olish mexanizmlarini ishlab chiqish, ularni bartaraf etish borasidagi vazifalarning yoritilishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Klassik geosiyosatning vakillari asarlarida esa muayyan mintaqaning manfaatlari oldingi o'ringa surilgan.

Ikkinchidan, biz yashayotgan mintaqaning geostrategik, geosiyosiy manfaatlari nuqtai nazaridan har bir masalaning yechimiga e'tibor qaratiladi.

Uchinchidan, tarixni mojarolar va adovat emas, balki xalqlar o'rtasidagi hamkorlik va ishonch olg'a harakatlantirishiga alohida urg'u berilgan, va bu hamkorlikni ta'minlashdagi vazifalar, uning istiqbollari keng yoritilgan.

To'rtinchidan, hozirgi dunyoda xavfsizlik va barqarorlik faqat harbiy-siyosiy jihatlarnigina nazarda tutib qolmaydi. Iqtisodiy, ekologik, madaniy, ma'naviy, axborot havfsizligi jabhalari ham juda muhim bo'lib, xoh mintaq bo'lsin, xoh butun sayyoramiz bo'lsin bizning tinch, gullab-yashnayotgan umumiy uyimiz ana shulardan tashkil topadi.

Tayanch tushunchalar:

“Sovuq urush”, bipolyar tizim, siyosiy tarqoqlik, mintaqaviy mojarolar, diniy ekstremizm, fundamentalizm, korrupsiya, ekologiya, mahalliychilik, shovinizm, BMT, YUNESKO, IKT, YEI, xalqaro hamkorlik.

Mavzuni mustahkamlash yuzasidan savollar:

1. “O‘zbekiston XXI asr bo‘lag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari asari” da qanday muammolar ilgari surilgan?
2. Mintaqa havf solayotgan tahdidlar tizimi?
2. Yangi mingyillik arafasida dunyoning yangi siyosiy xaritasida qanday o‘zgarishlar sodir bo‘ldi?
3. Yangi mingyillik arafasida o‘z yechimini topmayotgan muammolar?
4. Taraqqiyot yo‘lidan barqaror rivojlanish shartlari?
5. Mamlakatimiz taraqqiyotini kafolatlovchi omillar?

TAYANCH SO‘Z VA IBORALAR

O‘ZBEKISTON	Markaziy Osiyoning qoq o‘rtasida qismida joylashgan mustaqil davlat. Maydoni 447,4 ming kv.km. Aholisi 31,6 million kishini tashkil etadi (2016). Ma’muriy jihatdan 12 ta viloyat - Andijon, Buxoro, Jizzax, Navoiy, Namangan, Samarqand, Sirdaryo, Surxondaryo, Toshkent, Farg‘ona, Xorazm, Qashqadaryo viloyatlari, shuningdek Toshkent shahri va Qoraqalpog‘iston respublikasidan iborat. Poytaxti – Toshkent shahri. O‘zbekiston xalq ho‘jaligida ilg‘or texnika bilan jihozlangan sanoatning yuzdan ortiq tarmoq va sohasi mavjud. Paxta va undan qayta ishlangan mahsulotlarni eksport qilishda jahonda ikkinchi o‘rinni egallaydi. O‘zbekiston o‘zining boy o‘tmishi, tarixiy va qo‘hna madaniyatiga ega. Bu hudud bundan 500-700 ming yil burun odamzod paydo bo‘lgan joylar sirasiga kiradi. M.av 7-6 asrlarga kelib Qadimgi Xorazm va Baqtriya davlatlari shakllandi. Mustaqillik uchun kurashgan To‘maris, Shiroq, Spitamen, Muqanna, Jaloliddin Manguberdi, Torobiy kabi ko‘plab xalq qahramonlari tarixdan ma’lum. O‘zbekiston Imom al - Buxoriy, Imom at - Termiziy, Marg‘inoniy, al - Xorazmiy, Farg‘oniy, Beruniy, Ibn Sino, Zamaxshariy, Forobiy, Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband, Amir Temur, Alisher Navoiy, Mirzo Ulug‘bek, Zahiriddin Muhammad Bobur, Feruz kabi buyuk siymolar yashagan zamindir. O‘zbekiston mustaqilligini 170 dan ortiq davlatlar tan oldi, o‘nlab mamlakatlar bilan diplomatik munosabatlar o‘rnatilgan.
AEROKRATIYA	Xavoda hukmronlikni qo‘lga kiritish uchun kurash
AND GURUXI (KARTAXEN SHARTNOMASI)	1969 yilda tashkil etilgan Lotin Amerikasi davlatlarining savdo-iqtisodiy tashkiloti. Boliviya, Chili, Venesuela, Kampuchiya, Ekvador, Peru.
ANZYUK	(Australia, New Zealand, United Kingdom-ANZUK)-1971 yilda Buyuk Britaniya tashabbusi bilan tashkil etilgan harbiy-siyosiy guruh. Tarkibiga Buyuk Britaniya, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Singapur va Malayziya kiradi.

ANZYUS	(Australia, New Zealand, United States-ANZUS)- AQSH tashabbusi bilan 1951 yilda San-Fransiskoda imzolangan Tinch okeani havfsizlik pakti asosida ANZYUS o'z faoliyatini 1952 yildan boshladi. AQSH, Avstraliya va Yangi Zelandiya kirgan.
ARAB DAVLATLARI LIGASI	Arab davlatlari, shuningdek ularga do'stona munosabatda bo'lgan, arab tili rasmiy ahamiyatga ega bo'lgan arab bo'lmagan davlatlar o'rtasida tashkil etilgan xalqaro tashkilot. Tashkilot 1945 yil 22 martda tashkil etilgan. Tashkilotning oliy organi Liga kengashi bo'lib, shtab-kvartirasi Qohirada joylashgan. A'zolar soni 22 ta. Liganing maqsadi a'zo davlatlar o'rtasida aloqalarni chuqurlashtirish, arab davlatlari manfaatlarini, mustaqilligini himoya qilishga qaratilgan siyosatni amalga oshirish hisoblanadi. Shuningdek a'zo davlatlar iqtisodiy, moliyaviy, madaniy, ilmiy, jinoyatchilikka qarshi kurash borasida ham hamkorlikni yo'lga qoyishgan.
ARAB DAVLATLARI LIGASI	1945 yilda tashkil etilgan. 22 ta davlat a'zo bo'lib kirgan. A'zolar: Misr, Iroq, Livan, Saudiya Arabiston, Suriya, Iordaniya, Liviya, Yaman, Tunis, Sudan, Marokash, Quvayt, Baxrayn, Qatar, Ummon, Gveniya, Liberiya, Nigeriya, Kamerun, Mavritaniya, BAA, Jazoir, Gana, Angola, Tanzaniya, Benin. Tashkilotni asosiy vazifasi sifatida quyidagilar ilgari surilgan: a'zo davlatlar o'rtasida hamkorlikni mustahkamlash, mustaqillikni mustahkamlash, moliya sohasida hamkorlik, arab davlatlarini xalqaro maydonda himoya qilish, madaniyat va axborot sohasida hamkorlik qilish va shu kabilar. Arab davlatlari ligasi a'zolari o'rtasida qator kelishmovchilik mavjud. Arab - Isroil urushi, Iroq urushi, Liviya urushi, Suriya urushlari yuz berganida qator arab davlatlari AQSH ni qo'llab chiqishdi.
ASEAN	ASEAN (ing. Association of South East Asian Nations — Janubiy-Sharqiy Osiyo davlatlari Assotsiatsiyasi) Janubiy – Sharqiy Osiyodagi mintaqaviy, hukumatlararo siyosiy, iqtisodiy, madaniy tashkilot. 1967 yil 8 avgustda tashkil etilgan. Tashkilotning bosh ofisi Jakarta shahrida joylashgan. Unga a'zo mamlakatlarning umumiy maydoni 4 480 000 km ² ni tashkil etadi. Ishlab chiqarilayotgan YaIM 4 044 trillion dollarga teng. Aholisi 592 000 000 kishini tashkil etadi.

	Rasmiy tili ingliz tili hisoblanadi. Oliy boshqaruv organi davlat va hukumat rahbarlarining sammiti bo'lib, rahbarlik davlatlarning ingliz alifbosidagi ketma - ketligida amalga oshiriladi. A'zo davlatlar: Indoneziya, Malayziya, Singapur, Tailand, Filippin. Keyinchalik Bruney (1984 yil 7 yanvar), Vetnam (1995 yil 28 iyul), Laos va Myanma (1997 yil 23 iyul), Kambodja (1999 yil 30 aprel). ASEAN ning asosiy maqsad va vazifalari quyidagilardan iborat: • BMT Ustavi tamoyillariga sodiqlik asosida mintaqada tinchlik va barqarorlikni ta'minlash; • O'zaro yordam va hamkorlik asosida a'zo davlatlar o'rtasida iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy yuksalishni jadallashtirish; • Xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar bilan o'zaro manfaatli hamkorlikni yo'lga qoyish. ASEAN o'z faoliyatini quyidagi hujjatlar asosida amalga oshiradi: ASEAN deklaratsiyasi (1967 yil), Janubiy-Sharqiy Osiyoda tinchlik, erkinlik va neytralitet to'g'risida (1971 yil), Do'stlik va hamkorlik to'g'risida (1976 yil), Manila Deklaratsiyasi (1992 yil), Yadro qurolidan xoli hudud (1995 yil), Terrorizmga qarshi hamkorlikda kurashish to'g'risidagi deklaratsiya).
AVTARKIYA	Yunon - autos - o'zim, arkeo - ta'minot, yetarli. Muayyan davlat iqtisodiyotini boshqa davlatlar iqtisodiyotidan ajratib qo'yish, o'zini-o'zi zarur mahsulotlar bilan ta'minlashga qaratilgan iqtisodiy siyosat.
BIPOLYAR TIZIM	Ikki buyuk davlat qarama-qarshiligiga asoslangan va ular tomonidan yaratilgan harbiy-siyosiy bloklar tizimi. Asosan "Sovuq urush" davrida amal qilgan. Xalqaro siyosat asosan Moskva va Vashington tomonidan belgilab berilgan.
BIRLASHGAN MILLATLAR TASHKILOTI	Yer yuzida tinchlik va xavfsizlikni ta'minlash, davlatlarning millatlarning o'zaro hamkorligini rivojlantirish maqsadida tuzilgan. BMT faoliyatining muhim yo'nalishi davlatlar va millatlar o'rtasidagi nizo hamda ziddiyatlarni faqat tinch yo'l bilan – muzokaralar orqali xal qilishdan iborat. BMT nizomi

	1945 yil San-Fransiskoda ishlab chiqilgan va shu yilning 24 oktabridan kuchga kirgan. BMT oʻz tarkibiga oltita asosiy organ, shuningdek bu organlarga koʻmaklashuvchi qoʻmita va komissiyalardan iborat. Bular: 1) Bosh Assambleya - har yili sentabr oyida chaqiriladi. Unda tashkilotga aʼzo barcha mamlakatlar qatnashadi. 2) Xavfsizlik kengashi - davlatlar oʻrtasidagi tortishuvlar, tajovuz va agressiyaning oldini olish kabi masalalar bilan shugʻullanadi. 15 ta davlat vakillaridan tashkil topadi. Ulardan 5 tasi doimiy aʼzo. 3) Iqtisodiy va ijtimoiy kengash - xalqaro va ijtimoiy hamkorlik sohalariga oid masalalar bilan shugʻullanadi. 4) Vasiylik kengashi - tobe hududlar masalalarini nazorat etib boradi. 5) Xalqaro sud 6) BMT Kotibiyati. Oʻzbekiston Respublikasi BMT safiga 1992 yil 2 martda qabul qilingan. 1993 yil fevralda Toshkentda BMT ning vakolatxonasi ochildi. Bugungi kunda BMT ning aʼozalari soni 193 ga yetdi.																																				
BRIKS	BRIKS (ing. <i>BRICS</i> — Brazil, Russia, India, China, South Africa atamalari qisqartmasi) — Braziliya, Rossiya, Hindiston, Xitoy, Janubiy Afrika respublikasi oʻrtasida tuzilgan. Braziliya qishloq hoʻjaligi mahsulotlariga, Rossiya mineral resurslarga, Hindiston arzon intellektual salohiyatga, Xitoy kuchli ishlab chiqarish bazasiga, JAR tabiiy zahiralarga boy. Ular ushbu salohiyatlaridan unumli foydalanish orqali jahonning kuchli markazlariga qarshi turishga kelishib olishdi. BRIKS davlatlarining baʼzi koʻrsatkichlar boyicha jahon reytingi <table><tr><td>Kategoriya</td><td>Braziliya</td><td>Rossiya</td><td>Hindiston</td><td>Xitoy</td><td>JAR</td></tr><tr><td>Maydoni</td><td>5</td><td>1</td><td>7</td><td>3</td><td>25</td></tr><tr><td>Aholisi</td><td>5</td><td>9</td><td>2</td><td>1</td><td>25</td></tr><tr><td>Ishchi kuchi</td><td>5</td><td>7</td><td>2</td><td>1</td><td>34</td></tr><tr><td>Oltin zahirasi</td><td>7</td><td>3</td><td>6</td><td>1</td><td>33</td></tr><tr><td>Qurolli kuchlar soni</td><td>14</td><td>5</td><td>3</td><td>1</td><td>59</td></tr></table>	Kategoriya	Braziliya	Rossiya	Hindiston	Xitoy	JAR	Maydoni	5	1	7	3	25	Aholisi	5	9	2	1	25	Ishchi kuchi	5	7	2	1	34	Oltin zahirasi	7	3	6	1	33	Qurolli kuchlar soni	14	5	3	1	59
Kategoriya	Braziliya	Rossiya	Hindiston	Xitoy	JAR																																
Maydoni	5	1	7	3	25																																
Aholisi	5	9	2	1	25																																
Ishchi kuchi	5	7	2	1	34																																
Oltin zahirasi	7	3	6	1	33																																
Qurolli kuchlar soni	14	5	3	1	59																																
BUYUK	Bir davlatning boshqa davlat yoki davlatlar ustidan siyosiy,																																				

DAVLATCHILIK SHOVINIZMI	mafkuraviy, iqtisodiy va harbiy hukmronligini o'rnatishga qaratilgan nazariya va amaliyot. Xususan, XIX asr oxiridan boshlab Rossiya imperiyasining hukmron doiralari boshqa xalqlarga, jumladan, o'rta Osiyo xalqlariga nisbatan ana shunday siyosat olib borganlar. Buyuk davlatchilik shovinizmi siyosati Avstro-Vengriya imperiyasi, Turkiya sultonligida ham kuchli bo'lgan. Ikkinchi jahon urushida Germaniya fashizmi bu siyosatdan kelib chiqib, nemislarni "oliy" irq, ular jahondagi barcha xalqlar ustidan hukmron bo'lishlari kerak, deb targ'ib qilishgan. Urushdan keyingi davrlarda ham bir qancha mamlakatlar buyuk davlatchilik siyosatini xilma xil ko'rinishda olib bormoqdalar.
BUYUK O'YIN	«Greatgame»-konsepsiyasi xalqaro munosabatlar tarixida ikki bosqich yoki ikki to'ldirib iborat. Konsepsiya ob'yekti Markaziy Osiyo mintaqasi, predmeti esa mazkur mintaqadagi siyosiy jarayonlar. Konsepsiya sub'yektlari Buyuk Britaniya va Rossiya. Konsepsiyaning ikkinchi to'ldirib XX asr oxirida yangi mustaqil davlatlar – Ozarbayjon, Tojikiston, Turkmaniston, O'zbekiston, Qirg'iziston va Qozog'istonni o'z nazoratiga olish istagi bilan Turkiya va Eron davlatlari tashabbuskorligida shakllandi. Keyinchalik bu ikki davlat qatoriga AQSH, Pokiston, Rossiya, Xitoy, Hindiston va boshqa yetakchi davlatlar ham qo'shildi. Ba'zan mutaxassislar o'rtasida konsepsiya ikkinchi to'ldirib «New Great game» - «Yangi buyuk o'yin» konsepsiyasi deb ham qo'llanilmoqda.
CHEGARAVIY MAYDON	Bunday maydonda ma'lum bir milliy jamoa istiqomat qilsada, davlatning u yerda nazorat qilish funksiyasi rasmiy xarakterda bo'lib, yashayotgan odamlar turmush tarzi chegaradosh davlatga yaqinroq bo'ladi.
CHORRAHAVIY YOKI TUTASHGAN MAYDON	Qanday milliy jamoalarning yashashidan qat'iy nazar, ikki yoki undan ko'proq davlatlar da'vogar bo'lgan geosiyosiy borliq. Biroq u chegaraviy maydondan milliy jamoaning atrofida emas, endemik maydon ichkarisida joylashgan bo'lishi bilan (masalan, Tog'li Qorabog'), mintaqadagi jamoaning etnik va diniy tarkibi tarixan o'sha jamoaga mansub bo'lsada, borliqning bugungi davlatlar chegarasida

	chorrahaviy xarakter kasb etayotganligi bilan farqlanadi.
DEMARKATSIYA	Davlatlar o'rtasidagi chegarani qonunchilik asosida o'rnatish.
DISSIDENTLAR	Muvofiq bo'lmagan, boshqacha fikrlovchi. Davlat ichki va tashqi siyosatida davlat nuqtai nazarini yoqlamaydigan, hukmron g'oyaga qo'shilmaydigan fuqarolar
DOKTRINA	Lotincha ta'limot, davlatning ichki va tashqi siyosati yo'nalishini belgilovchi tub qarash va qoidalar tizimi.
ENDEMIK MAYDON	Uzoq vaqtlardan beri ma'lum bir milliy guruh tomonidan nazorat qilib kelinayotgan borliq bo'lib, o'sha borliqning aynan shu jamoaga tegishli ekanligini boshqa milliy jamoalar tomonidan tan olinishini nazarda tutadi. Ba'zan endemik maydon davlatlarning chegaralarini inkor etadi va boshqa geosiyosiy maydonlarni ham o'z ichiga qamrab oladi.
EVROPA ITTIFOQI	1991 yil dekabrda Maastrixt bitimlari asosida tuzilgan bo'lib bugungi kunda 28 ta mamlakatni birlashtiruvchi tashkilot. Unda bir tomondan xalqaro tashkilot, ikkinchi tomondan davlat belgilari uchrasada rasmiy ravishda har ikkalasi ham e'tirof etilmaydi. YeI xalqaro huquqning sub'yekti hisoblanmasada xalqaro munosabatlarni belgilashda muhim rol o'ynaydi. Lekin YeI ning shakllanishi 2-jahon urushidan keyin Yevropa davlatlari oldida turgan turli sohalaridagi muammolarni birgalikda xal etishdan boshlandi. 1951 yilda 6 ta davlat- Frantsiya, Italiya, GFR, Belgiya, Niderlandiya, Lyuksemburg ko'mir va po'lat boyicha Yevropa uyushmasini (EKPB) tashkil etishdi. Bu Yevropa integratsiyasi yo'lidagi birinchi qadam edi. YeKPB 1957 yildan Yevropa Iqtisodiy Hamjamiyati deb nom oldi. Maastrixt bitimlari imzolangach yagona valyuta, Yevropa siyosiy ittifoqini shakllantirish, Yevropa komissiyasini tuzishga kelishib olindi. 1993 yil 1 noyabrdan YeI nomini oldi. 1999 yildan yagona valyuta yevroga (naqdsiz hisob) o'tildi. Rasmiy tili 24 ta. Ma'muriy markazlar: Bryussel, Strasburg, Lyuksemburg, Gaaga, Frankfurt-na-Mayn, rahbar-davlat 2009 yil 1 yanvardan Chexiya. Umumiy maydoni 4 892 685 km ² ga teng bo'lib unda 506.820 mln aholi yashaydi. YaIM 16.1 trillion dollarga teng.
FANATIZM	Fanatizm (frants. ibodat) - muayyan g'oyalarning to'g'ri ekanligiga qattiq ishonish, ularga mukkasidan berilganlikni,

	o'zgacha qarash va g'oyalarga murosasiz munosabatni ifodalovchi qarashlar va hatti - harakatlar tizimidir. U avvalo insonning hissiyotidan, biror-bir narsaga o'ta beriluvchanligidan kelib chiqadi.
FUNDAMENTALIZM	So'zi lotinchadan kelib chiqqan bo'lib, asos, poydevor ma'nosini bildiradi. Fundamentalizm barcha dinlarga hos bo'lib, unda dinning asli qanday bo'lsa, shundayligicha saqlab qolishga harakat qilinadi. Fundamentalizm – ya'ni aqidaparastlik – ma'lum din vujudga kelgan ilk davriga qaytish va shu yo'l bilan zamonaning barcha muammolarini hal qilish mumkin degan fikrni ilgari suruvchilarning qarashlaridir. Diniy fundamentalizm – din aqidalarini so'zma - so'z talqiniga asoslangan e'tiqodni aqlga tayangan mantiqiy dalillardan ustun qoyadigan, muayyan din, shu jumladan islom dini e'tiqodi shakllanishining boshlang'ich ya'ni Muhammad alayhi vassalam davrlarida belgilangan barcha yo'l-yo'riqlarning qat'iy va og'ishmay bajarilishini talab qiladigan tushunchadir.
GEOSIYOSIY MINTAQA	Bu siyosiy, iqtisodiy, madaniy, savdo va boshqa aloqalar uchun qulay imkoniyatlarga va istiqbollarga ega bo'lgan geografik maydon.
GEOSIYOSIY TAYANCH NUQTA	Bu shunday hududki u davlatga tegishli bo'lsada total maydon hisoblanmaydi. Bu hududga boradigan tarnsport-aloha tarmoqlari boshqa davlatga tegishli bo'lib qoladi. Masalan Port-Artur, Kalinigrad
GEOSTRATEGIK MINTAQA	O'zining geografik joylashuvi, turmush tarzi, xarakteri, savdo va madaniy-mafkuraviy aloqalarining yo'nalishi bilan xorijiy davlatlar tashqi siyosatida munosabatlar o'rnatish uchun ustuvor yo'nalishda ko'rilyotgan makon. Shuningdek, geostrategik mintaq – bu davlat yoki chegaradosh davlatlar (mintaq) hududlari ham bo'lishi mumkin. Uning geostrategik ahamiyati muhim transkommunikatsion yo'llarga tutashganligidadir.
GOLLIZM	Sharl de Golning Fransiyani buyuk davlat sifatida tiklanishini asosiy maqsad qilib quygan konsepsiyasi shunday atalgan. Asosiy tushunchalari: millat, kuchli davlat, ulug'vorlik, ijtimoiy islohotlar.
HEARTLAND	«Asosiy o'lka» - Yevroosiyoning shimoliy-sharqiy

	hududlarini o'z ichiga oladi. Oksford universiteti professori Makinder tomonidan «Tarixning geografik o'zagi» asarida ishlatilgan. Rivojlanishning asosiy o'lkasi sifatida ishlatilishiga qator omillar sabab bo'lgan: joylashgan davlatlarning rivojlanganligi; hududning maydoni, iqlimi, tabiiy zahiralarning miqdori, transporti va shu kabilar.
HOKIMIYATNING GLOBALLASHUVI	Barcha xalqlarni o'zida birlashtirishni maqsad qilib qoygan, aslida hokimiyat bir hovuch gegemonlar qo'lida bo'ladigan «jahon saltanati» ni barpo etishga intilish. Bu hokimiyat aslida yirik moliya oligarxlari, transmilliy korporatsiyalar manfaatini ifoda etadi.
INSON ONGI VA QALBI UCHUN KURASH	Hozirgi zamondagi xilma-xil usullar va vositalarda olib boriladigan mafkuraviy targ'ibot va tashviqotning asosiy ob'ekti va maqsadi. Har qanday g'oya faqat inson qalbini egallagan, ma'naviy-ruhiy holatini uzviy qismiga aylangandagina harakatga da'vat etuvchi, rag'batlantiruvchi kuchga, faoliyat dasturiga aylanadi. Shuning uchun ham bugungi kunda mafkuraviy kurashning bosh maqsadi inson qalbini zabt etish orqali uning ongini egallash bo'lib qolmoqda. Bu haqda Prezidentimiz I.A.Karimov shunday deb ta'kidlaydi: «Bugungi kunda insoniyat qo'lida mavjud bo'lgan qurol-yarog'lar Yer kurrasini bir necha bor yakson qilishga yetadi. Buni hammamiz yaxshi anglaymiz. Lekin hozirgi zamondagi eng katta xavf-insonlarni qalbi va ongini egallash uchun uzluksiz davom etayotgan mafkuraviy kurashdir. Endilikda yadro maydonlarida emas, mafkura maydonlarida bo'layotgan kurashlar ko'p narsani hal qiladi. Bu achchiq haqiqatni hech qachon unutmaslik lozim».
INTEGRATSIYA	Mintaqaning fizik, geografik imkoniyatidan kelib chiqadigan ob'ektiv jarayon bo'lib, ma'lum maqsad-manfaatlarni realizatsiya qilishga qaratilgan tomonlarning ixtiyoriy hatti - harakatining natijasidir.
IQTISODIY GLOBALLASHUV	Transmilliy korporatsiyalar, yirik moliya guruhlar tomonidan jahonni yagona bozorga aylantirish va shu tarzda unda o'z tanho hukmronligini o'rnatishga intilish.
IROQ VA SHOM ISLOM DAVLATI- ISHID	ISHID – Iroq va Shom islom davlati. Bu davlatning tashkil eitilishi G'arbning musulmon dunyosiga nisbatan tutgan siyosatining o'ziga xos aksi deyish mumkin. IGIL 2006 yilda

	Iroq va Suriya hududlarining bir qismida tashkil etildi. Davlat lideri Abu Bakr al-Bag‘dodiy hisoblanadi. Shtab-kvartirasi Suriyaning Rakka shahrida joylashgan. Uning tashkil etilishida “Al-Qoida” bo‘limlari, shuningdek yana o‘n bitta radikal ruhdagi islomiy guruhlar faol ishtirok etishdi. Bugungi kunda IGIL shariat asosida boshqariladigan Yevropaga jiddiy havf solayotgan yarimreal kvazidavlat hisoblanadi. AQSH ning birinchi raqamli dushmani “Al - Qoida” emas IGIL bo‘lib qoldi. IGIL o‘z faoliyati davomida “Al - Qoida” faoliyatini chuqur tahlil etigan holda uning xatolarini takrorlamaslikka harakat qilmoqda: tolerantlikni ifoda etuvchi mavhum ta’limotlarni emas an’anaviy islomni qo‘llab - quvatlamoqda; Forsdagi islomiy tashkilotlar bilan (shialardan tashqari) harbiy ittifoqda bo‘lishga harakat qilmoqda; Suriya muxolifati bilan kelishuv yo‘lini tutdi va sh.k. e’tiqodi, ijtimoiy kelib chiqishidan qat’iy nazar yuqori malakali kadrlarni ishga taklif etish avj olgan.
IRQCHILIK	Odamlar o‘rtasidagi ijtimoiy tengsizlik, bosqinchilik, zo‘ravonlik va urushlarni kishilarning turli irqqlariga mansubligi bilan oqlashga xizmat qiluvchi g‘ayrimilliy ta’limot. Irqchilar insonlarning ijtimoiy mohiyatini ularning biologik – irqiy (ko‘zi, sochi va terisining rangi, bosh va yuz tuzilishi kabi tashqi, ikkinchi darajali jismoniy) belgilar bilan bog‘lab, ularni oliy va quyi, bekamu - ko‘st va noraso irqqlarga ajratadilar. Unga ko‘ra oliy irqqlar xo‘jayinlik qilishi, qolganlari ularga xizmat qilishi, boysunishi shart. Irqchilik ta’limoti boshqa xalqlarga nisbatan bosqinchilik, talonchilik, mustamlakachilik siyosatini asoslashga harakat qiladi.
ISLOM KONFERENTSIYASI TASHKILOTI	Afg‘oniston, Chad, Misr, Gvineya, Indoneziya, Eron, Iordaniya, Quveyt, Livan, Liviya, Malayziya, Mali, Mavritaniya, Marokash, Niger, Ummon, Pokiston, Qatar, Saudiya Arabistoni, Senegal, Serra - Leone, Somali, Sudan, Tunis, Turkiya, Yaman davlat vakillari tomonidan tashkil etilgan. IKT ustavidan ko‘zlangan maqsad musulmon davlatlar o‘rtasida birdamlikni kuchaytirish, ular o‘rtasida iqtisodiy, madaniy, ilmiy sohalarida hamkorlikni kuchaytirish, mustamlakachilik va irqchilikning har qanday ko‘rinishlariga barham berish, tinchlik va xavfsizlikni ta’minlashga doir

	choralar ko‘rish va boshqalar. IKT o‘z faoliyatida tashkilotga a‘zo davlatlarning tengligiga, bir - birining ichki ishlariga aralashmaslik, har bir davlatning hududiy yaxlitligi, suverenitetini hurmat qilish, turli kelishmovchiliklarni tinch yo‘l bilan hal etish tamoyillariga amal qiladi. IKT ga Turkmaniston, Tojikiston, Qirg‘iziston (1992), Qozog‘iston (1995). O‘zbekiston (1996) ham a‘zo bo‘lib kirishgan. Bugungi kunda 57 ta davlat ning a‘zisi hisoblanadi.
JAHON SAVDO TASHKILOTI	JST(ingl. World Trade Organization - WTO) —1995 yil 1 yanvarda tashkil etilgan xalqaro tashkilot. Tashkilotga a‘zo davlatlar o‘rtasida siyosiy, iqtisodiy - savdoni tartibga solish, xalqaro savdoni liberallshatrish, tashqi savdoga bo‘ladigan har qanday to‘siqlarni bekor qilish maqsadida tashkil etilgan. Tashkilotning shtab - kvartirasi Jenevada joylashgan bo‘lib, 159 ta davlat unga a‘zo bo‘lib kirgan. Tashkilot faoliyatining asosiy tamoyillari: tenglik, hamkorlik, oshkoralik.
KOSMOPOLITIZM	Kosmopolitizm (grekcha kosmopolites - dunyo fuqarosi) - "jahon davlati" tuzishni va "jahon fuqaroligi"ni targ‘ib qiluvchi ta‘limot. Kosmopolitizm jahon miqiyosida axborot ayirboshlash imkoniyatlari oshib borayotgan hozirgi davrda Vatan tushunchasi nisbiy xarakterga ega ekanini ro‘kach qiladi. Bu oqim jamiyat taraqqiyotining dastlabki, inson ijtimoiy - oilaviy muhitdan tashqarida yashashi mumkin bo‘lmagan davrlarida vatan tushunchasi muayyan ahamiyatga ega bo‘lmagan, deb uqtiradi. Uningcha, bugungi kunda ayrim insonlarning Vatanga bog‘lanib qolishi shaxs erkinliklarining cheklanishiga olib kelmoqda emish.
LIBERALIZM	Liberalizm (lotincha liberalis - erkinlik) ijtimoiy hayotning barcha sohalarida erkinlik ustuvor bo‘lishini, jamiyatning evolyutsion rivojlanish yo‘lini e‘tirof etuvchi va asoslovchi nazariya, amaliyot, ijtimoiy - siyosiy va mafkuraviy oqim. Liberalizm g‘oyasi, o‘zining ma‘no - mohiyatiga ko‘ra, murosafalsafasi bo‘lib, volyuntarizm, sub’yektivizm, dogmatizm, radikalizm va absolyutizmning har qanday ko‘rinishlarini rad qiladi.
MA’NAVIY - MAFKURAVIY JARAYONLARNING	Milliy bag‘rikenglikni, millat hayotining ahloqiy asoslarini, uning milliy o‘ziga xosligini rad etuvchi mondializm g‘oyalarini tantana qilishini ta‘minlashga asoslanadi.

GLOBALASHUVI	
MAASTRIXT BITIMI	1991 yil dekabrda YEIH ning 12 ta a'zosi tomonidan imzolandi. Yagona Yevropa valyutasi; Yevropa siyosiy ittifoqini shakllantirish; Yevropa komissiyasi tasdiqlash
MAFKURAVIY IMMUNITET	Mafkuraviy immunitet ma'naviy, ma'rifiy, siyosiy, iqtisodiy bilimlarni oddiygina qabul qilib olishini emas, balki ularni ongli ravishda tushunib yetishni, bu bilimlardan zamonaviy ijtimoiy voqealarga mafkuraviy kurashlar voqeligidan kelib chiqib, munosabat bildirish ko'nikmalarini shakllantirish, ayrim nosog'lom g'oyalarga javob berish, uni qabul qilmaslik holatidir.
MAKKARTIZM	Eyzenxauer davrida o'zgacha fikrlovchilarga qarshi kurash boshlangan edi. Bu kampaniyaga (Amerikaparastlikka qarshi faoliyatni tekshirish bo'yicha komissiya) Makkarti boshchilik qildi. 1954 yilda qoralandi.
METAPOLE	Bir vaqtning o'zida ma'lum bir makonning bir nechta yirik davlatlarning iqtisodiy, siyosiy, mafkuraviy, madaniy siyosati ta'siriga tortilishi
MONDIALIZM	Konsepsiya «Sovuq urush» tugashi arafasida paydo bo'ldi. Mondializmning mazmun - mohiyati davlatlar, millatlar, madaniyatlarning turli - tumanligidan planetar miqyosdagi integratsiyaga, One World - Uniform dunyoga o'tishni targ'ib qiladi. Mondialistik tashkilotlar - Xalqaro munosabatlar bo'yicha Sovet, Bilderberg klubi, «Uchtomonlama komissiya» yoki «Trilateral» (Trilateral).
MONRO DOKTRINASI	1823 yil 2 dekabrda AQSH prezidenti J.Monro tomonidan ishlab chiqilib, kongressga taqdim etilgan tashqi siyosiy konsepsiya. Mazkur konsepsiya Farb yarim sharini "amerikacha" va "yevropacha" muhitga bo'lish g'oyasini o'zida aks ettiradi. «Monro doktrina»si G'arb yarim shari hududlarining «Yevropa kuchlari tomonidan kelajakda mustamlakaga aylantirilmasligi» lozimligini nazarda tutgan.
MORFOSIYOSAT	Davlatning hududiy shakllarini o'rganuvchi bilimlar majmuasi. Morfopolitika uchun davlat hududlari qanday boyliklarga egaligi muhim emas. Bunda davlat hududidan qanday ko'rinishga ega, yoysimon, dumaloq yoki uzunchoq holatda joylashganligi, davlatda markaz bilan joylar o'rtasidagi aloqalarning geografik tizimi va davlatning tashqi

	dunyoga geografik jihatdan chiqish imkoniyatlari masalasiga e'tibor beriladi.
OSIYO TARAQQIYOT BANKI	1966 yilda BMT qoshidagi ESKATO tomonidan tashkil etilgan. 50 dan ortiq mamlakat a'zo bo'lib kirgan. Vazifasi Osiyoning rivojlanayotgan davlatlariga iqtisodiy, moliyaviy va texnik - texnologik yordam ko'rsatishdan iborat. Shtab - kvartirasi Manilada joylashgan.
OSTORIENTIERUNG	"Sharqqa yuzlanish" - " <i>Ostorientierung</i> " deb ham ataladi. K.Xausxofer nemis xalqi va ular madaniyatining tarixiy ildizlarini Osiyoga – Yevro Osiyoga bog'laydi va nemis madaniyatini butun Yevro Osiyo madaniyatining g'arbona ko'rinishi sifatida talqin etadi. Shuning uchun bo'lsa kerak, inglizlar II - jahon urushi davomida nemislarni "xunlar" deb ham atashgan. Bunday nomlanish xausxoferchi geosiyosat maktabi vakillari uchun juda ma'qul kelgan
RIMLAND	Hadsiz qirg'oqbo'yi makoni. " <i>Rimland</i> " - bu Shimoliy va G'arbiy Yevropaning Atlantika okeani qirg'oq bo'ylari, O'rta Yer dengizi havzasi, Qizil dengiz, Fors ko'rfazi, Janubiy - Sharqiy Osiyoning Hind va Tinch okeani qirg'oqlarini o'zida tutashtirgan yoy – Yevro Osiyo materigining g'arbiy, g'arbiy - janubiy, janubiy, janubiy - sharqiy qirg'oqbo'yi makonidir.
SEATO	Janubiy - Sharqiy Osiyo tashkiloti (inglizcha). 1954 yil 8 sentabrda milliy - ozodlik harakatlari bilan kurashish uchun tashkil etilgan.1977 yilda o'z faoliyatini to'xtatgan.
SHANXAY HAMKORLIGI TASHKILOTI	Mintaqaviy manfaatlarni himoya qiluvchi xalqaro tashkilot. Mazkur tashkilotga 2001 yilda Xitoy, Rossiya, Qozog'iston, Kirgiziya, Tojikiston va O'zbekiston rahbarlari tomonidan asos solingan. SHHT ning shakllanish jarayoni bundan bir oz oldin boshlangan. 1996 yilda Shanxayda, 1997 yil Moskvada bo'lib o'tgan Xitoy, Rossiya, Qozog'iston, Kirgiziya va Tojikiston rahbarlarining sammitida harbiy sohada, chegara hududlarda o'zaro ishonchni mustahkamlash, qurolli kuchlarni qisqartirish to'g'risida shartnoma imzolandi. U «Shanxay beshligi», «Shanxay forumi» nomlari bilan atalib kelindi. 2001 yil Shanxayda bo'lib o'tgan sammitda O'zbekiston ham unga a'zo bo'lib kirdi. I.Karimovning taklifi bilan tashkilotga SHHT nomi berildi. SHHT a'zo mamlakatlarning umumiy hududi Yevro Osiyoning 67 % ini

	tashkil etib, unda dunyo aholisining deyarli yarmi yashaydi. 2016 yildan Hindiston va Pokiston ham a'zo bo'lib kirdi. Tashkilotning rasmiy tili xitoy va rus tillari hisoblanadi. Eron, Pokiston, Hindiston, Mongoliya kuzatuvchi - davlat sifatida SHHT sammitlarida qatnashib keladi. SHHT o'z maqsad - vazifalarini amalga oshirish uchun bir qator organlar tashkil etilgan: davlat rahbarlari Kengashi; hukumat rahbarlari Kengashi; vazirlik va mahkama rahbarlari yig'ilish; Sekretariat va boshqalar. Umumiy maydoni 34 490 280 km² ga teng bo'lib unda 3,2 mld aholi yashaydi.
SHIMOLIY ATLANTIKA SHARTNOMASI TASHKILOTI	NATO (ing. North Atlantic Treaty organization) — 1949 yil 4 aprelda o'nta Yevropa davlati va AQSH, Kanada ishtirokida tashkil etilgan. Asosiy maqsad G'arbiy Yevropa va AQSH ni sharqiy kommunistik xavfidan himoya qilish maqsadi tashkil etilgan. “Sovuq urush” davrida a'zo davlatlar soni 16 taga yetdi. Hozirgi kunda a'zo davlatlar 28 taga yetdi. Shtab - kvartirasi Bryuselda joylashgan. A'zo davlat har bir ishtirokchining mustaqilligiga, havfsizligiga tahdid soluvchi har qanday havfga qarshi jamoaviy bo'lib kurashishga kelishib olishgan. A'zolar: AQSH, Kanada, Islandiya, Buyuk Britaniya, Frantsiya, Belgiya, Daniya, Niderlandiya, Lyuksemburg, Norvegiya, Daniya, GFR, Turkiya, Italiya, Ispaniya, Portugaliya, Vengriya, Polsha, Chexiya, Bolgariya, Latviya, Litva, Ruminiya, Slovakiya, Sloveniya, Estoniya, Albaniya, Xorvatiya.
SIONIZM	Quddus yaqinidagi tog' nomidan. 1897 yilda tuzilgan. Barcha yahudiylarni Falastinga ko'chiruvchi va u yerda yahudiy davlatini tashkil etishni ko'zlagan harakat.
SIYOSIY BORLIQ	bu geosiyosatning asosiy kategoriyalaridan biri bo'lib davlat mavjudligining asosiy belgisi hisoblanadi. Davlat (kuch) geosiyosatning markaziy tushunchalaridan biri hisoblansa, siyosiy borliq davlatning siyosiy holati va hayotiy mazmunini ko'rsatib beruvchi muhim omildir.
SIYOSIY GLOBALLASHUV	Davlat vakolatlarining katta qismini transmilliy korporatsiyalarga, iqtisodiy birlashmalarga berishni targ'ib qilgan xolda muayyan hududdagi milliy davlatchilik «gegemonligi» ga barham berishni ifoda etuvchi mafkuraviy jarayon.

SOVUQ URUSH	Sharq va G'arb mamlakatlariga nisbatan qarama - qarshilik, bir - biriga dushmanlik, o'zaro ishonchsizlikni ifodalovchi bosqich. 1945-1991 yillarni o'z ichiga oladi.
SUVAYSH KANALI	O'rtayer va Qizil dengizni tutashtiruvchi kanal. 1869 yilda ochilgan. Uzunligi 161 km. 1956 yilda Misr tomonidan natsionalizatsiya etilgan
TALASSOKRATIYA	Talassokratiya uchun esa, davlat va mintaqalar atrofidagi (qirg'oqbo'yi) suv sathining tuzilishi hamda unga yaqin bo'lgan orollar va arxipelaglarning strategik yoki nostrategik nuqtada joylashganligi diqqatga sazovardir.
TELLUROKRATIYA	Tellurokratiya uchun birinchi navbatda davlat yoki mintaqaning geografik maydoni muhim hisoblanadi. Faqatgina foydali qazilmalari yoki quruq maydonning kattaligi emas, balki ushbu makonning chegaralari nechog'li xavfsizlik jihatidan ta'minlanganligi, transport va telekommunikatsiya tizimining qanday yo'lga qo'yilganligi, aholi turmush darajasining holati va shu kabi omillar tellurokratiyaning istiqbolini belgilab beradi.
TOPOSIYOSAT	davlatning siyosiy jihatdan qanday muhit bilan qurshalganligini o'rganadi. Topopolitikada davlat uchun tashqi dunyodan bo'ladigan kuchlarning ta'sir etish yoki etmaslik masalasi muhimdir. Bunday omillar davlatga atrofdan ittifoqdoshlar qidirish va davlatlararo kelishuvlarning boshqa variantlarini yuzaga keltirish uchun muqobil siyosatlarni ishlab chiqish masalasini yuzaga chiqaradi
VARSHAVA SHARTNOMASI	1955 yil 14 mayda tashkil etilgan. A'zolar: Bolgariya, Vengriya, GDR, Polsha, Ruminiya, SSSR, Chexoslovakiya, Albaniya. Do'stlik, hamkorlik va ishtirokchi davlatlar xavfsizligini ta'minlash maqsadida tuzilgan. Uzoq yillar davomida NATO ga qarshi faoliyat olib bordi. 1991 yilda tugatilgan. Albaniya 1962 yilda unda qatnashmay qo'ydi, 1968 yilda chiqib ketdi. 1991 yilda tugatilgan
XALQARO MEHNAT TASHKILOTI	Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT, ing. International Labour Organization, ILO) — BMT qoshidagi maxsus institut, xalqaro tashkilot bo'lib xalqaro maydonda mehnat munosabatlarini tartibga solish bilan shug'ullanadi. 2013 yilga kelib uning a'zolari 185 taga yetdi. Tashkilotning shtab - kvartirasi Jenevada joylashgan.

XALQARO VALYUTA FONDI	Xalqaro valyuta fondi 1944 yil iyulda Bretton - Vuds (AQSH, Nyu - Gempshir shtati) da tashkil topgan, qarorgohi Vashingtonda joylashgan. XVF — hukumatlararo korporativ valyuta - moliyaviy tashkilot bo‘lib, faoliyati davlatlararo vujudga keladigan, to‘satdan roy beruvchi va oldindan bilish mumkin bo‘lmagan milliy valyutalarning o‘zgaruvchanligi, davlatlarning milliy valyutalarini almashtirish doirasidagi muammolarni bartaraf etishga qaratilgandir. XVF ning maqsadi quyidagilardan iborat: 1. Xalqaro savdning o‘shiga yordam ko‘rsatish; 2. Milliy valyutalar qadrini bir meyorda ushlab turishga ko‘maklashish; 3. Jamg‘armaga a‘zo davlatlarning joriy hisob - kitoblarini amalga oshirish jarayonida ko‘p tomonlama tizimni tashkil etishga ko‘maklashish; 4. Xalqaro savdning rivojlanishiga to‘sqinlik qiluvchi omillar, valyutalar borasidagi to‘siqlar vujudga kelmasligiga yordam berish; 5. Savdo va to‘lovlar doirasidagi to‘siqlar vujudga kelmasligi uchun a‘zo davlatlarga kredit resurslarini berish; 6. Xalqaro valyuta doirasida vujudga keluvchi muammolarni yechish borasida maslahat - forumlar o‘tkazish. O‘zbekiston Respublikasi 1992 yil 21 sentabrda XVF ga a‘zo bo‘lib kirdi. XVF yuqorida qayd etilgan TMK bilan bir qatorda iqtisodiy jarayonlarning globallasuvi sharoitida muhim ahamiyat kasb etadi.
YEKPB	Yevropa ko‘mir va po‘lat birlashmasi. 1951 yilda Fransiya, GFR, Italiya, Belgiya, Gollandiya va Lyuksemburg o‘rtasida imzolangan shartnoma.
YEVROPA KENGASHI	1949 yil 5 mayda tashkilot nizomiga imzo qo‘yilgan. 1949 yil 3 avgustda kuchga kirgan. Dastlab uning a‘zolari 10 ta edi. Hozir 47 ta. Tashkilotning asosiy maqsadi - a‘zo davlatlar o‘rtasida iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, huquq sohalarida qaror topgan munosabatlarni yuksaltirish, inson haq - huquqlari, erkinliklariga amal qilishini ta‘minlash va shu kabilar. Faoliyatining asosiy tamoyili - demokratiya, inson huquqlari va erkinliklari, qonun ustuvorligi. Boshqaruv organlari: Yevropa davlatlari tashqi ishlar vazirlari kengashi; Yevropa

	parlamenti assambleyasi; Inson huquqlari bo'yicha Yevropa sudi; Yevropa Kengashi sekretariati. Rahbarlik organi – Yevropa davlatlari tashqi ishlar vazirlari kengashi. Kengashga rahbarlik har olti oyda alifbodagi harflar ketma - ketligida almashib turadi. Kengashga a'zo davlatlar parlament vakillaridan Yevropa parlamenti assambleyasi tashkil etilgan. U maslahat organi hisoblanadi. Inson huquqlari bo'yicha Yevropa sudi inson huquqlariga amal qilinishini, qabul qilingan konvensilar ustidan nazoratni amalga oshiradi.
YUNESKO	YUNESKO (UNESCO — The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) — BMT qoshidagi ta'lim, fan va madaniyat masalalari boyicha maxsus tashkilot. YuNESKO 1945 yil 16 noyabrda tashkil etilgan. Tashkilotning shtab - kvartirasi Parijda joylashgan. BMT ga a'zo mamlakatlarning deyarli barchasi YuNESKO a'zosi hisoblanadi. YuNESKO ning asosiy maqsad - vazifalari quyidagilardan iborat: davlatlarning ta'lim, fan va madaniyat sohasidagi hamkorligini kuchaytirish orqali jahonda tinchlik va barqarorlikni ta'minlash; insonning irqi, tili, dini, jinsidan qat'iy nazar uning asosiy erkinliklari va huquqlarini hurmat qilish; qonuniylilikni va adolatni qaror toptirish; savodsizlikka qarshi kurash; milliy - ma'naviy meroslarni o'rganish; fan va ta'lim muammolari bilan shug'ullanish; milliy kadrlar tayyorlash va sh.k.
YUNISEF	BMT qoshidagi bolalar fondi, xalqaro tashkilot (ing. United Nations Children's Fund - UNICEF). BMT Bosh Assambleyasining qarori bilan 1946 yil 11 dekabrda ikkinchi jahon urushida azob chekkan, jarohatlangan bolalarga yordam ko'rsatish maqsadida tashkil etilgan. Balalar fondi vaqtinchalik muddatga tashkil etilgan edi. 1953 yilga kelib YUNISEF ning amal qilish muddati, vazifalari o'zgardi: bolalar o'lmini kamaytirish; onala o'limini kamaytirish; bolalar salosatlari, ularning yashash sharoitlarini yaxshilash; balalarga boshlang'ich ta'lim berish va shu kabilar. YuNISEF ning bosh organi Ijro Kengashi bo'lib BMT Iqtisodiy masalalar Kengashi tomonidan 3 yilga saylanadi. Tashkilotning shtab - kvartirasi Nyu - Yorkda joylashgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. - T. «O'zbekiston», 2014.
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka, tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. - T.: «O'zbekiston», 1997.
3. Karimov I.A. Jamiyat mafkurasi xalqni - xalq, millatni - millat qilishga xizmat etsin. T.7. - T.: «O'zbekiston», 1999.
4. Karimov I.A. Milliy istiqlool mafkurasi - xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. - T.: «O'zbekiston», 2000.
5. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. - T.: «O'zbekiston», 2000.
6. Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot - pirovard maqsadimiz. T.8. - T.: «O'zbekiston», 2000.
7. Karimov I.A. Egali yurt erkini bermas. T.9. - T.: «O'zbekiston», 2001.
8. Karimov I.A. Biz tanlagan yo'l - demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan, hamkorlik yo'li. - T.: «O'zbekiston», 2003.
9. Karimov I.A. Vatanimizning tinchligi va xavfsizligi o'z kuch - qudratimizga, xalqimizning hamjihatligi va bukilmas irodasiga bog'liq. - T.: «O'zbekiston», 2004.
10. Karimov I.A. El - yurtga halol, vijdonan xizmat qilish har bir rahbarning muqaddas burchi. Andijon viloyat xalq deputatlari Kengashining navbatdan tashqari sessiyasida so'zlagan nutq. «Ishonch», 2004 yil 26 may.
11. Karimov I.A. Qonun va adolat ustuvorligi faoliyatimiz mezonini bo'lsin. Surxondaryo viloyat xalq deputatlari Kengashining navbatdan tashqari sessiyasida so'zlagan nutq. «Xalq so'zi», 2004 yil 2 iyun.
12. Karimov I.A. Biz tanlagan yo'l - demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo'li. T.11. - T.: «O'zbekiston», 2003.
13. Karimov I.A. Tinchlik va xavfsizligimiz o'z kuch - qudratimizga, hamjihatligimiz va qat'iy irodamizga bog'liq. T. 12. - T.: «O'zbekiston», 2004.
14. Karimov I.A. O'zbek xalqi hech qachon, hech kimga qaram bo'lmaydi. - T.: «O'zbekiston», 2005.
15. Karimov I.A. Ma'naviy yuksalish yo'lida – Toshkent, O'zbekiston, 1998.
16. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch – Toshkent, Ma'naviyat, 2008.
17. Karimov I.A. Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi, uni O'zbekiston sharoitida bartaraf etishning yo'llari va choralari – Toshkent, O'zbekiston, 2009.
18. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. –Toshkent.: «O'zbekiston», 2011.
19. Abdullaev Ye.V. Islam i «Islamskiy faktor» v sovremennoe Uzbekistane. Tsentralnaya Aziya. №6, str. 87 - 100.
20. Bjezinskiy Z. Velikaya shaxmatnaya doska. Gospodstvo Ameriki i yego geostrategicheskie imperativы. – M.: Mejdunarodnye otnosheniya, 1999.
21. Globalistika mejdunarodniy mejdistsiplinariy entsiklopedicheskix slovar. Moskva - Sank - Piterburg - Nyu - York, 2006.

22. Jumaniyozov X.S. Sobirova M.A. Nigmanova U.B. Globallashuv asoslari Toshkent- 2015.
22. Lafasov M. Ekstremizm, terrorizm tarixi va mohiyati. – T.: Iqtisod - Moliya, 2008.
23. Milliy istiqlol g‘oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar, - T.: «Yangi asr avlodi», 2001.
24. Ma’naviy yuksalish yo‘lida. – Toshkent, Ma’naviyat, 2008.
25. Munavvarov Z. Dunyoviy davlat va din//Xalq so‘zi, 1998 yil 3 mart.
26. Nartov N.A. Geopolitika. Uchebnik. M.: YuNITI, 2000
27. Nuriddinov M. Taraqqiyot va taassub//Xalq so‘zi, 1998 yil 4 fevral.
28. Rahimqulov A. Iymoningni yo‘qotma/ Mulkdor, 1998 yil 20 fevral.
29. Ochildiyev A. Globallashuv va mafkuraviy jarayonlar. - T.: «Muharrir», 2009.
30. Otamurotov S. Globallashuv va millat. T. 2008.
31. Otamurotov S. Globallashuv va milliy - ma’naviy xavfsizlik. T.2013.
32. Saidov U. Globallashuv va madaniyatlararo muloqot. –T.: “Akademiya”, 2008.
33. Terrorizm – taraqqiyot kushandasi. Toshkent, 2002.
34. Tulupov A. ISHID fitnasi. –T.: «Movarounnahr», 2015
35. Umarov B. Globallashuv ziddiyatlari: iqtisodiy, ijtimoiy va ma’naviy jihatlar. T.: “Ma’naviyat”, 2006.
36. Xolbekov M. Adabiyotda globallashuv. – «Tafakkur», 2006 y.4 - son
37. Ergashev I. va boshq. Milliy istiqlol g‘oyasi: O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim bakalavriat bosqichi uchun darslik. - T.: Akademiya, 2005.
38. Husniddinov Z.«Islom: yo‘nalishlar, mazhablar, oqimlar». T., «Movarounnahr», 2000.
39. Uzbekitan and Cental Asia. - Tsentr politicheskix issledovaniy. Informatsionno - analiticheskix byulleten. IX - 2007.
40. O‘zbekiston Respublikasi: entsiklopediya. – “O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.

MUNDARIJA

№	Nazariy mashgʻulotlar mavzusi	bet
1	Kirish	3
2	«Geosiyosat asoslari» fani firdmati, ob'yekti va manbalari	8
3	«Geosiyosat asoslari»ning kategoriyalari, qonunlari, metodlari va funksiyalari	20
4	Klassik geosiyosatning asosiy g'oyalari va tamoyillari	31
5	Rossiyadagi geosiyosiy oqimlar va maktablar	54
6	Yangi davr geosiyosiy nazariyalari va maktablari	66
7	Turkiston hududida vujudga kelgan dastlabki geosiyosiy bilimlar va harakatlar	79
8	XVI - XIX asrlarda vujudga kelgan geosiyosiy bilimlar va harakatlar	90
9	«Katta o'yin» kontsepsiyasi va uning geosiyosiy mohiyati (1 - bosqich)	101
10	Geosiyosiy bilimlar rivojida I.Karimovning "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari" asarining nazariy - metodologik ahamiyati	110
11	Tayanch so'z va iboralar	135
12	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	151